

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

кафедра правознавства, соціології та політології

СОЦІОЛОГІЯ

Курс лекцій

Дрогобич - 2007

УДК 316(075.8)

С693

ББК С5я73-1

Соціологія: курс лекцій: Навчальний посібник для студентів / За ред. Щудло С.А., Романів Т.М., Мірчук І.Л. – Дрогобич: Вимір, 2007. – 285 с.

Видання друге, доповнене і перероблене.

Навчальний посібник укладений відповідно до програми навчальної дисципліни “Соціологія” для підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр” педагогічних спеціальностей, затвердженої Вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Посібник містить лекційний матеріал з курсу соціології, широку джерельну базу для організації самостійної роботи, взірці контрольних завдань та ін. Включені теми охоплюють найважливіші проблеми соціологічної науки: загальну і спеціальні соціологічні теорії, етапи розвитку соціологічної думки, методологію і методику емпіричних соціологічних досліджень.

Посібник адресований студентам стаціонарної та заочної форм навчання, які вивчають соціологію як загальноосвітню дисципліну гуманітарного циклу, та усім, хто цікавиться проблемами соціології.

Рекомендовано до друку Вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 10 від 24.09.07 р.)

Науковий редактор: доцент Щудло Світлана Андріївна

Редактор: Невмержицька Ірина Михайлівна

Рецензенти:

Возняк Володимир Степанович, кандидат філософських наук, професор кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Савка Віктор Євгенович, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету “Львівська політехніка”

ISBN 978-966-8260-87-2

© Щудло С.А., Романів Т.М.,
Мірчук І.Л., ТзОВ Вимір, 2007

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО	
1. Соціологія як система знань про суспільство, її об'єкт і предмет дослідження	7
2. Структура соціологічного знання, функції соціології	11
3. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук	14
2. ВИНИКНЕННЯ І ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКИ СОЦІОЛОГІЇ	
1. Становлення і основні напрямки соціологічної науки XIX ст.	20
2. Класична соціологія кінця XIX – початку XX століття	33
3. Сучасні соціологічні теорії	38
4. Розвиток соціологічної науки в Україні	45
3. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА	
1. Соціологічний аналіз суспільства як соціальної системи, його внутрішня будова, основні ознаки та історичні типи	60
2. Поняття соціальних спільнот і груп, механізми їх функціонування	66
3. Соціальні інститути і соціальні організації як елементи суспільства	70
4. Соціальні зміни і соціальні процеси	76
4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА	
1. Соціальна структура і стратифікація суспільства	81
2. Динамічні аспекти соціальної стратифікації	85
3. Стратифікаційні процеси в сучасній Україні	90
5. ОСОБИСТІСТЬ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	
1. Поняття особистості в соціології	94
2. Статусно-рольова структура особистості	97
3. Соціалізація: сутність, етапи, агенти	101
4. Соціальна діяльність і поведінка особистості, девіантна поведінка	106
6. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ	
1. Науковий статус етносоціології, її предметне поле	110
2. Етнос і нація як основні об'єкти дослідження етносоціології	112
3. Міжетнічні стосунки в Україні: сучасний стан і перспективи	117
7. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї	
1. Поняття соціології сім'ї. Сім'я як соціальний інститут	124
2. Структура сім'ї та її соціальні функції	128
3. Тенденції розвитку сучасної сім'ї	129
8. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ	
1. Соціологія молоді в системі соціологічного знання, основні поняття і категорії	138
2. Проблеми соціального самовизначення молоді	148

3. Державна молодіжна політика в Україні	155
--	-----

9. ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

1. Економіка як соціальний інститут, її структура і функції	162
2. Економічна соціологія: об'єкт, предмет та основні етапи розвитку	163
3. Соціологія праці і управління	165

10. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

1. Політика як соціальний інститут. Об'єкт і предмет соціології політики	168
2. Структура політики як соціального інституту, її функції	171
3. Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні	173

11. СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

1. Культура як соціальна система: основні елементи, види і функції	178
2. Предмет, об'єкт і категорії соціології культури	181
3. Соціокультурна ситуація в сучасній Україні	184

12. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

1. Становлення соціології релігії, її об'єкт і предмет	189
2. Сутність і соціальна природа релігії, її структура	191
3. Соціальні функції і роль релігії в житті суспільства	195
4. Релігійна ситуація в сучасній Україні	197

13. СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

1. Соціологія освіти як спеціальна соціологічна теорія	201
2. Освіта як соціальний інститут, її соціальні функції	203
3. Система освіти України та напрямки її реформування	206

14. СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

1. Поняття громадської думки і її функції	211
2. Громадська думка як об'єкт соціологічного аналізу	218

15. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Соціологічні дослідження: сутність, види, підготовка і організація проведення	223
2. Методи збирання первинної соціологічної інформації	233
3. Обробка, аналіз та узагальнення результатів соціологічного дослідження, їх практичне використання	242

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	248
---	------------

ПРЕДМЕТНИЙ ТА ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	254
---	------------

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. МОНОГРАФІЇ ТА ЗБІРКИ ПРАЦЬ	256
2. ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ, ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, ДОВІДНИКИ ТА СЛОВНИКИ	258
3. СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ	260

4. ЧАСОПИСИ (СОЦІОЛОГІЧНІ І СОЦІОГУМАНІТАРНІ)	264
5. АДРЕСИ САЙТІВ ІНТЕРНЕТУ	264
Додаток 1. Взірці соціологічних анкет	265
Додаток 2. Взірець контрольної роботи з соціології	276

ПЕРЕДМОВА

“Одним з найбільших досягнень суспільної думки XIX ст. є виникнення соціології”, – зазначав свого часу відомий американський вчений Дж. Морено. Соціологія в Україні довела своє право на існування як самостійна наукова дисципліна і міцно зайняла своє місце серед інших наук. Зростає її роль у розв’язанні назрілих проблем соціально-економічного і культурного розвитку, національного відродження України, у проведенні економічних і соціально-політичних реформ.

Соціологічні знання сьогодні потрібні не лише соціологам. Вони стають ознакою загальної освіченості, а особливо – є корисними для професійних груп, що працюють з людьми, у соціумі. Це – і менеджери, і соціальні працівники, і політики, і, звичайно, педагоги. Поєднання професійних навичок із соціологічними знаннями відкриває нові перспективи фахової діяльності. Значення соціології полягає в її здатності формувати у людей соціологічну культуру, соціологічне мислення, навчити правильно сприймати і аналізувати соціальні процеси, що відбуваються у нашому суспільстві.

Матеріал, вміщений до курсу лекцій, дасть змогу студентам детально розглянути фундаментальні проблеми соціології та їх прояви у сучасному суспільстві. Він охоплює ключові проблеми соціологічної науки, а саме: загальні, спеціальні та галузеві теорії з соціології, основні етапи розвитку світової та вітчизняної соціологічної думки, методологію і методику конкретно-соціологічних досліджень.

Основна мета курсу “Соціологія” – виробити цілісне уявлення про соціологію як науку та суспільство з погляду цієї науки, сформувати у майбутніх фахівців соціальне мислення, виробити основи соціологічного підходу до осмислення суспільних явищ. Слугувати реалізації цього завдання покликаний пропонований навчальний посібник.

Курс лекцій уклали: Щудло С.А., канд. соц. наук, доцент (передмова, теми 3, 4, 5, 6, 7, 8, термінологічний словник), Романів Т.М., канд. філос. наук, доцент (теми 1, 2, 14, 15), Мірчук І.Л., канд. філос. наук, доцент (теми 5, 10, 11, 12, 13, предметний показчик).

Лекція 1.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

1. Соціологія як система знань про суспільство, її об'єкт і предмет дослідження.
2. Структура соціологічного знання, функції соціології.
3. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.

1. Соціологія як система знань про суспільство, її об'єкт і предмет дослідження

Термін “соціологія” походить від латинського слова “societas” (суспільство) і грецького “logos” (слово, вчення). У цьому смислі слово “соціологія” означає не що інше, як науку про суспільство. Однак таке визначення є надто загальним, воно не вказує на специфіку соціологічного знання і тому ще не відрізняє соціологію від багатьох інших гуманітарних дисциплін, які в тому чи іншому аспекті досліджують суспільство, – соціальної філософії, політекономії, демографії, соціальної психології, політології тощо. Тобто в такому найабстрактнішому значенні соціологія мала б бути тотожною суспільствознавству загалом. Однак не випадково термін “соціологія”, що з'являється у 30-х роках XIX століття у працях французького філософа і соціолога О. Конта, був пов'язаний саме з відокремленням цієї науки від інших гуманітарних і суспільних вчень, з утвердженням соціології як самостійної наукової дисципліни. Щоб зрозуміти особливість соціології як науки, потрібно чітко розрізнити предмет та об'єкт її дослідження.

У загальнофілософському розумінні об'єкт пізнання – це реальність, що потрапляє в коло пізнавальної діяльності людей, причому це може бути сфера як об'єктивного, так і суб'єктивного світу. Об'єктом соціології виступають життя суспільства, соціальна реальність, суспільні явища (наприклад, соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальна взаємодія та відносини), але соціальною реальністю цікавляться не лише соціологи, але і юристи, філософи, економісти, психологи та інші науковці. Таким чином, за своїм об'єктом соціологія суттєво не відрізняється від інших суспільних наук, а свою відмінність від них вона отримує завдяки власному предмету. Предмет дослідження – не лише певний аспект, кут зору, позиція, з якої даний об'єкт досліджується.

Предмет соціології повинен показати нам, що саме цікавить її у суспільних явищах, які проблеми і яким способом вона намагається розв'язати. Що ж саме є предметом соціології?

Перш ніж назвати предмет соціології, дати визначення цій науці, потрібно зробити деякі попередні зауваги. Суспільне життя є досить складним явищем, яке можна досліджувати в різних ракурсах. Саме цим зумовлений той факт, що до цього часу в науковому середовищі немає єдино визнаної всіма вченими соціологічної теорії і єдиного розуміння її предмета, навпаки, різні наукові школи та концепції мають різні погляди на це. У світовій соціологічній науці переважає думка, згідно з якою для соціології характерна наявність не однієї, а декількох предметних областей. Серед явищ, що вважаються ключовими у визначенні предмета соціології, називають “людське суспільство”, “соціальне життя”, “соціальну взаємодію”, “соціальну поведінку”, “соціальну групу”, “форми людських спільнот”, “соціальні відносини” та ін. (Табл.1). Георг Зіммель зазначав, що соціологія запізнилася із вибором свого предмета на підставі єдиного для суспільних наук об'єкта, позаяк останній давно вже розібраний ними, їй доводиться проникати в чужі предмети, вивчати у них те, що не вивчають науки, які їх „застовпили”. Звідси випливало уявлення Г. Зіммеля про соціологію як не про науку, а як про метод, що створює для неї предмет, завдяки чому вона перетворюється у науку.

Але попри всі розбіжності і різноманітні позиції щодо предмета соціології, в ній оформляються і утверджуються положення, які можна вважати якщо не загальноприйнятими, то принаймні найбільш поширеними уявленнями про суто соціологічний підхід до соціальних проблем, а звідси – і про предметне поле соціології.

По-перше, це стосується розуміння суспільства як цілісної системи, як об'єктивного соціального світу, що набуває власних тенденцій, незалежних у кінцевому рахунку від намірів, інтересів, суб'єктивних уподобань та мотивів поведінки людей. Суспільство, безумовно, є результатом індивідуальної взаємодії та взаємозв'язків, через зіткнення певних індивідуальних зусиль, намірів, із сукупності людських вчинків, що зумовлені особистими ідеалами, безпосередніми переживаннями, високими та низькими пристрастями, формується об'єктивний рух соціального процесу. Суспільний

результат не збігається з вихідними намірами та потребами, з якими люди (свідомо чи несвідомо) вступали у соціальні зв'язки.

По-друге, соціологія визначається як суто наукове дослідження суспільних явищ (на відміну від філософсько-світоглядної, ціннісної та оцінної позиції щодо суспільства). Соціологія прагне дослідити суспільні явища суто об'єктивно, безпристрасно, неупереджено, вилучивши при можливості зі свого аналізу всі суб'єктивні нашарування: переживання, особистісне ставлення та власні інтереси соціолога-дослідника.

По-третє, соціологія розглядає суспільне ціле через поведінку соціальних спільнот та індивідів, що складають ці спільноти. Соціологія вивчає суспільство крізь призму людської діяльності, як зіткнення різних інтересів, ціннісних орієнтацій, видів активності. Отже, соціологія не ігнорує окрему людину, особистість як головного суб'єкта суспільного цілого і творця історичного розвитку. Але суто соціологічний кут зору полягає у тому, що соціологія обмежується розглядом людини винятково в системі її суспільних зв'язків, в аспекті її суто соціальних якостей. Вона досліджує людину як представника певної соціальної спільноти. Саме соціальна спільнота постає у центрі уваги соціології, бо соціологічний аналіз як індивіда можна здійснити на основі дослідження соціальних груп та спільнот як проміжної ланки в системі “людина – суспільство”.

Таблиця 1.

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “СОЦІОЛОГІЯ”

Автор	Зміст поняття “соціологія”
Е.Гідденс	Соціологія – це наука, що вивчає взаємозв'язки мікро- і макропроцесів через сферу повсякденного життя людини.
В.Піча	Соціологія – це наука про тенденції, закони функціонування і розвиток соціальних систем, про прояви даних законів у діяльності суб'єктів – великих і малих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.
Н.Смелзер	Соціологія – це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин.
П.Сорокін	Соціологія – це наука про соціальну активність і механізми, що її забезпечують та регулюють.

Автор	Зміст поняття “соціологія”
Н.Черниш	Соціологія – наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину – творця цих спільнот і головного суб’єкта історичного розвитку.
В.Ядов	Соціологія – це наука про становлення і функціонування соціальних спільностей, організацій та процесів як модулів їх існування, наука про соціальні відносини як механізми взаємозв’язку між різноманітними соціальними спільностями, наука про закономірності соціальних дій та масової поведінки.

Отже, тепер ми можемо зробити певні висновки щодо визначення предмета соціології. *Предметом соціологічного аналізу є суспільство як цілісна система з її структурними елементами, яка досліджується через поведінку та соціальну взаємодію особистостей і соціальних спільнот.*

Соціологія – це наука про суспільство як цілісну систему, механізми її функціонування і розвитку, що здійснюються через сукупність сумісних дій та взаємозв’язків суб’єктів суспільного процесу – індивідів та соціальних спільнот.

Важливим, ключовим для соціології виступає поняття соціального.

Соціальне – це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей соціальних відносин, що інтегрована індивідами або спільностями в процесі спільної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах. Ця сукупність проявляється у їх ставленні один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя. Будь-яка система суспільних відносин (економічних, політичних та ін.) стосується відносин людей один до одного і до суспільства. Тому кожна з тих систем завжди має свій чітко виражений соціальний аспект. Можна виділити такі основні риси, що характеризують специфіку соціального:

- загальна якість, що властива різним групам індивідів і є результатом інтеграції ними тих чи інших якостей суспільних відносин;

- вона відбиває обумовлені сучасними суспільними відносинами (економічними, політичними тощо) взаємозв’язки або відносини індивідів та їх груп. Це означає, що характер, зміст

відносин між різними індивідами і їх групами залежить від місця, яке вони в них займають;

- соціальне проявляється у відносинах різних індивідів і груп індивідів один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;

- це є результатом “спільної діяльності різних індивідів”, що проявляється у спілкуванні та взаємодії цих індивідів.

Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого або груп (спільнот) незалежно від того, чи вони фізично присутні чи ні. Саме в процесі взаємодії один з одним індивіди впливають один на одного, сприяють взаємній інтеграції тих чи інших якостей суспільних відносин.

Соціальне виникає у ході взаємодії людей, детермінується відмінностями, їх місцем і роллю в конкретних суспільних відносинах, що своєю чергою проявляється в різних ставленнях індивідів і груп (спільнот індивідів) до явищ і процесів суспільного життя.

Поєднуючи теоретичні та емпіричні засоби, соціологія досліджує саме загальні якості будь-якого прояву соціальності. Специфіка соціології полягає у тому, що кожний прояв людської життєдіяльності вона вивчає в його соціальному контексті, у взаємозв'язку зі всім суспільним організмом як цілісною системою, у взаємодії різних сторін, рівнів, підсистем.

2. Структура соціологічного знання, функції соціології

Соціологія, як і будь-яке інше наукове знання, є певною системою, що має свою структуру, певну розгалуженість на підсистеми (частини, рівні, форми). Елементами цієї структури є загальна соціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії, або теорії середнього рівня і конкретно-соціологічні дослідження. (Рис 1.)

Загальна соціологічна теорія дає уявлення про суспільство як цілісний організм, систему соціальних механізмів, розкриває місце і роль основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу. Зокрема, формулюються вимоги системного аналізу, стратифікаційно-класового підходу, генетичного аналізу, комплекс-

ного конкретно-історичного підходу, аналізу явищ у їхній взаємодії з іншими.

Спеціальні соціологічні теорії уточнюють положення загальної соціологічної теорії щодо окремих видів, механізмів соціальної взаємодії. Розрізняють три види спеціальних теорій: 1) теорії, що вивчають закони розвитку і відтворення окремих соціальних спільнот (соціологія міста, села, етносоціологія та ін.); 2) галузеві соціологічні теорії, які розглядають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних спільнот в окремих сферах (соціологія праці, економічна соціологія, соціологія побуту, соціологія освіти, дозвілля та ін.); 3) теорії, які аналізують окремі елементи соціального механізму (теорія соціального контролю, теорія комунікацій, теорія соціальної активності, соціологія організацій і т.п.).

Спеціальні соціологічні теорії конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних понять до операціональних, за допомогою яких можна виміряти процес. Якщо нас цікавить, наприклад, ефективність телебачення, то слід переходити від загальних понять “суспільної свідомості”, “духовного життя” до таких понять спеціальної соціологічної теорії, як телевізійна аудиторія, її інтереси, потреби, зацікавленість, пізнавальна активність, задоволеність; розробляти систему показників, а згодом й індикаторів, за допомогою яких можна виміряти процес телевізійного впливу. При цьому необхідно також мати уявлення про особливості соціальних груп, що складають аудиторію. Таке уявлення дає спеціальне знання про соціальну структуру. Необхідно знати, як зовнішній вплив відбивається у свідомості людей, тобто звернутися до соціології особистості, теорії суспільної думки та ін.

Рис. 1. Структура соціологічної системи знань

Третій структурний елемент соціології – **емпіричні соціологічні дослідження** (теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних досліджень). Це вимірювання конкретних соціальних процесів на основі тих підходів, принципів, понять, показників, які дають загальна соціологічна і спеціальні теорії. Іноді третій структурний елемент називають емпіричними дослідженнями. Існує багато видів конкретно-соціологічного аналізу. Дослідження різняться за масштабами (міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, місцеві), часом дії (довготривалі й оперативні, що проводяться у гранично стислі строки) і т.п.

За метою усі соціологічні дослідження можна поділити на фундаментальні та прикладні. Метою фундаментальних є розвиток науки. Прикладні ж розв'язують завдання, пов'язані з використанням знань для удосконалення соціальних процесів розв'язання практичних задач життєдіяльності суспільства.

Спеціальні соціологічні теорії та конкретно-соціологічні дослідження мають яскравіше виражений прикладний характер, ніж загальна соціологічна теорія. Вони безпосередньо зорієнтовані на розв'язання тих чи інших соціальних проблем. Проте глибокі фундаментальні дослідження також можуть мати вихід до царини прикладної соціології. Дані прикладної соціології, здобуті шляхом проведення поглиблених досліджень, використовуються для розвитку наукової теорії.

Розмежування фундаментальних і прикладних досліджень не збігається з розмежуванням на теоретичні та емпіричні. Останні різняться не за метою, а за рівнем абстрактності одержуваних знань, за специфікою методів, прийомів аналізу. І теоретичні, і емпіричні дослідження можуть мати як фундаментальний, так і прикладний характер.

Усі структурні елементи соціології, усі види соціологічних досліджень тісно пов'язані між собою, доповнюють, один одного, утворюючи єдину систему соціологічного знання.

Різноманітність зв'язків соціології з життям суспільства, її суспільне призначення визначається насамперед тими функціями, які вона виконує (Табл. 2.), – теоретико-пізнавальною, описово-інформаційною, прогностичною, управлінською. Цей перелік не є вичерпним. Слід розглядати соціологію не лише як науку, а як єдність науки, ідеології, соціотехнології та соціоінженерії. Тому названі функції можна ще доповнити ідеологічною функцією (виробництво розуміючих ідеологій), технологічною функцією (виробництво перетворювальних технологій), інженерною функцією (теоретичне проектування соціальних об'єктів і реконструювання соціальної реальності). Зазначені функції в українському суспільстві є резервними, належно не виконуються вітчизняною соціологією.

3. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук

Нині соціологія не потребує доведення свого права на існування як самостійна наука. Вона одержала широке визнання у всьому світі і міцно зайняла своє місце серед інших наук. Як уже відзначалося, зростає роль і української соціології у розв'язанні загальних проблем реформування українського суспільства, всієї

системи соціальних відносин, розбудови нової соціальної реальності в країні.

Особливе місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук зумовлюється цілою низкою факторів:

- 1) вона є наукою про суспільство, про його явища і процеси;
- 2) вона включає у себе загальну соціологічну теорію (або теорію суспільства), яка виступає теорією і методологією всіх інших суспільних і гуманітарних наук;

Таблиця 2.

Основні функції соціології

Теоретико-пізнавальна	Поповнення і збагачення існуючого соціологічного знання, розробка концепцій, теорій розвитку суспільства на основі дослідження соціальної дійсності
Описово-інформаційна	Систематизація, опис, нагромадження соціологічної інформації у вигляді аналітичних записок, наукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів, в яких відтворюється ідеальна картина соціального об'єкта, що вивчається, на основі чого робляться практичні висновки і рекомендації
Прогностична	Вироблення та обґрунтування прогнозів про тенденції розвитку соціального явища чи процесу в майбутньому
Управлінська	Соціологічна інформація слугує основою для прийняття управлінських рішень з метою оптимізації розвитку та функціонування соціальних систем, інститутів та процесів

3) всі суспільні і гуманітарні науки, які вивчають різні аспекти життєдіяльності людини, завжди включають у себе спеціальний аспект, тобто ті закони і закономірності, які досліджують різні сторони життєдіяльності суспільства і людини, завжди включають у себе соціальний аспект, тобто ті закони і закономірності, які досліджуються у тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей;

4) техніка і методика вивчення людини і її діяльності, методи соціального виміру, що розробляються соціологією, є необхідними і використовуються всіма іншими суспільними та гуманітарними науками;

5) склалася ціла система досліджень, що проводяться на межі соціології та інших наук, які одержали назву соціологічних

досліджень (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні, соціально-демографічні та ін.).

Будучи наукою про суспільство, соціологія одночасно структурно включає у себе як загальну теорію соціальної різноманітності явищ і процесів суспільного життя, що є об'єктами дослідження суспільних і гуманітарних наук, так і соціальні теорії різних специфічних об'єктів, тобто соціальні теорії праці (соціологія праці), освіти (соціологія освіти), релігії (соціологія релігії) тощо. Те, що соціологія займає загальне, а не часткове місце серед суспільних і гуманітарних наук, не означає її перетворення на філософську науку.

Значення соціології для інших наук полягає у тому, що вона дає науковообґрунтовану теорію про суспільство і його структури, забезпечує розуміння законів та закономірностей взаємодії його різних структур.

Соціологія відрізняється від інших суспільних наук. Для неї характерні пошуки законів, явищ, що виникають “між людьми”, дослідження структур, тобто законів взаємного пристосування складових елементів спільності як цілого пошуку соціальних сил, що проявляються у всіх галузях суспільного життя, об'єктивних сил, що діють і в малих, і у великих спільностях, що виникають спонтанно і поза всілякими цілеспрямованими і умисними діями індивідів та інститутів.

Навіть короткий перелік об'єктів, питань, проблем, які вивчає соціологія, свідчить, що вона має безпосередній вихід на цілий ряд суспільних і гуманітарних наук. Насамперед прослідковується її тісний зв'язок з соціальною психологією. Соціологи, що розробляють проблеми соціальної поведінки індивідів та спільностей, чимало знань черпають з досліджень у галузі психоаналізу і деяких розділів психіатрії. Своєю чергою соціальні психологи разом з психологічними методами спостереження, лабораторного і природного експериментування широко застосовують соціологічні методи, анкетні опитування та інтерв'ю, контент-аналіз, соціальний експеримент.

Спільними проблемами дослідження для соціології і соціальної психології є потреби та інтереси, соціальні установки і ціннісні орієнтації, думки і настрої людей. Однак для кожної з цих наук характерний власний підхід до вивчення цих явищ. Наприклад, при вивченні громадської думки соціолога цікавлять насамперед

закономірності формування думки людей в певних соціальних групах, тоді як соціально-психологічні дослідження спрямовані передовсім на пізнання психологічних механізмів становлення і вираження громадської думки.

Соціологія активно співпрацює з соціальною статистикою – галуззю статистики, яка має своїм предметом соціальну сферу суспільства, галузь соціальних відносин і процесів. Соціальна статистика забезпечує соціології інформаційну базу для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах і процесах, в орієнтаціях і поведінці верств і груп, для підготовки науковообґрунтованих загальнодержавних і регіональних соціальних програм, біжучої соціальної політики, розробки надійних прогнозів і проектів соціального розвитку.

Тісний зв'язок існує між соціологією та знаннями з права і правознавства. Відійшло в минуле зневажливе ставлення до права певної частини соціологів, які схильні були вважати соціологію лише наукою про процеси, що спонтанно виникають, і про сили, що спонтанно розвиваються. Своєю чергою змінили свою думку і правознавці, які, спираючись на регулювальні нормативні акти, довгий час схильні були нехтувати дослідженнями соціологів. Нині ці дві галузі науки зближуються: і соціологи, і правознавці прийшли до висновку, що повний опис і пояснення соціальних процесів, що відбувається сьогодні, вимагають об'єднання двох точок зору. Виникла соціальна соціологічна теорія “соціологія права”.

Соціологія, особливо прикладна, базується на математичних знаннях у т.ч. законі великих чисел. На основі відкриттів певних константних залежностей і закономірностей між соціальними явищами виникають принципово нові ідеї, аргументи і способи пояснення останніх, що змінює старі парадигми, зумовлює появу нових методологічних і світоглядних уявлень про суспільство.

У системі суспільних і гуманітарних наук існує дисципліна, з якою зв'язок соціології є найтіснішим. Мова йде про історію. І історія, й соціологія мають об'єктом і предметом своїх досліджень суспільство та його закономірності в їх конкретних проявах. І та, й інша наука відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного і випадкового. Якщо історія відтворює (описує і пояснює) соціальні явища і процеси, що мали місце в минулому, то соціологія – ті, що спостерігаються в даний час. Як історія, так і соціологія мають справу, з одного боку, з наявністю в суспільстві об'єктивних,

незалежних від волі і свідомості людей закономірностей, які детермінують зміст, характер і напрямок його розвитку, а з іншого, з існуванням індивідуальних, неповторних явищ і процесів, які не можуть бути причиною пояснень, мають закономірний характер, суттєво впливають на “зигзаги” в розвитку суспільства, його історії. Саме цей, другий вид закономірностей, і є предметом вивчення як історії, так і соціології.

Соціологія не може успішно розвиватися, не спираючись на результати досліджень економічної теорії, політології, соціальної філософії, етнографії, етнології, культурології тощо. Не випадково творці соціології були людьми з широкою гуманітарною і соціальною освітою і не з чистої фантазії вони окреслювали межі соціологічних досліджень.

Історичний розвиток наук, і не лише суспільних, засвідчує, що в точках, де вони стикаються і взаємодоповнюють одна одну, виникають досить цікаві і плідні теорії. Зв'язок соціології з іншими науками ми повинні розглядати швидше через призму тенденції їх зближення і об'єднання, а не їх розгалуження. Нині переважною стає тенденція до комплексного, всебічного дослідження явищ і процесів суспільного життя, до їх дослідження з точки зору декількох наук, до комбінування (поєднання) їх пізнавальних можливостей.

Отже, соціологія як самостійна наука посідає чільне місце в системі суспільних і гуманітарних наук. Нині вона – це достатньо розгалужена теоретична система знань різного рівня узагальнення: від загальних соціологічних теорій до конкретних галузевих соціологічних дисциплін і спеціальних соціологічних теорій.

Особливістю соціології є те, що вона прагне з'ясувати закони розвитку і функціонування соціальних спільностей і соціальних процесів, розглядає соціальні відносини як механізми взаємозв'язку та взаємодії між цими спільностями, між спільностями й особистістю.

Предметом дослідження соціології є суттєві, значущі, сталі соціальні зв'язки. Кожний прояв людської життєдіяльності соціологія вивчає в його соціальному контексті, у взаємозв'язку з цілою соціальною системою.

Як навчальна дисципліна, соціологія покликана сприяти оволодінню майбутніми спеціалістами основами соціологічних знань, формувати у них соціологічну культуру і соціологічну

свідомість, озброювати їх вмінням аналізувати соціальну практику і застосовувати висновки соціологічної науки у своїй професійній діяльності.

Контрольні запитання:

1. *Яке місце займає соціологія в системі сучасних наук?*
2. *Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?*
3. *Як визначається об'єкт і предмет соціології? У чому полягає їх відмінність?*
4. *Що ви розумієте під терміном “соціальне”?*
5. *Якою є структура соціологічного знання? Чим відрізняється теоретична соціологія від емпіричної соціології?*
6. *У чому суть основних функцій соціології?*
7. *Що дає знання соціології сучасній людині?*
8. *Чому зростає значення соціології у наш час?*
9. *У чому проявляється зв'язок соціології з іншими науками?*

Лекція 2.

Тема: ВИНИКНЕННЯ І ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКИ СОЦІОЛОГІЇ

1. Становлення і основні напрямки соціологічної науки XIX ст.
2. Класична соціологія кінця XIX – початку XX ст.
3. Сучасні соціологічні теорії.
4. Розвиток соціологічної науки в Україні.

1. Становлення і основні напрямки соціологічної науки XIX ст.

Поява соціології як самостійної науки була викликана розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII і на початку XIX століття. У цей час світ зазнав глибоких соціальних змін, пов'язаних з переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство, тенденції його розвитку до позитивної науки про суспільство як живе функціонуюче утворення. Оскільки тоді суворі наукові методи пізнання продукувалися і використовувалися головно природознавством, то й соціологія відчуває його вплив. Безперечно, соціологія мала багату та різноманітну передісторію, проте власне її історія починається у XIX столітті, коли постало питання про створення позитивної науки про суспільство, яка спиралася б на строго встановлені наукові факти.

Поява соціології як самостійної науки була підготовлена усім попереднім соціально-політичним, економічним, духовним розвитком людства, еволюцією науки та суспільної думки. Кін. XVIII – поч. XIX ст. – час швидкого промислового розвитку, фундаментальних відкриттів практично у всіх напрямках природознавства. Це була пора швидких масштабних змін і водночас гострих соціально-політичних конфліктів у країнах Європи, особливо у Франції та Великій Британії, пов'язаних насамперед з бурхливим розвитком капіталістичних виробничих

відносин, що вплинуло на появу соціології як нової суспільної науки саме в цих країнах.

Першим відчув і висловив ці нові тенденції у розвитку знання про суспільство та людину видатний представник французького утопічного соціалізму Клод Анрі де Ревруа Сен-Сімон.

Ще в 1813 р. він запропонував перейти від абстрактної науки про людину до справжньої, і “надати науці про людину позитивний характер, засновуючи її на спостереженні і розробляючи методом, який використовується в інших галузях фізики”. У цій короткій фразі міститься кілька нових принципово важливих для суспільствознавства ідей: ідея нової науки про людину, надання цій науці принципово нового характеру “позитивного”, а не “метафізичного”, орієнтація нової науки на спостереження дійсності (замість метафізичного теоретизування) і використання точних методів подібно до тих, які вживаються у “галузях фізики” (так Сен-Сімон називає галузі природознавчих наук). Ідеї Сен-Сімона про нову науку лягли в основу системи позитивної філософії О.Конта.

Огюст Конт (1798 – 1857) увійшов в історію науки як основоположник філософського позитивізму та науки соціології. Основні праці – “Курс позитивної філософії” та “Дух позитивної філософії”. У молоді роки був учнем і секретарем Сен-Сімона, але не сприйняв його вчення, хоча запозичив деякі ідеї. Контівська “позитивна філософія” – це своєрідна перехідна система між метафізикою XVIII ст. і методологією науки XIX ст. За формою його “позитивна філософія” близька до метафізики, а соціологія – до філософії історії, а за загальною орієнтацією обидві відтворюють проблеми науки XIX ст.

У системі соціології О.Конт виділяє два розділи – соціальну статистику та соціальну динаміку. Соціальній статистиці відповідає поняття “порядок” (вона вивчає будову суспільства, його структурні компоненти). Її предметом є сталі “природні” умови існування соціальної системи, і вона виконує в структурі соціології О.Конта роль теорії рівноваги. Завданням соціальної статистики є вивчення природного порядку (організації) людського суспільства, в якому між його різними сторонами і складовими частинами мусять існувати порядок, консенсус (узгодження), які забезпечують рівновагу, стабільність та гармонію між елементами системи. Тут

О.Конт підходить до розуміння соціальних інститутів як особливих об'єктів дослідження в соціології. Він виділяє такі явища, як сім'я, власність, держава, релігія, мова, суспільний поділ праці, й розглядає їх як взаємозв'язані між собою елементи системи, завдяки якій існує соціальний консенсус, причому багато уваги він приділяє сім'ї як найбільш стабільному елементові суспільства.

Соціальна динаміка відіграє у системі О.Конта роль теорії суспільного прогресу. Головним завданням соціології є вивчення послідовності розвитку соціальних явищ, бо в прогресі людства та вивченні його законів полягає основна мета соціальної динаміки.

В основу соціальної динаміки О.Конт поклав принцип інтелектуального розвитку людства, який він відобразив у **“Великому основному законі трьох стадій”** і вважав його своїм найбільшим відкриттям. Закон “трьох стадій” характеризує основні етапи прогресу.

Теологічна (або фіктивна) стадія розпочинається з найдавніших часів людства і триває до 1300 р. У ній О.Конт виділяє три періоди: *фетишизму* (обожнювання людиною явищ і предметів природи), *політеїзму*, коли життям і чудесним властивостями надприродного наділялися “фіктивні істоти” і панувала епоха “поетичного світогляду”, *монотеїзму* (віра в єдиного бога з появою християнства і домінуючою роллю релігії одного бога в політиці, моралі, способі життя, звичаях, пізнанні тощо). В основі сприйняття і розуміння світу ця стадія базується на релігійних уявленнях, пов'язаних з вірою в існування богів, духів та інших фантастичних сил.

Метафізична стадія охоплює період з 1300 до 1800 рр. Вона характеризується руйнацією старих вірувань і уявлень про природу та суспільство, і є перехідною. Надприродні фактори витісняються пошуками сутності і першопричин. Місце бога займає природа. Зростає частка розсудкового мислення і зменшується частка емоційного сприйняття, збільшуються елементи критицизму, що готує передумови для переходу до вищої стадії наукового світосприйняття. Руйнуються непохитні раніше авторитети, в суспільстві зростають егоїстичні тенденції в індивідах, в економіці започатковуються елементи розвитку промислового виробництва; в політиці все частіше виникають випадки боротьби проти влади монархів і спроби замінити її владою народу.

Позитивна стадія пов'язана з виникненням наукового менталітету, науковим розумінням природи та суспільства внаслідок утворення позитивної науки і теорії. Наука служить гармонії, рівновазі і благу людства, оскільки вона виявляє порядок і закони розвитку природи й історії. На позитивній стадії зникають суперечності між теорією та практикою, а пізнання закономірностей розвитку минулого і сьогодення створює можливості для передбачення тенденцій розвитку майбутнього. “Позитивна” наука спостерігає за явищами, відкриває закони, дає знання, сенс якого – “бачити, щоб передбачити,” і на цій основі активно впливає на розвиток процесів та явищ.

Що ж дала соціологічна система О.Конта для розвитку соціологічного знання? Загальні підсумки історичного значення вчення О.Конта такі. Учений поставив завдання – створити нову науку про суспільство – соціологію. Він увів в науковий ужиток дуже вдалий термін “соціологія”, який сам собою був активним каталізатором для пошуків предмета й методів нової науки. Конт не лише вводить новий термін, а й розробляє досить повну систему соціологічного знання, окреслює предмет, структуру, визначає пізнавальні засоби і можливості нової науки.

Орієнтація соціології на “позитивне знання”, тобто на предметну і методичну визначеність, науковість, при всіх недоліках самого позитивізму, безумовно, відіграла прогресивну роль і стимулювала пошуки нових шляхів і засобів у розвитку соціального пізнання, розкриття соціальних законів, поглиблення знань про людину.

Натуралістичний напрям у соціології XIX століття

У XIX століття в науці відбувається різкий перехід до соціальної проблематики. Соціологія О.Конта значно прискорила цей процес.

Установки на розуміння соціології як “соціальної фізики”, орієнтованої на методи біології, фізики тощо, виявилися живучими. Переважна більшість соціологічних шкіл XIX ст. намагалася зрозуміти соціальне через біологічне чи природниче, а тому одержали в історії соціології назву *натуралістичної соціології*.

Натуралізм – *напрямок у соціології XIX ст. сукупність соціально-політичних концепцій, які пояснювали суспільство, спираючись на закони природи.* В межах соціологічного натуралізму

розвивалися такі напрями, як *органіцизм*, *соціал-дарвінізм*, *расово-антропологічний та географічний*.

Органіцизм. Одним з напрямів натуралістичної орієнтації став органіцизм, що передував іншим течіям. Започаткування органістичної школи в історії соціології пов'язано з науковою діяльністю англійського філософа та соціолога, одного з основоположників позитивізму *Г.Спенсера*.

Г.Спенсер дає високу оцінку ідеям О.Конта про зв'язок соціології (соціальної фізики) з біологією і її залежність від останньої. Тому не випадково поняття “соціального організму” є одним з ключових у понятійно-категоріальному апараті соціологічної теорії Г.Спенсера.

При деяких недоліках соціологічного вчення Спенсера його великою заслугою в галузі соціології є те, що він визнав і обґрунтував необхідність розробки теорії і практики дослідження соціальної системи і соціальної структури, взаємодії системних елементів, започаткував дослідження соціальних інститутів як знарядь соціального контролю, розкрив механізми їх діяльності.

Соціальний дарвінізм. Найвідомішими його представниками були *У.Беджгот*, *Л.Гумплович* і ін.

До школи соціал-дарвінізму належать соціологи, у творчості яких закони боротьби за існування, міжвидової боротьби та природного відбору розглядаються як фактори розвитку людського суспільства.

Соціальний дарвінізм поставив у центр досліджень проблеми міжгрупової боротьби та соціальних конфліктів, викликаних протилежністю інтересів, потреб тощо. Він розглядає як природно детерміновані соціальні процеси конкуренцію, соціальну нерівність, зіткнення волі й інтересів різноманітних соціальних груп, класів, інших спільностей і трактує їх як біологічні фактори виживання найбільш пристосованих і сильних.

Те спільне, загальне, що об'єднує соціальних дарвіністів, можна звести до декількох елементів: натуралізація соціального, визнання природного відбору та боротьби за існування як головних соціальних детермінант і аналіз у їхньому контексті соціальних конфліктів і суперечностей.

Соціал-дарвінський напрям у соціології, незважаючи на певні досягнення у постановці деяких соціологічних проблем (груп, конфлікту, етноцентризму та ін.), поступово до початку ХХ ст.

вичерпав свій потенціал, оскільки його головні принципи не були пов'язані з виявленням суто соціальних механізмів розвитку суспільства, ігнорували його історичну сутність.

Расово-антропологічна школа. В руслі натуралістичного напряму соціології XIX століття виникає расово-антропологічна школа. Її представники абсолютизують або свідомо перекручують окремі дані з різних галузей знання. Тут можна віднайти принципи організму, соціального дарвінізму, дані антропології, соціальної психології тощо.

Одним з основоположників расово-антропологічної школи в соціології був французький філософ, письменник, дипломат **Жозеф Артур де Гобіно**, автор чотиритомної праці “Нариси про нерівність людських рас” (1853 – 1855 рр.).

Гобіно вбачає головні причини розвитку суспільства в расових особливостях народів, оскільки соціальні інститути, культура, на його думку, походять з расових, біологічних джерел. При цьому чистота раси розглядається як головна причина розвитку цивілізації. Чим раса чистіша біологічно, тим значніші її природжені здібності і тим інтенсивніше вона історично розвивається.

Цивілізація може успішно розвиватися лише тоді, коли на чолі її стає біла раса. Гобіно розглядає її як “історичну расу”, якій властиві монополія на розум, фізичну силу та красу. У неї організації, почуття гумору, хоробрість, мужність, войовничість – усе це перетворює білу расу на провідний елемент розвитку цивілізацій. Проте і сама біла раса неоднорідна. Частина її змішалася з чорною і жовтою расами (“хаміти” та “семіти”), а найбільш “пихата” частина білої раси представлена “яфетидами”, з якої Гобіно виділяє сімейство “арійців” – расу володарів, що завдяки жорстокій ієрархії зберегла свою природну расову чистоту.

До “теоретиків” расово-антропологічної школи належав онімечений англієць **Х'юстон Стюарт Чемберлен**. Його расовий світогляд формувався під впливом вчення А.Гобіно.

Чемберлен розглядає європейську цивілізацію XIX ст. як вершину розвитку людської культури, що була створена нащадками “арійської раси” та її наступниками – мешканцями Північної Європи.

Джерелами європейської цивілізації стали три культури. Культура греків дала європейцям філософію, мистецтво, поезію, від

римлян пішло громадянство, держава і право, ідея священної сім'ї та власності, а іудейська релігія євреїв породила християнство. На цій основі жителі Північної Європи – тевтони – створили власну неперевершену цивілізацію і культуру. Це стало можливим завдяки тому, що тевтонська раса є прямою наступницею арійської раси та її духу. До цієї групи Чемберлен зараховує германців, кельтів, західних слов'ян, оскільки це – найдосконаліша цивілізація в історії людства.

Надалі погляди представників даної школи були засуджені і відкинуті як недоведені, необґрунтовані, але вони стали основами для практик фашизму, геноциду тощо.

Географічна школа в соціології. Найвідомішими її представниками були *Г.Т.Бокль, Л.І.Мечніков та ін.*

Типовим представником географічної школи в соціології XIX століття був Генрі Томас Бокль. Займаючись вивченням історії людства, він поставив за мету простежити процеси історичної взаємодії природи та людства. Під впливом ідей О.Конта він приходить до висновку про взаємовплив “зовнішніх” явищ на людину і людини – на зовнішній світ, що виклав у праці “Історія цивілізації в Англії”.

Аналізуючи “зовнішні” явища, вчений зазначає: основними з них є клімат, ландшафт, ґрунти та їжа, якість і кількість яких впливають на розвиток людини та її історії. Ці природні явища, на його думку, зумовлюють особливості тілесної конституції людини, своєрідність її мислення та духовність, рівень національного багатства країни. За Боклем, клімат, ґрунт, їжа зумовлюють соціальну диференціацію людей, особливості політичних та соціальних відносин і впливають на зростання “розумового” фактора та розподіл “розумової діяльності”. “Розумовий чинник” завдяки прогресу наукового знання з часом перетворився на провідний і став мірилом та критерієм розвитку соціальності.

Визначне місце в історії географічної школи у соціології займає прихильник французького напрямку в соціогеографії публіцист, географ, соціолог Лев Ілліч Мечніков. Аналізуючи історію і культуру різних цивілізацій і народів, учений приходить до висновку, що таким об'єктивним фактором їх розвитку є географічне середовище – всезагальний елемент і умова буття суспільства безвідносно до простору і часу.

Із сукупності природно-географічних та фізичних явищ, Мечніков виділяє гідрологічний (водний) компонент як головний, детермінуючий у житті й культурі кожного народу, кожної цивілізації, як те спільне, загальне, властиве людству в різні часи і на різних етапах його розвитку.

Залежно від зміни масштабів взаємодії з гідрологічним фактором, розвиток історії людства Л.І.Мечніков поділяє на три періоди. Перший період – річковий, охоплює стародавні віки й обмежується чотирма великими цивілізаціями – Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Другий період – середземноморський, охоплює 25 століть, розпочинається із заснування Карфагена й триває до часів Карла Великого (742 – 814). У цю епоху виникають культури Фінікії, Карфагена, Греції, Риму, Візантії, а люди освоюють не лише Середземне море, а й Чорне та Балтійське. Третій період – океанічний. Це епоха домінування культури західноєвропейських країн у розташованих на берегах Атлантичного океану. Воно є початком всесвітньої епохи, що зароджується у XIX ст. У межах кожного періоду Мечніков виділяє особливі епохи, що характеризують давній період.

Географічний фактор у житті суспільства дуже істотний. Без природи немає суспільства. Людина походить зі світу природи і генетично є природною істотою. Природні джерела засобів праці та засобів життя складають неодмінну умову існування та розвитку суспільства, бо людина – істота соціобіологічна; вона не може фізично існувати без сонця, повітря, води, їжі – джерел енергії. Тому значення географічного чинника в історичному процесі не можна ігнорувати, але й не слід перебільшувати, розглядаючи як головну причину соціального прогресу.

Психологічний напрям у соціології

Прогрес наукового знання XIX століття охоплював усі існуючі галузі, а досягнення кожної з них впливало на розвиток інших. Значні досягнення біологічної науки зумовили виокремлення психології у самостійну галузь знання, впровадження у її методичний інструментарій кількісних і експериментальних методів дослідження, сприяли широкому використанню спостереження, етнографічних матеріалів тощо. Психологія поступово переходить від дослідження індивіда до вивчення механізмів міжіндивідуальної та групової діяльності й поведінки.

Криза натуралістичних спроб пояснення сутності соціально-історичних явищ шляхом аналогії змушувала шукати підходи в розумінні соціального. Багатий матеріал із психології індивіда все ж не дав можливості пояснити такі масові явища колективної поведінки, як мода, паніка, групові інтереси, навіювання чи наслідування тощо.

Подібно до географічної школи, в соціології представники психологічної науки також зверталися до вивчення окремих психологічних явищ та процесів і, абсолютизуючи їх значення, намагалися зобразити їх як провідні фактори щодо соціально-історичного процесу.

У зв'язку з цим розглянемо деякі психологічні теорії, в яких робилися спроби пояснити суспільство і людину через відповідні психологічні феномени.

Однією з найперших концепцій психологічного напрямку в соціології була **концепція “психологія народів” німецьких вчених Моріца Лацаруса та Хейнмана Штейнтала**. Головним суб'єктом історії вчені розглядали народ як уособлення “духу цілого”. Народний дух виявляється у спільності рис характеру, моралі, мови, міфології, вірувань, і він об'єднує людей в єдине ціле, в народ. Кожна людина виступає представником даного народу і має спільні з ним риси. Останні єднають людину з людиною завдяки тому, що вони наділені особливостями природи даної спільності, живуть в єдиному середовищі, і в загальних умовах їхнього життя складаються спільні риси характеру, діяльності та поведінки.

Пізніше ідеї “психології народів” розвивав німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець **Вільгельм Вундт** (1832 – 1920), автор праці **“Психологія народів”** (1900 – 1920). В.Вундт, розвиваючи концепцію Лацаруса та Штейнтала, не поділяв їхньої думки про те, що індивіди – лише продукт загального “народного духу”. Він підкреслював, що індивідуальну свідомість не можна повністю зводити до свідомості народу, оскільки для індивіда характерні індивідуальні, особистісні воля, відчуття, уявлення тощо.

Свідомість народу є синтезом індивідуальних свідомостей. Взаємодія народної та індивідуальної свідомості уособлюється в продуктах надіндивідуальної діяльності – побуті, моралі, мові, міфології. Вундт започаткував дослідження взаємодії культури та індивідуальної свідомості.

Особливо популярною свого часу була концепція “**Психології натовпу**”, яку розвинув і якій надав значної популярності французький археолог, антрополог, лікар, мандрівник, винахідник **Густав Лебон** – автор книг “Психологія натовпів”, “Психологічні закони еволюції народів”.

Г.Лебон розглядав цивілізацію як продукт інтелектуальної творчої еліти, яка в сучасних йому умовах поступово витісняється від участі в історичному процесі, оскільки розвиток промисловості, урбанізація, зростання ролі і впливу засобів масової інформації збільшують значення мас в історичному процесі, і на зміну “ері еліти” приходить “ера мас”, ера сліпої і стихійної юрби.

Г.Лебон розглядає масу (“натовп”, “юрбу”) як руйнівну силу, позбавлену здатності до раціональної діяльності. Маса гіпнотизує індивідів, і ті під впливом емоційного збудження починають діяти ірраціонально, несвідомо. В юрбі індивідом керує нетерпимість, догматизм, відчуття непереборної сили і втрата особистої відповідальності за свої дії. Особистість під впливом маси та нечисленних ватажків, серед яких часто, на думку Лебона, трапляються особи з аномальною психікою, нівелюється, деперсоніфікується в анонімній юрбі, де всі перетворюються в щось безлике єдине, з єдиною волею і метою.

Вольову та інтелектуальну “нерозвиненість” юрби вчений пояснює тим, що нею керують несвідомі інстинкти, а раціональне в особі придушується ірраціональними діями маси з її “колективною душею”. Юрбу зупинити неможливо, і майбутнє – за “ерою натовпу”, а тому державні діячі мають не керувати масами, а стримувати їх, не давати багато волі, щоб вони не взяли гору.

Багато проблем щодо аналізу психології натовпу виявилися плідними і були продовжені в дослідженнях соціальних психологів та соціологів. Було уточнене розуміння поняття “натовп”, виникли системи його класифікації (випадковий натовп, конвенціональний, експресивний, діючий та ін.), розкривалися механізми його діяльності тощо.

Разом з дослідженням проблеми навіювання, психологічного зараження йшла розробка процесів наслідування та їх значення у житті суспільства.

Ідея наслідування має давнє коріння. Про значення наслідування для виховання людини писав ще Аристотель, але розгорнуту концепцію цього психологічного явища дав один з основополож-

ників французької соціальної психології, соціолог і криміналіст **Габріель Тард**, сформувавши концепцію “**Психології наслідування**”. Основна його праця “Закони наслідування”, де Тард ставить у центр свого дослідження індивіда, а суспільство розглядає як продукт взаємодії індивідів. У цьому він вбачає принципову відмінність суспільства від природи і розглядає органіцизм та еволюціонізм як концепції, нездатні пояснити особливості соціальних явищ.

Головною рушійною силою розвитку суспільства є непереборне психологічне прагнення людей до наслідування; всі явища людського життя здійснюються під впливом сили прикладу, і кожне з них має наслідувальний характер. Саме тому явища суспільного життя часто схожі між собою, оскільки вони є результатом наслідування в найрізноманітніших формах: наслідування звичаю, моди, симпатії, покори, навчання, виховання і т.д.

Тард ретельно розробляє всі деталі процесу наслідування. Він розрізняє два типи наслідування – звичай і моду. В традиційному суспільстві панує звичай, в сучасному – переважає мода. Відкриття завжди сприймається менш болісно, якщо воно відповідає існуючим традиціям. Адаптація тоді настає швидше, виникає логічний союз наслідування. І навпаки, коли новація суперечить існуючим звичаям, уявленням, знанням, то гострішою стає логічна дуель наслідування. Традиційне суспільство характеризується дещо гострішими конфліктами у впровадженні новацій, ніж новітнє.

Однією з течій у психологічній соціології є інстинктивізм.

Найбільш розгорнуту концепцію **соціологічного інстинктивізму** розробив у праці “Вступ до соціальної психології” англо-американський психолог **Уільям Мак-Дугалл**. Дослідник розглядає інстинкти як основу життя і пояснює форми людської поведінки та діяльності через детермінацію їх притаманними людині інстинктами. Інстинкти є природженими та набутими; вони зумовлюють особливості мислення і поведінки як індивідів, так і груп. У них – коріння і першоджерела особливостей кожного народу і кожного індивіда. За визначенням Мак-Дугалла, інстинкт – це певна психофізіологічна диспозиція чи схильність, яка спонукає індивіда сприймати певні явища відповідним чином і зазнавати при цьому певних емоційних збуджень та діяти відповідно до них або принаймні відчувати потребу до такої дії.

Інстинкти, становлячи причину людської думки та діяльності, є немовби спеціалізованими, оскільки кожному з основних інстинктів відповідають конкретні емоційні та вольові прагнення. Через сукупність притаманних кожній людині інстинктів Мак-Дугалл намагається створити психологічну теорію суспільства. Загальні, надіндивідуальні процеси він розглядає як форми прояву на соціальному рівні окремих інстинктів чи їх сукупності. Здирництво та скнарість він трактує як прояви інстинкту придбання, наслідком чого є процес нагромадження суспільного багатства. Війни є наслідком прояву інстинкту войовничості та почуття гніву, схильністю людей до забіякуватості. Релігія розглядається як наслідок прояву інстинктів утечі, цікавості, самоприниження, батьківського інстинкту в їх синтезі, одночасному сумісному прояві.

Вільфредо Парето був першим визначним соціологом новітньої доби в Італії. Соціологічна система В.Парето побудована на принципах психологізму. Він вважає, що найістотнішими чинниками соціального життя є почуття, інстинкти, емоції, підсвідомі фактори. Саме вони визначають поведінку як окремого індивіда, так і соціальних груп. Дослідження суспільного життя Парето розпочинає з поглядів індивіда (“людської молекули”), його дій та вчинків.

Соціальне життя, з погляду В.Парето, є переплетінням двох типів людських вчинків – логічних і нелогічних. Прикладами логічних дій є діяльність вченого, будівельника, інженера. В цьому випадку людина ставить мету діяльності і намагається використати розумні, ефективні засоби її досягнення. Однак більшість людських дій є нелогічними: це дії, які скеровуються не раціональними знаннями, а інстинктами, вірою, традиціями, почуттями. Нелогічний тип дій явно переважає сферу логічної діяльності і є вирішальним у суспільному житті. Суспільство в цілому є сукупністю нелогічних дій і вчинків, які взаємодіють між собою, внаслідок чого утворюється певна соціальна система. Саме тому В.Парето і вважає, що соціологія повинна досліджувати нелогічне, ірраціональне в поведінці та житті людини і соціуму.

У поясненні суспільства як певної соціальної системи В.Парето виходить з тези, що в історії людства відсутні прогрес і розвиток. Суспільство є сталою системою, мінливість якої має хвилеподібний характер: від стану рівноваги воно переходить до

боротьби між різними групами, а потім знову повертається до рівноваги. Після цього розпочинається новий історичний цикл, який здійснюється за тією ж схемою, що й попередній. Боротьба між соціальними групами викликається різними інтересами цих груп, їх розмежованістю. Оскільки ж суспільство завжди чимось диференційоване, розділене, то завжди існує боротьба між різними його верствами.

Отже, у методичному плані для класичної соціології типовим є орієнтація на науку, прагнення до її об'єктивності. Водночас багато соціологів розуміють, що простого копіювання природничо-наукових методів недостатньо для формування соціології як самостійної галузі знання.

Марксизм

Окремий напрям у соціологічній науці представляв німецький філософ, економіст Карл Маркс. Його соціологічна теорія стала наслідком застосування філософського матеріалізму і матеріалістичної діалектики до вивчення суспільства, розуміння історії людства. Монізм (філософське вчення, яке основою всього сущого визначає одне начало – матерію або дух) матеріалістичного розуміння історії полягає у тому, що Маркс розглядав її як живий організм, де взаємодіють не випадкові чинники, а функціонально незалежні елементи єдиного цілого, підвладного дії певних об'єктивних закономірностей соціального розвитку. Визначальними серед них уважав економічні закономірності, відокремивши із сукупності суспільних явищ матеріальні відносини. Саме їх сукупність, поряд з виробничими відносинами, на його думку, становить економічну структуру (базис) суспільства, на який опирається юридична, політична, ідеологічна надбудови.

У дослідженні суспільних явищ це дало змогу використати критерій повторюваності, завдяки чому стало можливим виділити спільне в соціальному устрої різних країн, застосувати поняття “суспільно-економічна формація” – історично окреслений тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Спосіб виробництва – це єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Зміна різних епох в історії людства розглядалась як закономірний процес зміни прогресуючих з кожною епохою способів виробництва. В основі їх зміни – постійна суперечність між рівнем продуктивних сил і певними виробничими відносинами.

Марксизм відрізняється від інших суспільних теорій претензіями на єдність теорії і практики. Якщо інші соціальні теорії, як правило, не претендували на їх практичне втілення, не ставили за мету змінити світ, задовольняючись його поясненням, то марксизм був насамперед програмою суспільного переустрою.

2. Класична соціологія кінця XIX – початку XX ст.

На межі XIX – XX століття дедалі більше соціологів починають усвідомлювати обмеженість натуралістичних та психологічних тлумачень суспільного життя, неспроможність природничо-наукових чи психологічних понять і методів розкрити усю складність людини як істоти соціальної. Виникають і посилюються переконання, що суспільство має свою специфіку, що соціальні структури і відносини не є чимось зовнішнім стосовно людини, а виступають продуктами минулої та сучасної її діяльності і що їх можна зрозуміти лише у зв'язку з цією людською діяльністю. Як наслідок, зростає інтерес до проблем соціальної дії та взаємодії, розробки методів розуміючої соціології та концепції соціології особистості.

Макс Вебер – німецький соціолог, соціальний філософ і історик, засновник “розуміючої соціології” і теорії соціальної дії. Його основна праця *“Протестантська етика і дух капіталізму”* (1905) увійшла до золотого фонду світової соціологічної літератури.

Соціологія, як і інші гуманітарні дисципліни, на думку М.Вебера, у своїй дослідницькій практиці не може обійтися без опори на певні загальні принципи і категорії. Категорії соціальних наук – це не прямі адекватні реальності, а “ідеальні типи”, які фіксують певні загальні риси окремих соціальних явищ і процесів. Ідеальні типи (категорії) – це чисті мисленні конструкції, за допомогою яких дослідник визначає напрями аналізу матеріалу, узагальнює емпіричні факти. Ідеальними типами Вебер називав такі поняття, як “капіталізм”, “феодалізм”, “господарство”, “християнство” та ін.

Предметом соціології, на думку Вебера, виступає **соціальна дія**. Тому Вебер визначає соціологію як науку, котра прагне зрозуміти соціальну дію і тим самим пояснити її процес і вплив. Як синонім “дії” соціолог іноді вживає вираз “поведінка”. **Соціальною дією** Вебер визначає таку дію, яка згідно з намірами дійової особи співвідноситься з діями інших людей і орієнтована на них, оскільки

не всі типи взаємовідносин мають соціальний характер. Соціальною є лише та дія, яка за своїм змістом орієнтована на поведінку інших.

Мотиваційне підґрунтя соціальної дії Вебер розглядає як складну систему, утворену внаслідок взаємодії і взаємопроникнення кількох головних мотиваційних субсистем. Сюди він відносить насамперед “традиційну”, “афектну” (емоційну), “ціннісно-раціональну” та “цілераціональну” систему мотивацій. Відповідно до них класифікуються і типи соціальних дій.

Об’єктами соціологічного аналізу в працях М.Вебера виступають також політичні та правові відносини у суспільстві. Політичними відносинами або політикою в широкому розумінні слова Вебер (фінансова політика, політика в галузі освіти тощо). Політика, як підкреслює Вебер, означає передусім прагнення до прямої участі у здійсненні влади, або принаймні прагнення впливати на її розподіл всередині держави чи між державами. Державна влада реалізується в певних системах панування та підпорядкування. Він виділяє три типи легітимного панування: традиційне, легальне та харизматичне.

Ці три “чисті типи панування” не вичерпують усієї багатоманітності політичних відносин, однак фігурують суттєві тенденції розвитку цих відносин, зокрема тенденції їх раціоналізації та формалізації. Крім того, як підкреслює М.Вебер, у реальній практиці влади мають місце поєднання традиційних, легальних і харизматичних форм панування. Зокрема факт переважання у сучасному політичному житті легального типу панування і зростання впливу бюрократії не виключають повного впливу традиції, з одного боку, і віри у харизму того чи іншого політичного лідера – з іншого.

І. Еміль Дюркгейм – творець методології “соціологізму”, патріарх французької соціології, визнаний класик світової соціології. Його основні праці *“Про поділ суспільної праці”*, *“Метод соціології”*, *“Самогубство”* та ін.

Теоретичну концепцію Дюркгейма іноді називають соціологізмом або соціологічним реалізмом. Мислитель прагне чітко розмежувати поняття індивідуального і колективного (соціального), доводячи безумовний пріоритет останнього над першим. Соціальні явища – це щось зовнішнє щодо індивідів, їх можна і потрібно розглядати як об’єктивні даності, як речі.

Концепція соціологізму спочатку формувалась на протигагу психологізму, однак згодом вона набула самостійного значення. Смысл соціального, доводить мислитель, не можна зводити до психічної чи якоїсь іншої взаємодії індивідів насамперед тому, що соціальне ціле – це дещо більше, аніж просто сума його складових частин, Дюркгейм підкреслює, що “суспільство”, виникнувши в ході індивідуальної взаємодії, надалі стає принципово поза і над-індивідуальною реальністю. Воно виступає як поєднання усієї багатоманітності форм людського колективного життя – господарства і права, політики і торгівлі, релігії і мистецтва.

Важливої методологічної ваги Дюркгейм надає поняттям соціальної норми і соціальної патології. У Дюркгеймівській концепції соціального нормативізму сформульовані основні засади теорії інститутів і соціального контролю.

Значне місце в системі соціологічних поглядів Дюркгейма займає питання про типологію форм суспільного життя. Суспільство він розглядає як структуру, що перебуває у процесі змін. У цілому суспільство, поки воно залишається таким, виступає силою інтегруючою, воно “тисне” на індивідів, змушуючи їх зважати на його вимоги. Шукаючи відповіді на питання про поєднання суспільного порядку й індивідуальної свободи, Дюркгейм звертається до поняття поділу суспільної праці. Поділ праці, на думку соціолога, – це “суто нормальне” явище, що не піддається намірам, проте його природу і функції можна зрозуміти шляхом спостереження за функціонуванням правових, економічних, релігійних та інших інститутів. Завдяки поділові праці реалізує себе один з конститутивних принципів сучасного суспільного устрою – принцип соціальної солідарності. Він чітко розмежував два типи солідарності – органічний (природний) і механічний (насилюницький). Органічні, солідаристські відносини в основному реалізуються в раціоналізованих суспільних формах. Механічна солідарність не враховує відмінностей, індивідуальних особливостей. У суспільствах, де ця солідарність сильно розвинена, індивід не належить собі самому: це в буквальному розумінні річ, якою розпоряджається суспільство. І навпаки, при органічній солідарності колективна свідомість мовби залишає відкритою частину свідомості індивідуальної і сприяє формуванню функцій, що не регламентуються колективно.

Завершуючи короткий огляд соціологічної концепції Дюркгейма, слід сказати, що його теоретична спадщина і сьогодні перебуває у центрі уваги соціологічної науки. Дюркгейм більш ніж хто інший в історії соціології, зумів утілити в собі те, що було найтипівіше у цій дисципліні і найпродуктивніше для гуманітарних наук.

Георг Зіммель – німецький філософ-ідеаліст, соціолог, представник філософії життя, основоположник формальної соціології. Зіммель зауважував, що з точки зору змісту в об'єкті і предметі соціології немає нічого, чого б не було вже в інших науках. "... У порівнянні з іншими науками, соціологія – це новий засіб дослідження, новий метод, який дає змогу підійти до явищ новим шляхом".

Таке формальне розуміння предмета соціології звужувало її предметний горизонт, унеможливлювало постановку ряду макро-соціологічних проблем (питань про типи суспільств, соціальні системи, динаміку соціальних змін тощо). Прагнучи подолати суперечності, які виникли у зв'язку з цим, соціолог розрізняв чисту (формальну) соціологію і соціологію загальну як застосування соціологічного методу "для дослідження історичного життя".

У праці "Соціальна диференціація" ставиться проблема зв'язку між індивідом і групою, розглядаються деякі механізми внутрі- та міжгрупової взаємодії. Абсолютна групова солідарність можлива лише в межах відносно невеликих колективів, "зцементованих" за допомогою кількох загальнозрозумілих принципів (прикладом можуть служити невеликі і замкнуті християнські громади, з'єднані незначною кількістю догм).

Згідно з Зіммелем, поняття суспільства має як мінімум два значення. В одному випадку ним називають певну реально існуючу людську спільноту, певну множину соціалізованих індивідів. У другому йдеться про систему відносин між цими індивідами. У першому значенні термін "суспільство" є об'єктом усіх гуманітарних та соціальних наук, у другому – об'єктом саме соціології.

Значну роль у розвитку західної соціології класичного періоду відіграє німецький соціолог **Фердинанд Тьонніс**. Предмет його уваги – дослідження сутності соціальних спільнот та процесів, які сприяють організації і функціонуванню людських співтовариств. Цим проблемам присвячена його праця "Спільнота й суспільство".

У самій назві праці відображені центральні категорії соціологічної науки.

Соціологія, згідно з Тьоннісом, вивчає соціальне життя. Воно є розмаїтим і складається з певних соціальних зв'язків. Соціальні зв'язки між людьми можуть, звісно, базуватися на взаємовідштовхуванні та взаємозапереченні. Але там, де ворожнеча відіграє провідну роль, немає істинного соціального зв'язку – є лише сукупність ворогуючих людей. Насправді ж, на думку Тьонніса, взаємозв'язки людей є набагато різноманітнішими, до того ж, у суспільстві переважають соціальні зв'язки, засновані на прагненні до спільного життя. Тому не держава утримує єдність суспільства, а спільна воля людей, бажання жити разом.

Тип соціального зв'язку визначається типом волі, взятого за основу. Тому Тьонніс вирізняє два типи волі:

- воля природна, інстинктивна, яка проявляється в емоціях, душевних схильностях, уподобаннях, несвідомих мотивах;
- воля розумова, раціональна, яка знаходить вияв в усвідомленому, таких раціональних компонентах, як раціональна мета, розрахунок, раціональний обмін тощо.

Історичний процес, власне, складається з двох протилежних віх спільного життя людей – спільнот, заснованих на соціальних зв'язках реального органічного життя, і природній волі, та суспільства, яке виступає механічним утворенням, посталим на волі розумовій, раціональній.

Сам напрямок історичного розвитку для Тьонніса є однозначним і полягає у загальному скеруванні від спільнот до суспільства, що йде паралельно зі зростаннями раціональності; суспільство поступово, але невблаганно витісняє в історичній перспективі спільноту.

Отже, внесок Ф.Тьонніса у розвиток соціологічної думки полягає у тому, що він:

- здійснює аналіз соціальних явищ як відображення міжособистісних зв'язків;
- підкреслює нерозривність зв'язків особистості із соціальним середовищем;
- розглядає соціальні спільноти в їх історичному розвитку.

3. Сучасні соціологічні теорії

Сучасна західна соціологія представлена різноманітністю шкіл і течій, які розвиваються за багатьма напрямками (Рис. 1).

Один з головних напрямків американської соціології після Другої світової війни був функціоналізм. Цікаву систему пояснення суспільства з функціональних позицій виробили американські соціологи *Толкотт Парсонс і Роберт Мертон*. Головне завдання соціології, на їх думку, полягає у вивченні механізмів і структур, які забезпечують сталість соціальної системи.

Функціоналізм часто ототожнювали зі структурним аналізом. Тому в соціологічній літературі вони постають як єдина структурно-функціональна теорія або як окремі функціоналістичні та структуралістичні концепції.

Структурний функціоналізм. *Т.Парсонс* вважав одним із ключових завдань соціології аналіз суспільства як системи функціонально-взаємопов'язаних змінних. На практиці це означало, що аналіз будь-якого соціального процесу – це частина дослідження певної системи з ustalеними межами. Систему Парсонс розумів як сталий комплекс повторюваних і взаємопов'язаних дій (теорія соціальної дії), а потреби особистості – як змінні у соціальній системі.

Т.Парсонс та інші дослідники намагалися не тільки виробити правила функціонування будь-якої системи, а й визначити сукупність необхідних умов або “функціональних передумов” для всіх соціальних систем. Ці універсальні умови стосувалися не тільки соціальної системи, а й її складових. Кожна соціальна система має задовольняти певні потреби своїх елементів, забезпечуючи їх виживання.

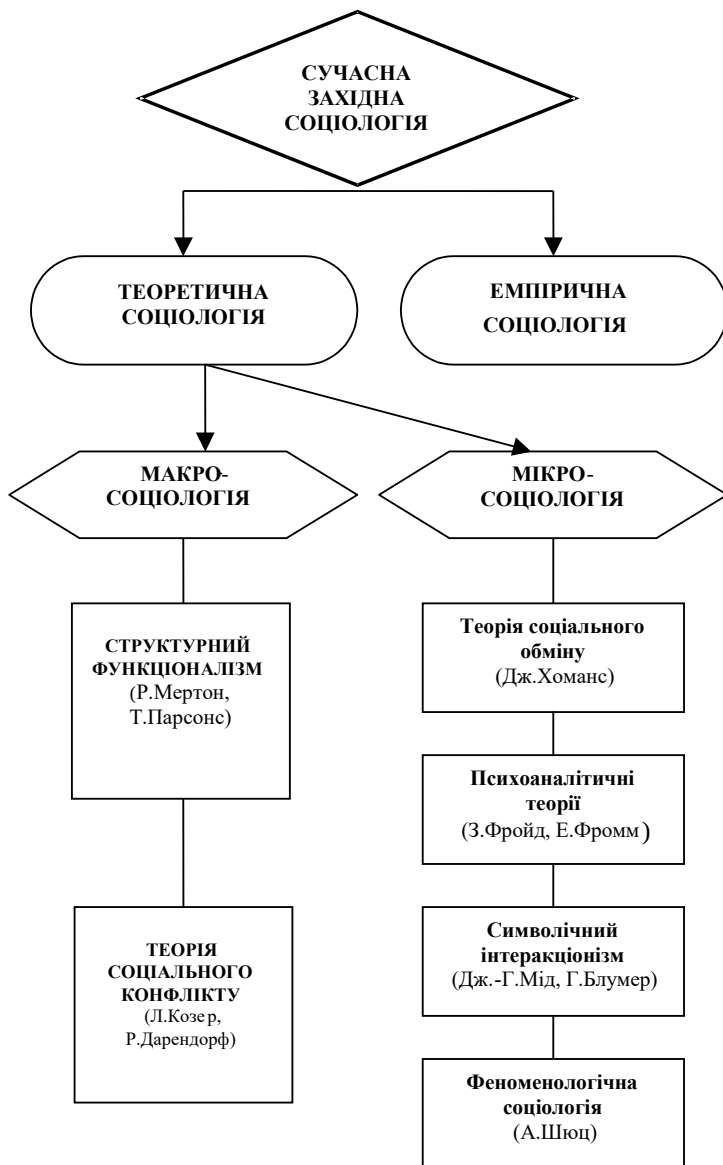

Рис 1. Напрямки розвитку сучасної соціології

Вона повинна володіти і певними способами розподілу матеріальних ресурсів. Крім того, система має виробити певний процес соціалізації людей, даючи їм змогу сформувати або суб'єктивні мотивації підпорядкування конкретним нормам, або певну загальну потребу такого підпорядкування. Водночас кожна система повинна мати певну організацію видів діяльності та інституційні засоби, щоб успішно протидіяти порушення цієї організації, вдаючись до примусу або переконання. І, нарешті, суспільні інститути мають бути відносно сумісні один з одним.

У кожному суспільстві, крім соціальних норм, існують властиві тільки йому цінності. За відсутності таких цінностей малоймовірно, що окремі особи зможуть успішно використати потреби підпорядкування нормам. Фундаментальні цінності мають стати частиною особистості.

Теоретичну систему Парсонса об'єднує і організовує проблема соціального порядку. Поняття “соціальний порядок” охоплює існування певних обмежень, заборон, контролю в суспільному житті, а також певних взаємин у ньому; наявність елемента передбачуваності й повторюваності (люди можуть діяти тільки в тому разі, коли знають, чого чекати один від одного); більш-менш тривалу сталість у збереженні форм соціального життя.

Т.Парсонс вважав, що будь-яка соціальна система повинна забезпечувати:

- 1) раціональну організацію і розподіл своїх матеріальних (природних), людських (персонал) і культурних ресурсів для досягнення своїх цілей;
- 2) визначення основних цілей і підтримання процесу їх досягнення;
- 3) збереження солідарності (проблема інтеграції);
- 4) підтримання мотивації індивідів при виконанні ними соціальних ролей і усунення прихованих напружень у системі особистісної мотивації.

У Західній соціології структурно функціональний аналіз набув найбільшого поширення в соціології політики, соціології злочинності, соціології сім'ї, вивченні соціальної стратифікації. Наприкінці 50 – 60-х рр. функціональний підхід зазнав критики за застосування біологічних понять до соціальних систем, де вони втрачають однозначність; за статичний розгляд суспільства; за надто абстрактний категоріальний апарат. Опоненти також

відзначали нездатність функціонального аналізу адекватно описати і проаналізувати конфлікти. Згодом теоретичні підходи структурно функціонального аналізу синтезувалися з іншими соціологічними течіями.

Теорії соціального конфлікту. Представляють різноманітні концепції, які визначають конфлікт одним з найважливіших чинників соціального розвитку. Оформилися вони у зв'язку з критикою структурно-функціонального аналізу. Авторитетними щодо вивчення проблем соціального конфлікту вважаються праці К.Маркса і Г.Зіммеля.

Американський соціолог **Льюїс Козер** вважає, що в кожному суспільстві існують певні елементи напруження і потенційного соціального конфлікту, який є найважливішим компонентом соціальної взаємодії і сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків. Якщо у ригідних (закритих) суспільствах соціальні конфлікти поділяють суспільство на дві “ворожі” групи або два “ворожі” класи, підривають основи колективної “злагоди”, загрожують руйнуванню соціальних зв'язків і суспільної системи через революційне насильство, то у “плюралістичних” (відкритих) суспільствах вони знаходять своє розв'язання, а соціальні інститути оберігають суспільну злагоду. Цінність конфліктів полягає у тому, що вони запобігають окостенінню соціальної системи, відкривають шлях інноваціям, тобто впровадженню нових форм організації і праці та управління, що охоплюють не тільки окремі підприємства, а й їх сукупність, галузі.

Німецький соціолог **Ральф Дарендорф**, називаючи свою соціологічну концепцію “теорією конфлікту”, протиставляє її як марксистській теорії класів, так і концепціям соціальної злагоди. Соціальний конфлікт він вважає наслідком опору відносинам панування і підкорення. Придушення соціального конфлікту, за Дарендорфом, призводить до його загострення, а “раціональна регуляція” – до “контрольованої еволюції”. Хоча причини для конфліктів завжди існують, ліберальне суспільство може владнати їх на рівні конкуренції між індивідами, групами, класами.

Теорії соціального конфлікту, визначаючи конфлікт одним з головних рушіїв соціального прогресу, одночасно розглядають явища, які характеризуються поняттями “злагода”, “стабільність”,

“порядок”, “спокій”. При цьому злагода вважається нормальним станом суспільства, а конфлікт – тимчасовим.

Теорія соціального обміну. Теорія соціального обміну, фундатором якої вважають американського соціолога, соціального психолога **Джорджа Хоманса**, втілює спроби встановити зв'язки між макро- і мікрорівнями соціальної реальності. Представники цієї концепції розглядають обмін різними видами діяльності як фундаментальну основу суспільних відносин, на якій формуються певні структурні утворення (влада, статус, престиж, конформізм та ін.) Варіанти теорій соціального обміну набули поширення у соціології, соціальній психології, політології, економіці.

Згідно з цією теорією, люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду, потенційних винагород і покарань. Існують дві передумови теорії соціального обміну. Перша виходить з припущення, що у поведінці людини переважає раціональне начало, яке націлює її на одержання певних вигод (гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, кохання та ін.). Типи вигод концептуалізуються по-різному: “цінність” – у соціології; “корисність” – в економіці; “нагорода”, “плата” – у соціальній психології. Друга – розкриває зміст назви цієї концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми різними вигодами. “Обмінні угоди” розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а дедалі складніші структурні утворення (соціальні інститути та організації) вважаються такими, що виростають з обмінних відносин.

Концепції соціального обміну часто конвертують з іншими методологічними концепціями емпіричної соціології – аналізом соціальних мереж, теорією ролей та ін.

Психоаналітичні теорії. Поштовх до розвитку психоаналітичних теорій дало психологічне вчення відомого австрійця Зигмунда Фрейда, який висунув гіпотезу про домінуючу роль у людському житті несвідомих імпульсів, переважно сексуального характеру. Але між соціальною доктриною Фрейда і психоаналізом як конкретним методом вивчення неусвідомлених психічних процесів існує суттєва відмінність.

Згідно з Фрейдом, проблема розв'язання сексуальних колізій має вирішальне значення не тільки в індивідуальному розвитку, а й в історичному процесі. В основі соціокультурної,

художньої та інших видів людської діяльності лежить сублімація (перетворення, переключення) сексуальної енергії.

Теорія міжособистісного спілкування Фройда заснована на переконанні, що в процесі взаємодії людей відтворюється їх дитячий досвід. Будучи дорослими, вони застосовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні у ранньому дитинстві. Схильність з повагою ставитися до особистості, наділеної владою, наприклад, до керівника, зумовлена тим, що він нагадує когось з батьків. Фройд вважав, що люди належать до різних соціальних груп і залишаються у них здебільшого тому, що переживають почуття відданості і покірності лідерам груп. Він пояснював це не якимись особливими якостями лідерів, а швидше ототожненням їх з могутніми, богоподібними особистостями, яких у дитинстві уособлювали батьки.

Помітною постаттю в соціології ХХ століття став німецько-американський соціолог і психолог Еріх Фромм. Спочатку він розробляв теорію фрейдизму, співпрацював з ученими франкфуртської школи, так званими неомарсистами М.Хоркхаймером, Г.Маркузе та ін. Тому Е.Фромм часто вважають неофрейдистом або неомарксистом. Насправді у 50 – 80-х роках він створив оригінальну соціологічну теорію, використовуючи і критично оцінюючи при цьому різні соціологічні течії. Сам Фромм виокремив три концептуальні підходи до вивчення суспільства, які відрізняються від його власного.

1. Психологічний – згідно з яким культурні явища зумовлені психологічними чинниками, що “виростають” з інстинктивних спонук, на які суспільство впливає тільки шляхом повного або часткового придушення.

2. Економічний – виріс, як вважав Фромм, зі спотвореного розуміння історії, яке розробив К.Маркс. Тому вважалося, що такі явища суспільно-культурного життя, як релігії, політичні ідеї, породжені суб’єктивними економічними інтересами.

3. Ідеалістичний – представлений у праці М.Вебера “Протестантська етика і дух капіталізму”, в якій стверджується, що новий тип економічної поведінки і новий дух культури зумовлені появою нових релігійних течій, хоча й підкреслюється, що цю поведінку не визначали лише релігійні доктрини.

На відміну від цих концепцій, Фромм вважав, що ідеологія і культура ґрунтуються на соціальному характері, який є сукупністю

рис, властивих більшості учасникам даної соціальної групи; формується способом життя даного суспільства. Домінантні риси цього характеру стають творчими силами, що формують соціальний процес.

Символічний інтеракціонізм. Однією з мікросоціологічних теорій є символічний інтеракціонізм, особливістю якого є аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту, який вкладають у свої конкретні дії люди. В межах цієї теорії важливими є значення символів як необхідних засобів соціальних взаємодій. Велика увага приділяється головному символічному засобу взаємодії – мові. Соціальний символ, що має риси знакової структури, є необхідним елементом виконання соціальної ролі, без якої взаємодія неможлива. За соціальним символом приховується зіставлення індивідом своїх дій із соціальними нормами і зразками поведінки. Пізнавши соціальні символи як знаки взаємодії, можна вивчати її особливості.

Засновник символічного інтеракціонізму – американський соціолог **Джордж-Герберт Мід**, хоча сам термін був запроваджений у науковий обіг його учнем Гербертом Блумером. Дж.-Г.Мід уважав, що соціальний світ людини і людства формується в результаті процесів соціальних взаємодій, у яких вирішальну роль відіграє “символічне оточення” завдяки двом своїм головним засобам – жестам і мові. Соціальне життя залежить від здатності людини уявляти себе в інших соціальних ролях, а це значить, від здатності до внутрішнього діалогу.

Із символічним інтеракціонізмом пов’язаний так званий соціодраматичний підхід, який тлумачить соціальне життя як реалізацію “драматичної” метафори (переносного значення), аналізує взаємодію у таких термінах: “актор”, “маска”, “сцена”, “сценарій” тощо.

Феноменологічна соціологія. Її вважають різновидом “розуміючої соціології”, бо вона розглядає суспільство як явище, створене і постійно відтворюване у духовній взаємодії індивідів (міжіндивідуальній комунікації). Основоположник феноменологічної соціології – австрійський соціолог **Альфред Шюц**.

Їх прихильники, звинувачуючи позитивізм і натуралізм у відчуженні, упредметнюванні соціальних явищ, намагаються теоретично осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями, мотивами соціальних

індивідів, що діють практично. Однак феноменологічна методологія не пристосована до аналізу об'єктивних предметно-діяльних процесів, тому призводить до підміни об'єктивності явищ, що трактуються, феноменологічною суб'єктивністю. Внаслідок цього соціальне життя, відображене у феноменологічній соціології, втрачає об'єктивний характер, зводиться до уявлень у свідомості індивідів. Феноменологічна соціологія дедалі більше інтегрується у традиційні напрями, школи, приносячи туди вміння сприймати і концептуалізувати суб'єктивні чинники об'єктивних соціальних процесів.

Ми розглянули історію становлення та розвитку соціологічної науки. Якщо виникнення соціології як окремої науки найтісніше пов'язане з проектом “позитивної науки” про суспільство О.Конта, то її подальша історія нерозривно пов'язана з науковою діяльністю Г.Спенсера, М.Вебера, Е.Дюргейма та інших визнаних класиків світової соціології. Завдяки їм соціологія здобуває свій власний понятійно-категоріальний апарат, значно розширюється її проблематика, чіткіше визначається місце цієї дисципліни в системі наукового пізнання. Розпочинається поворот до інтеграції загальної теорії суспільства та емпіричних соціологічних досліджень, завдяки якому стають більш досконалішими і обґрунтованими теоретичні уявлення про суспільство та про методи соціальних наук. Тим самим закладаються передумови дальшої диференціації самого соціологічного знання, виділення у ньому окремих напрямів і рівнів, формування нових його галузей.

4. Розвиток соціологічної науки в Україні

Вище підкреслювалося, що історія кожної суспільної науки своїм корінням глибоко зростається з минулим, що цілком сто-сується й соціології, що має свою праісторію, генетично пов'язана з давніми уявленнями про людину та її світ, суспільство, механізми й рушійні сили його розвитку тощо. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне розглянути не лише ті погляди й концепції, що безпосередньо пов'язані з соціологією, її предметом, методично-технічними засобами соціологічного аналізу, а й ті, що передували соціології як академічній науці задовго до її виникнення і без яких соціологічна думка в Україні здаватиметься неповною, позбавленою історичних витоків.

Протосоціологічний період розвитку соціологічної думки в Україні охоплює хронологічний проміжок від стародавніх часів Київської Русі до 80 – рр. XIX ст.

Цей період має кілька етапів, що характеризуються певними якісними особливостями розвитку протосоціологічного знання під впливом економічних, соціальних, політичних, ідеологічних та парадигмальних факторів:

- протосоціологія епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі (праісторія, Київська держава, княжа доба, Литовсько-польський період – V – кінець XV ст.);
- протосоціологічне знання козацької доби (від початків козацтва до зруйнування Січі – кінець XV – третя чверть XVIII ст.);
- протосоціологія доби відродження України (кінець XVIII – середина XIX ст.).

Це найзагальніші етапи, які можна розбивати залежно від дослідницьких завдань на окремі стадії чи підетапи.

Другий період розвитку соціологічної думки в Україні безпосередньо пов'язаний із виникненням соціології як окремої науки, тобто період академічної соціології. Він розпочинається в Україні в умовах існування та інституціалізації соціології на Заході, що породжує певні способи бачення й моделі пізнавальної соціальної реальності, нові підходи, способи розв'язання й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців.

Період академічної соціології в Україні включає такі етапи:

- становлення і розвиток соціологічного знання (80-рр. XIX ст. – 20-ті роки XX ст.);
- етап інституціалізації соціальних досліджень та соціології в Україні за радянських часів;
- сучасний етап розвитку соціології в умовах незалежної України.

У другій половині XIX ст. процес формування академічної соціології розпочинається з творчості Михайла Драгоманова, Івана Франка, Олександра Потебні, Сергія Подолинського та інших мислителів і набуває завершених "класичних" соціологічних форм у працях Михайла Грушевського, Микити Шаповала, Богдана Кістяківського, Вячеслава Липинського та ін.

Процес інституціоналізації української соціології можна пов'язати з науково-дослідницькою творчістю М.Грушевського та М.Шаповала, котрі заснували, відповідно, Український соціологічний інститут у Відні (1920 – 1924) та Український інститут громадознавства у Празі (1924 – 1932).

Соціологічна наука в Україні у процесі становлення вбирає думки, теоретичні узагальнення та ідеї багатьох мислителів минулого. Її розвиток став сплавом двох тенденцій, що визначали особливість її формування, – сплавом *універсального й національного*.

Універсальне, загальнонаукове виявлялося у поширенні, аналізі й розвитку передових на ті часи соціологічних теорій, методів дослідження, ідей.

Національною ж особливістю розвитку соціології на теренах України було її тісне сплетіння із соціально-політичним життям, національно-визвольним рухом, поєднання з творчою спадщиною визначних представників наукової і громадської діяльності. Це визначало як загальнонаукові, наднаціональні риси доробку українських мислителів, так і певну специфічність їхніх підходів до визначення соціальної реальності та використання соціологічних знань. У центрі досліджень також перебували проблеми українського етносу як історичної спільності, його історії, культури, суспільних відносин між соціальними групами, класами, верствами, прошарками, проблеми духовних цінностей, символів, значення традицій, обрядів в житті українців, дослідження козацтва як самобутньої соціополітичної та соціокультурної спільності українського народу та ін. У цьому плані особливого значення набувають етнографічні дослідження в Україні XIX ст., в яких висвітлюються численні елементи етносоціологічної проблематики.

Специфіка розвитку соціологічної думки в Україні ще й у тому, що вона розвивалася спонтанно, з внутрішніх потреб нації, котра не мала своєї офіційної школи, освіти, не фінансувалася і не підтримувалася панівними державними інститутами.

Здавалось би, що за таких умов не може йти мова про соціологічну думку в Україні, але це не так. Кращі представники української національної інтелігенції ставили й розв'язували гострі проблеми українського суспільства, хоча не мали для цього ні кафедр, ні періодичних спеціалізованих видань, ні відповідних кадрів.

Згодом, після виходу України зі складу Російської імперії в період Гетьманщини була спроба інституціоналізації соціології. Відомо, наприклад, що Б.Кістяківського було обрано членом створеної Павлом Скоропадським 24 листопада 1918 р. Української Академії Наук по кафедрі соціології, яку він мав організувати, але політичні події в Україні поклали край цьому започаткуванню. Після повернення з еміграції М. Грушевський у березні 1924 р. розробив проект перенесення Українського соціологічного інституту до України, але він не одержав підтримки в Інституті марксизму. І це не було випадковістю чи непорозумінням, бо в той час сам термін "соціологія" серед більшовицького керівництва розглядався як "буржуазний" (це в 1924 р. підтвердила дискусія, проведена Інститутом філософії комуністичної академії, на якій соціологія була офіційно проголошена не сумісною з марксизмом і як наука перестала існувати в СРСР).

З цього часу й до кінця 50-х років соціологія в СРСР не розвивалась, і лише з 60-х років розпочалося її відродження. Створена за рішенням ідеологічного центру КПРС, радянська соціологія була підпорядкована політичним та ідеологічним цілям і розглядалась як емпіричне забезпечення й підтвердження соціальних, політичних акцій партії, її ідеології і практики ("стирання" історичних відмінностей між містом і селом, розумовою та фізичною працею, становлення соціальної "однорідності", виникнення нової історичної спільності людей – радянського народу і т. д.).

Своєрідна легалізація соціології в Радянському Союзі, безумовно, мала й свої позитивні сторони. Соціологія як наука набула права на існування. Офіційні установки звести соціологію до історичного матеріалізму не увінчалися успіхом, а в ході численних дискусій було вироблено прийнятну для всіх багаторівневу структуру соціологічного знання, що включає історичний матеріалізм як загальносоціологічну теорію, формаційну соціологію, соціологічні теорії середнього рівня, конкретні соціологічні (прикладні) дослідження та ін. Це створювало можливість розробки теоретичних, методологічних, методичних питань. Організовувалися соціологічні лабораторії, кафедри, відділи, інститути. Формувалися кадри професійних соціологів. Розширювалася сфера соціологічних досліджень, збагачувалась їх проблематика, а резуль-

тати (факти, тенденції, висновки тощо) не завжди відповідали офіційним установкам та очікуванням.

Інституціоналізація соціології в СРСР, незважаючи на суворий контроль за її розвитком з боку партійно-адміністративної системи, сприяла розвитку соціологічних досліджень і в Україні. Першими паростками цього процесу тут стали так звані лабораторії конкретних соціологічних досліджень, створені на початку 60-х років. Така лабораторія почала функціонувати в 1961 р. в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка при кафедрі філософії. Подібні лабораторії були відкриті у Львівському, Харківському університетах, а згодом і в інших ВНЗ України.

Із започаткуванням соціологічної освіти розгорталася підготовка соціологічних кадрів вищої кваліфікації. Було відкрито набір до аспірантури зі спеціальності "соціологія". В грудні 1979 р. в Київському університеті була створена перша в його історії кафедра соціології, в 1986 р. – відділення соціології, а з квітня 1991 р. – факультет соціології та психології. Соціологічні факультети чи відділення були створені також у Харківському, Львівському, Одеському, Дніпропетровському, Волинському університетах. 1968 року в Україні в структурі Інституту філософії АН організований соціологічний відділ, на базі якого восени 1990 р. створено Інститут соціології Академії наук України.

Сучасна соціологія в Україні, таким чином, вийшла з радянської соціології, але її розвиток як *власне української* фактично розпочався з 1991 р. після проголошення незалежності України. З цього часу відбувається її переорганізація на потреби та проблеми українського суспільства, і саме в цьому плані сучасна соціологічна думка безпосередньо вплетена в загальний історичний процес національного й державного відродження України. Вона трансформується в дійсно українську соціологію, її історія продовжується.

Основними напрямками розвитку соціології в Україні є:

- відновлення процесу перерваної соціологічної традиції, пов'язаної з її спорідненістю з історичним і національно-культурним підтекстом;

- орієнтація на інтегральний синтез кращих здобутків світової соціології відповідно до проблем і потреб українського суспільства та подальша розробка теоретичних основ соціології, що розкривали б особливості розвитку нашого суспільства;

– дослідження становлення й розвитку нової соціальної системи та структури, формування нових і трансформація старих соціальних інститутів, соціальних норм, цінностей суспільства в їх органічному зв'язку з національними традиціями та способом життя:

– дослідження соціетальних процесів і змін у матеріальному й духовному житті суспільства та особистості в контексті тих радикальних суспільних трансформацій, що відбуваються сьогодні.

Дослідження і розв'язання цих та інших актуальних соціальних і теоретико-методологічних проблем дасть змогу поставити згодом нашу соціологічну науку поряд з авторитетними школами і течіями в світовій сучасній соціології.

Політична соціологія Михайла Драгоманова. У сфері інтересів М.Драгоманова були проблеми влади, державності, прав і свобод особи, етнічність, політика тощо – все, що тепер досліджується “політичною соціологією”. Соціологія розумілась ним як універсальна і точна наука про суспільство, що синтезує всі галузі суспільствознавства. Тобто М.Драгоманов йшов у руслі класичної європейської традиції, яку репрезентував, зокрема, позитивізм. Водночас він пропонував власні оцінки й ідеї в царині соціального пізнання, критикував слабкості органістичних теорій, наголошував на важливості історико-соціологічних чинників у фактологічному аналізі.

Є всі підстави розглядати М.Драгоманова як основоположника вітчизняної політичної соціології. Проблеми влади, взаємин між державою і суспільством, між громадянськими пріоритетами й правами індивідів, ціле коло етнополітичних питань постійно були предметом уваги вченого. В аналізі цих проблем проявляються усі характерні риси драгоманівського соціологічного методу, його уявлення про суспільний прогрес.

Уже в перших своїх наукових роботах, присвячених історії Римської імперії, М.Драгоманов намагався розв'язати загадку влади, вплив її форм на життя народів. Досліджуючи різні політичні режими, особливості взаємин між владою світською і духовною, впливами політичної системи на можливість реалізації прав і свобод громадян, він підходив до них історично, спирався на свою версію позитивістської концепції соціальної еволюції, обґрунтовував положення, що політичне життя завжди рухливе, старе змінюється новим при наявності певної соціально-політичної зміни.

Для відображення історичної динаміки систем влади він звертався до періодизації та класифікації суб'єктів владних відносин, показував, що політична динаміка, зміна суб'єктів влади є частиною еволюції соціальної.

Український теоретик виступає із загальних для ліберального мислителя позицій, відстоює принципи ідеологічного плюралізму – найбільш прийнятних для організації духовного життя в цивілізованому суспільстві, вказує на зв'язок ідеологічного догматизму і політичної неволі. Пристрасно захищаючи демократичні цінності, він залишався тверезо мислячим політиком, соціологом-реалістом. Демократія для нього не була кінцевою метою реформ, ні панацеєю від суспільних недругів.

Важливою темою драгоманівської політичної соціології був розгляд принципів феодалізму і централізму. (Перше видання збірки політичних праць Драгоманова в Росії 1908 р. мало підзаголовок “Центр і окраїни”). М.Драгоманов був прихильником феодалізму, боровся за децентралізацію і місцеве самоуправління, за федерацію вільних общин-громад, вбачав кращі зразки феодалізму у минулих козацьких республіках України та тогочасній Швейцарській спілці.

Його ідеї побудови нового суспільства виходили з таких понять, як “соціальний рух”, “політичні революції”, “історичний процес”, “народності”, “державні союзи” тощо. Аналізуючи ці поняття, вчений обґрунтував висновок, що політична автономія, децентралізація влади, її розподіл – це шлях до демократизації суспільства. Бюрократизації, регламентації громадського життя він протиставляв ідею конституційного уряду, ідеї свободи людини її вільного вибору, освіченості й культури.

Загальна соціологічна концепція історичного процесу М.Драгоманова, пропаговані ним соціологічні методи пізнання дійсності, доробки з політичної соціології є вагомим внеском в історію соціологічної думки. Він йшов у ногу з розвитком історії, філософії, етнографії, соціології свого часу, піднівся на новий для гуманітарної науки в Україні рівень аналізу соціально-політичних процесів, закладав основи молодій українській соціології.

Генетична соціологія Михайла Грушевського. Головна соціологічна праця вченого “Початки громадянства (генетична соціологія)” була присвячена центральній проблемі тогочасної соціології – висвітлювала причини й фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства. Отже,

теоретично осмислювалися фундаментальні соціокультурні зрушення і переломи у розвитку людства, форми людської життєдіяльності, що виразно проявилися у процесі індустріалізації західноєвропейських країн.

Відповідь на ці питання М.Грушевський, як і більшість соціологів того часу, шукав у дослідженнях трансформації традиційних типів суспільства, етнографічних та етнологічних дослідженнях, залучаючи до аналізу матеріали порівняльної антропології, зразки первісного світогляду і взаємин, колишніх форм громадської організації.

За задумом українського теоретика, його праця мала на меті: по-перше, ознайомити широкі верстви української громадськості з новітніми течіями в соціології на фактичному матеріалі та на основі наукових узагальнень. Зробити це він намагався дохідливо, популярно (текст праці насичений цитатами і переказами поглядів провідних соціологів сучасності); по-друге, визначити основні методологічні проблеми дослідження форм суспільності, запропонувати універсальні підходи, які були б прийнятними для української реальності; відродити інтерес вітчизняної науки до соціологічних досліджень, приступити до розробки “генетичної соціології” в українознавстві (започаткованої раніше такими вченими, як Зібер, Сумцов, Вовк та ін.); по-третє, обґрунтувати свою оригінальну концепцію становлення соціальності, виявити механізми і закони трансформації людського суспільства, відповісти на заклик часу, що проповідував “реакцію проти індивідуалізму і класовості”, аби повернути, натомість, почуття шани до колективізму і солідарності, поєднати, таким чином, у світоглядно-методологічному плані соціалізм і позитивізм.

Досліджуючи проблеми трансформації форм суспільності, “соціальні факти” сучасності та еволюційні процеси минулого, Грушевський підкреслював важливу роль протистояння індивідуалістичних і колективістських тенденцій, коли то одна, то інша періодично домінує в суспільному розвитку. Саме ця боротьба двох тенденцій стає домінантою ритму соціальної еволюції, що є об’єктом дослідження усіх соціальних наук.

Показово, що сьогодні, як і на початку ХХ ст., не втратили актуальності дослідження перехідних соціокультурних ситуацій, яким завжди притаманна криза традиційних (усталених) форм людської життєдіяльності. Розробка цих проблем М.Грушевським є

свідченням наукової проникливості українського теоретика. Класичними в соціології вважалися праці Дюркгейма про процеси диференціації та спеціалізації структур суспільства, демографічних та індустріальних факторів соціальних змін, праці Вебера про посилення раціональності та ціннісних суперечностей під час таких змін, дослідження Маркса про соціально-економічні суперечності та ідеологічну боротьбу як невід’ємну складову соціально-історичних трансформацій тощо. Грушевський творчо використав передові соціологічні ідеї свого часу при розробці своєї концепції “генетичної соціології”.

Соціологічна теорія вченого спрямована насамперед на визначення початків суспільності, історико-культурологічне її дослідження. Він прагне аргументувати тезу, що те, що називають “громадянством” чи “суспільністю” є ніщо інше, як “організоване людське множество”, об’єднане почуттями солідарності та певними формами співробітництва. Дослідження історичних різновидів суспільності автор “генетичної соціології” прагнув розгорнути на українському етнокультурному матеріалі. Він сподівався суто соціологічними методами дослідити чималі етнографічні здобутки українознавства, тим самим приєднавши “слов’янський матеріал” до набутків європейської соціології, підкреслюючи водночас його специфіку. З цією метою залучалася спадщина таких відомих українських етнографів, як М.Зібер, М.Сумцов, Ф.Вовк, що досліджували давні братства та парубоцькі громади, залишки форм “комунального шлюбу” в досвітках та вечорницях, весільні ритуали тощо. Історик-соціолог намагався прочитати цей матеріал уже з позицій новітніх концепцій своєї дисципліни, посилити “соціологічні акценти” в аналізі змін соціальних форм, зокрема, шлюбних зв’язків, подружніх та інших відносин.

Незважаючи на деяку ідеалізацію українства, слід зазначити, що М.Грушевський був одним із небагатьох громадських діячів революційних часів початку ХХ ст., який прагнув розробити наукові засади політичної стратегії. Його проекти соціального і національного будівництва спиралися на врахування таких чинників суспільної організації тих часів, як настрої народних мас, механізми демократичних свобод, розв’язання “земельної справи” тощо, а також на принципи “народної єдності” (аналог “органічної солідарності”).

Соціальна наука Богдана Кістяківського. У своїх перших роботах Б.Кістяківський велику увагу приділяв аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових засад соціологічного дослідження. Він уважав, що основою соціального життя є взаємодія людей, у ній складаються певні форми колективної свідомості. Формування і трансформація колективної свідомості підпорядковані практиці причинно-наслідкових відносин. Колективній свідомості протистоїть нормативно-ціннісна свідомість, яка користується нормами права, етики, логіки.

Б.Кістяківський запропонував три умови для досягнення науковості в соціології.

Перша пов'язана з формуванням основних понять – “суспільство”, “держава”, “право”, “культура”. Особливий акцент ставився на категорії можливості, ступенях історичної релевантності, на критиці формально-логічних методів, на необхідності зв'язку між теоретичними поняттями та схемами інтерпретації і реальним повсякденним світом.

Друга умова зводилась до виявлення причинних відносин у соціальній сфері, розгляду проблем можливості і дійсності, необхідності і випадковості у соціальних процесах. Наголошувалося на тому, що головним в аналізі соціальних явищ є виявлення відносин причинності, застосування категорії закону. Завдання соціології, за Б.Кістяківським, – встановити причинні зв'язки, що мають характер необхідності. У суспільстві існує певна мережа необхідних відносин, які, переплітаючись, створюють його конкретний образ. Користуючись цією мережею, можна пояснити окремі процеси; отже, для соціології є важливим вивчення абстрактних форм причинних зв'язків.

Третя умова стосувалася проблеми цінностей у соціологічному пізнанні. Б.Кістяківський йшов за М.Вебером у розумінні місця ціннісних міркувань у процесі пізнання. Український вчений відстоював передову на той час думку, що звернення до ціннісних ідей необхідне, оскільки у суспільному житті дослідник стикається не тільки із переплетінням причинно-наслідкових зв'язків, а й з певними уявленнями про добро, справедливість, красу тощо. Отже, окрім категорії необхідності, при дослідженні соціальних явищ, визначенні ролі свідомого впливу на них людей, потрібно застосовувати також категорію незалежності, яка формується у суспільній свідомості, закріплюючись у певних нормах.

Таким чином, наукове пізнання соціальної сфери має здійснюватися у трьох площинах: спільності, необхідності та незалежності. Найвиразніше конкретизувалися принципи соціального пізнання Б.Кістяківського в його соціології права. Це та частина його теоретичної спадщини, яка дійшла до нас і де загальні теоретико-методологічні питання знайшли своє застосування.

На думку українського теоретика, за своєю природою ідея права належить до сфери цінностей. Вона є найчіткішим відбиттям соціально належного. Та належне не є трансцендентною сутністю, яка перебуває за межами реального людського життя. Воно є складовою історичного процесу, однією з його важливих сторін. Саме існування в соціальному світі, як відзначав Б.Кістяківський, – це перемога незалежності над сліпою стихією суспільного життя, яка сама собою підкоряється лише необхідності. Належність у соціальному житті наймогутніше і найяскравіше виявляється саме у праві.

Природа права двоїста: з одного боку, це сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості і свободи, з іншого – право є сферою соціальних відносин, відносин між окремими індивідами і соціальними групами, є сумою норм, що встановлюють компроміс між різними вимогами.

Діяльність Б.Кістяківського як соціолога і теоретика права важко переоцінити на фоні властивого інтелігенції (особливо російській) правового нігілізму, про який сам Б.Кістяківський різко висловлювався у відомому збірнику “Віхи”. Він закликав кожного громадянина стати учасником процесу створення, застосування і втілення принципів права, підпорядковувати цьому завданню творче натхнення.

Чимало уваги Б.Кістяківський приділяв проблемам національної української культури, застосовуючи теоретико-методологічні можливості соціологічного аналізу до реалії істотно-культурного життя. Цікава у цьому плані його дискусія зі П.Струве щодо національної культури, хоч в ній український вчений постає не так соціологом, як палким захисником національно-культурної самобутності українського народу, його “національної індивідуальності”.

Незвичайні якості та грані таланту одного з видатних українських соціальних мислителів проявилися не тільки у наукових працях (деякі з них досі невідомі нашому читачеві, не перекладені з німецької, не знайдені), а й у публіцистичній діяльності, політичній

боротьбі, науково-організаційній (заснування кафедри соціології Української Академії наук) роботі. Б.Кістяківський по праву займає почесне місце серед європейських соціологів.

Соціологія державотворення В'ячеслава Липинського.

В.Липинський жив і творив за обставин, коли науковий аналіз, дослідження, аргументація були підпорядковані завданням політичної боротьби, обґрунтуванню певної громадянської позиції, ідеї. Для українського суспільствознавця такою ідеєю, зрозуміло, була ідея державної незалежності. Це був головний критерій його оцінки соціологічних міркувань та політичних ідей.

Під час “великих дебатів” української еміграції 20-х років навколо питань: чому не вдалося досягти національної незалежності і хто несе за це відповідальність, В.Липинський дійшов висновку, що саме відсутність “провідної верстви”, інтереси якої були національно зорієнтовані, призвела до цього.

Аналізуючи рушійні сили соціально-історичних процесів в Україні, він звертається до таких понять, як “сила землі”, “воля”, “влада”, “органічність груп та класів”, “національна аристократія” тощо. У цій площині вимальовується його концепція еліти.

Еліта, або як писав В.Липинський, “національна аристократія” – це не просто привілейована група, а верства, що може організувати суспільство, створити і захистити національну державу. Без правлячої еліти немає держави, але “національна аристократія” не завжди спрямовує суспільний розвиток. В історії України він вбачав два такі періоди: варязько-князівський та козачий, коли діяла національна еліта. Остання характеризується двома головними ознаками – силою і авторитетом. Сила ґрунтується на стихійному, ірраціональному “хотінні”, “волі до влади”, авторитет – на раціональних якостях, вмінні та здібностях, на військових, технічних і агрономічних знаннях. До цього слід додати моральний авторитет, тобто легітимність правлячої верстви. Використання сили, як наголошував В.Липинський, має відповідати поняттям законності та громадянської моралі. Авторитет влади, у кінцевому рахунку, залежатиме від моралі національної еліти та ступеня сприйняття підвладними існуючого політичного ладу.

Глумачення ролі еліт, їх циркуляції в українського соціолога багато в чому перегукується з класичними теоріями В.Парето, Г.Моска, проте прямі паралелі знайти важко. Гадаємо, що він був знайомий з європейською соціологічною класикою та головне своє

завдання вбачав не так у теоретичному розвитку соціологічних ідей, як в обґрунтуванні можливого місця української “класократії” у національному державотворенні.

Соціологічна концепція В.Липинського мала слугувати його політичній програмі: висуненню національного лідера, державного символу, який би завершив органічну ієрархію соціального світу, став втіленням єдності нації.

Загальна соціологія Микити Шаповала. “Після того як значна більшість людей навчиться розуміти природу суспільної організації, коли суспільне життя стане предметом пильного вивчення..., соціологія стане справою не окремих піонерів, а першою наукою, яку мусить пізнати людина...” Ці слова могли б стати епіграфом до унікальної книги, із якої вони взяті. Це “Загальна соціологія” професора Микити Шаповала. “Відповідь про реальну програму визволення нам дасть або соціологія, або ... ніхто й ніщо. Мусимо через те перед усіма, що чекають відповіді, поставити ясно: замість чекати – треба шукати відповіді, і то там, де вона може бути: в науці про суспільство, в соціології” (“До питання про організацію українських соціологічних студій” (1925).

Для М.Ю.Шаповала завжди було характерним розуміння того, що наука мусить бути тісно пов’язаною із життям. Всякчас далекий від схоластичного теоретизування, він вів невпинну роботу з практичної перевірки та втілення своїх теоретичних висновків і наукових ідей. Найвизначнішим його звершенням на цьому шляху можна вважати створення 1924 р. у Празі Українського інституту громадознавства. М.Шаповалу судилося вперше поставити українські соціологічні студії на твердий науковий ґрунт і створити теоретичні та організаційні основи вітчизняної соціологічної науки, хоча те починання до цього часу не знайшло незалежного поцінування.

Згідно із задумом М.Ю.Шаповала, Український інститут громадознавства у Празі “повинен був охопити у своїй програмі всю соціологію: царину загальнотеоретичних студій суспільства, конкретно-описове вивчення окремих національних суспільств (соціографія) і вивчення практичних суспільних проблем (соціотехніка або політика). В основі Інститут мусив би служити практичній, живій, життєвій меті: Українському відродженню, яке з шляху примітивного імперіалізму у своїх вищих проявах повинно зійти на ґрунт об’єктивної науки і свідомо користуватися її здобутками в своїй щоденній суспільно-будівничій роботі”.

З цією метою в Інституті було утворено три відділення: народознавства, господарства і техніки та соціології і політики.

Окремо слід зазначитися на першому українському підручнику з соціології М.Шаповала (1932) “Загальна соціологія”. У ньому автор визначає суспільство як суму всіх відносин між людьми. Інше визначення суспільства включає його опис у складі 4 основних складових елементів:

- 1) прості скупчення;
- 2) складні скупчення;
- 3) агрегати (комбінація простих і складних скупчень);
- 4) громади (спільноти).

Вміти робити соціологічний аналіз, на його думку, означає практично вміти відшукувати, яке сполучення перед нами, по яких лініях індивіди об’єднанні. Соціальні об’єднання він називає кумуляціями, і виділяє одинарні, подвійні, потрійні кумуляції. Для нього клас, наприклад, є потрійна кумуляція: професійно-однамаєткова-однакоправна, а нація, також із зв’язками потрійної кумуляції, це мовно-територіально-державна спільнота або складна верства. Шаповал підкреслював, що чим більше ліній об’єднань тим соціально міцнішим виступає скупчення, більш солідарними є людські типи, які до нього входять. Він також визначає соціологію як теорію суспільних чинників і критикує марксизм за те, що він визнає вирішальну роль лише одного чинника – економічного, до якого зводяться і від якого залежать усі інші другорядні чинники. На думку Шаповала, всі чинники поділяються на 4 великі групи, взаємодія між якими визначає поведінку людини, тому соціологів цікавлять насамперед можливі комбінації чинників та їх якість. Отже, знайомство із “Загальною соціологією” М.Шаповала дозволяє побачити певну цілісну соціологічну концепцію у стилі структурного функціоналізму; вона може слугувати прикладом синтезу західних соціологічних вчень з українським соціологічним матеріалом, особливо коли мова йде про соціологічний аналіз суто українських соціальних феноменів.

Контрольні запитання:

1. Що сприяло виникненню і розвитку соціології як окремої науки?
2. Як розуміли предмет і завдання соціології О.Конт, Г.Спенсер, М.Вебер, Е.Дюркгейм?
3. Перелічіть і охарактеризуйте основні напрямки натуралістичної соціології XIX ст.
4. З чим пов'язано виникнення соціологічного психологізму в XIX столітті?
5. Дайте характеристику основних концепцій класичної соціології на рубежі XIX – XX ст.
6. Як основні напрямки сучасної західної соціології?
7. Дайте загальну характеристику розвитку соціологічної думки в Україні в другій половині XIX – на поч. XX ст.
8. Назвіть основні завдання і проблеми сучасної української соціології.

Лекція 3.

Тема: СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

1. Соціологічний аналіз суспільства як соціальної системи, його внутрішня будова, основні ознаки та історичні типи.
2. Поняття соціальних спільнот і груп, механізми їх функціонування.
3. Соціальні інститути і соціальні організації як елементи суспільства.
4. Соціальні зміни і соціальні процеси.

1. Соціологічний аналіз суспільства як соціальної системи, його внутрішня будова, основні ознаки та історичні типи

Суспільство – надзвичайно складний і суперечливий предмет пізнання. Воно постійно змінюється, набуваючи все нових і нових форм. У межах однієї і тієї ж країни в різні періоди існували різні типи суспільства. Кожне таке суспільство є не просто сукупністю людей, а єдиною системою соціальних відносин, цілісним соціальним організмом. Завдяки розумінню суспільства як особливого об'єкта наукового пізнання і стало можливим виникнення соціології, її утвердження у незалежному науковому статусі.

При вивченні суспільства, соціальних явищ і процесів соціологія виходить із принципу системності, тобто розглядає їх як соціальні системи. **Соціальна система** – це явище або процес, що складається із певної сукупності елементів (основним елементом є люди), що перебувають у взаємозв'язку та взаємодії і утворюють єдине ціле. Такими соціальними системами є сім'я, студентська група, етнос та ін. Найзагальнішою і найскладнішою соціальною системою є суспільство. Воно формується на основі дрібніших соціальних систем, які, однак, зберігають свою самостійність.

Суспільство набуло сучасного вигляду за тривалий час соціальної еволюції. **Суспільство** визначають як спосіб буття людства, сукупність історичних форм сумісної життєдіяльності, що постійно розвиваються.

Хоча слово "суспільство" дуже часто вживається у буденних розмовах, вчені з великими труднощами визначають сумісні риси цього поняття, оскільки воно дуже містке й динамічне.

У розумінні поняття “суспільство” потрібно виділити два аспекти, два виміри – індивідуальний і соціальний. По-перше, суспільство – це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є зрештою результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Причому діють ці індивіди не відокремлено один від одного, тому суспільство є не просто сукупністю індивідів, а відкритою системою їх спілкування, взаємозв’язків і взаємодій. По-друге, суспільство є такою системою, що здатна до саморегуляції. Суспільство породжує відносно самостійні і незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, тобто виникає система норм і правил, прав і обов’язків, заборон і дозволів.

Суспільство як єдність соціального та індивідуального спрямоване, по-перше, на забезпечення і розвиток самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб.

Поняття “суспільство” можна застосовувати до будь-якої історичної епохи, будь-якої за чисельністю групи людей, якщо вона володіє такими ознаками:

- має власну назву та історію;
- проживає на території, яку вважає своєю;
- згуртована спільною системою цінностей і норм (традицій, звичаїв, норм, законів, правил), яку називаємо культурою;
- має власну систему управління;
- шлюби укладаються між представниками даної спільноти;
- поповнюється за рахунок дітей, які визнані представниками даного суспільства;
- існує у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда.

В історії соціології існують дві нерозривно пов’язані традиції – розглядати суспільство як "особливе буття" (Г.Спенсер) і досліджувати його як "сукупність взаємодіючих людей" (П.Сорокін).

Суспільство як природно-історична цілісна система складається з економічної, соціальної, політичної та духовної підсистем і є їх органічною єдністю (Рис. 1). На думку Т.Парсонса,

суспільство як система здатне досягнути рівноваги і ефективно функціонувати лише за умови, якщо воно буде забезпечувати:

1) раціональну організацію і розподіл своїх матеріальних, людських і культурних ресурсів для досягнення своїх цілей (економічна сфера);

2) визначати основні цілі і підтримувати їх досягнення (політична сфера);

3) забезпечувати збереження солідарності (інтегрувати суспільство на основі спільних норм і цінностей) (культурна сфера, релігійна діяльність, ідеологія);

4) забезпечувати соціалізацію індивідів, підтримувати мотивацію індивідів при виконанні ними соціальних ролей (забезпечує сім'я, яка здійснює первинну соціалізацію, “вбудовуючи” в особистісну структуру людини вимоги соціальної системи і підтримуючи емоційну задоволеність своїх членів).

Суспільство як цілісна соціальна система може бути виражене в трьох аспектах:

1) як сукупність індивідів, в основі взаємодії яких лежать ті чи інші загальні обставини (місто, село, колектив тощо);

2) як ієрархія соціальних позицій (статусів) особистостей, які включені в діяльність даної системи і соціальних функцій (ролей), які вони виконують на основі даних соціальних позицій;

3) як сукупність норм і правил, які регулюють поведінку елементів даної системи.

Перший аспект пов'язаний з поняттям соціальної спільноти, другий – з поняттям соціальної організації і третій – з поняттям соціального інституту. Таким чином, соціальна система виступає як органічна єдність трьох сторін – соціальної спільноти, соціального інституту і соціальної організації.

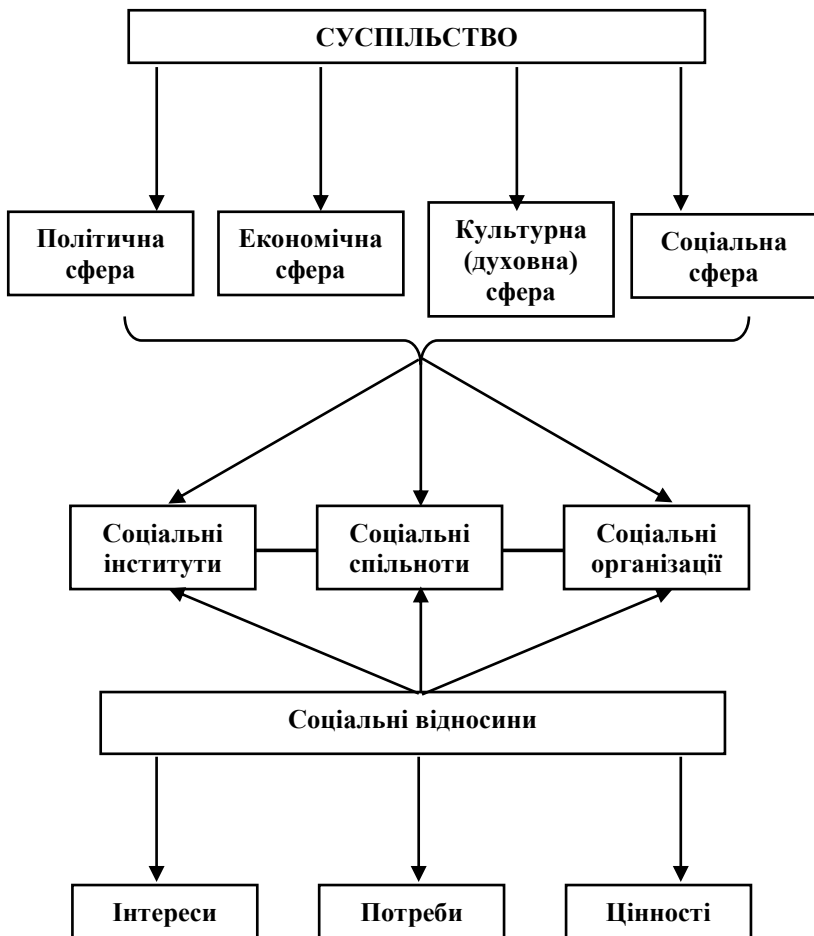

Рис. 1. Суспільство як соціальна система

Історичні типи суспільства

У сучасному світі існують різноманітні форми суспільства, що суттєво різняться між собою за багатьма параметрами, так само і в історії людства можна помітити, що суспільство пройшло в своєму розвитку різні етапи. У соціології по-різному розв'язувалося питання про чинники суспільного розвитку. У натуралістичних

концепціях розвиток суспільства пояснювався біологічними законами, природними факторами, зокрема географічними чинниками тощо. Інші концепції апелювали до людського розуму, оскільки в суспільстві діють люди, наділені свідомістю, розумом, волею. Марксистська соціологічна теорія визначальну роль в історичній еволюції суспільства відводила матеріальному виробництву, економічному фактору: рівню розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Усі названі фактори є суттєвими і необхідними у суспільному розвитку, і не можна абсолютизувати лише якийсь один, єдиного “мотора” історії вказати неможливо. Однак, в одних ситуаціях певні фактори виявляються сильнішими і постають основними детермінантами.

Незважаючи на різноманітність поглядів щодо типології суспільства, варто звернути увагу на основні два підходи до виділення його історичних етапів, а саме *формаційного*, автором якого був Карл Маркс, та *цивілізаційного*, що ґрунтується на поглядах Уолта Ростоу, Данієля Белла та ін.

Згідно з марксистською концепцією, суспільство поділяється на *формації* (*первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну*). Світовий історичний процес розуміється як лінійне сходження від однієї формації до іншої. Розробка поняття “суспільно-економічна формація” належить К.Марксу, під якою він розумів тип суспільства, що зумовлений певним способом виробництва, формою власності. Сьогодні формаційний підхід є недостатнім для пояснення історичного розвитку. Причому хибним виявився не сам підхід, а його абсолютизація, догматичне ставлення до нього. Уявлення про лінійне сходження від формації до формації не залишає місця для свободи людини, для вибору альтернативних шляхів розвитку. Реальна історія народів, суспільств, держав не вкладається в тісні рамки формаційно розвитку по висхідній. Отже, теорія формаційного розвитку є історично обмеженою. Вона була адекватна епосі, яка пройшла під знаком і гаслом наукового і технічного прогресу (XVIII – XIX століття) і відображає об’єктивні тенденції саме цього періоду.

Більш досконалим для осмислення сучасного суспільства є *цивілізаційний підхід*, що передбачає поділ історії на *доіндустрі-*

альне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільства. Цей підхід оформився в 50 – 70-і рр. XX ст.

На відміну від формаційної типології суспільств, яка базується на економічних структурах, виробничих відносинах, поняття “цивілізація” фіксує увагу не лише на економіці, а й на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, культурній, духовній. Типи цивілізацій більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій.

На думку Данієля Белла, автора теорії індустріального і постіндустріального суспільства, “постіндустріальне суспільство не може замінити індустріальне чи навіть аграрне... воно лише додає до них нового виміру”. На думку теоретика постіндустріалізації Олвіна Тоффлера, основними критеріями виділення стадій суспільного розвитку виступають джерела енергії, характер діяльності і місце, що займають інформаційні технології.

Поряд з поняттям “постіндустріальне суспільство” (Д.Белл), існує й багато інших категорій для позначення сучасного суспільства. Суспільство “третьої хвилі” чи “суперіндустріальне суспільство” (О.Тоффлер), “посткапіталістичне суспільство” чи “суспільство сервісного класу” (Р.Дарендорф), “постмодерн” (А.Етціоні), “постбуржуазне” (Г.Ліхтхайм). Розмаїття цих термінів і виникнення нових свідчить про незавершеність формування понятійного апарату.

Паралельно з розвитком теорії постіндустріалізму, формувалась і її специфічна галузь, яка робила акцент на технічні та інформаційні аспекти сучасного суспільства, – концепція **інформаційного суспільства**.

Уже в другій половині 70-х рр. стало очевидним, що технічний прогрес втілюється в інформації та знаннях. Данієль Белл вважає, що виробництво інформації стає однією з основних сфер економічної діяльності. Якщо в аграрному суспільстві економіка була пов’язана з виробництвом достатньої кількості продуктів харчування, а обмежувальним фактором була наявність доброї землі, мета індустріального суспільства – виробництво товарів, а обмежувальним фактор – капітал, то в постіндустріальному суспільстві основною метою є виробництво і застосування інформації з метою зробити усі інші сфери виробництва ефективнішими.

Постіндустріальна економіка – це економіка, в якій сфера послуг лідирує над сферою промисловості, і представлена переважно галузями, що займаються обробкою інформації. Так, у середині ХХ ст. до 60 % робочої сили США було зайнято в аграрному секторі, а в 1995 році ця цифра складала лише 3 %. У Німеччині з 1960 до 1991 рр. частка зайнятих в сільському господарстві зменшилась з 14% до 3,4%, у Франції – з 23,2% до 5,8%. Водночас частка третього (інформаційного) сектора швидко збільшується. Саме розвиток інформаційних технологій став значною мірою визначати потенціал держави і суттєво впливати на її становище в світовому розподілі праці і міжнародній торгівлі. Постіндустріальне суспільство передбачає перехід від товаро-виробництва до сервісної економіки, підвищення ролі освіти, зміну структури зайнятості, розвиток демократії, формування нової політичної системи суспільства, традиційні форми громадської діяльності витісняються творчістю.

У минулому столітті в світовому соціально-економічному просторі відбулися широкомасштабні зміни. У 50-х рр. у найбільш розвинутих економічно державах пройшов процес становлення постіндустріального суспільства, зокрема в країнах Західної Європи, Північної Америки, у Японії. Основна суть змін полягає у переході від індустріальних виробничих сил (земля, праця, капітал) до постіндустріальних (наука, інформація, культура).

В українському суспільстві унікально поєднані риси як аграрного, індустріального, так і постіндустріального типів, тому визначають його як суспільство змішаного або конвергентного типу.

Одним із найбільш важливих наслідків переходу до постіндустріального суспільства стали процеси глобалізації, що проявилися у трансформації економіки в глобальну, а також глобалізації світового культурного і політичного простору.

2. Поняття соціальних спільнот і груп, механізми їх функціонування

Базовою категорією соціології є соціальна спільнота. В ній міститься вирішальна якість саморуху, джерело розвитку соціального цілого шляхом зіткнення інтересів груп, класів та інших спільнот. Соціальна спільнота є одиницею соціального виміру і своєрідним "соціальним геном", через вивчення якого можна зрозуміти людину, пояснити її поведінку, дії, вчинки.

Соціальні спільноти виникають у ході історичного розвитку людства на всіх рівнях його існування і відрізняються величезною різноманітністю форм та змістовних зв'язків усередині них.

Спочатку, на ранніх етапах розвитку людства, люди об'єднувалися в родини, роди і племена на основі кровноспорідненого зв'язку, шукаючи у цих первісних спільнотах захисту від диких тварин, стихійних сил природи чи зовнішніх ворогів. Тобто, на перших етапах розвитку людство спонукалося до творення спільнот швидше зовнішніми чинниками, прагненням забезпечити своє існування і виживання у ворожому і загрозовому для нього світі. З часом у дію вступають інші спонукальні чинники – люди починають об'єднуватися на підставі спільних виробничих інтересів і потреб, релігійних вірувань, політичних поглядів, дозвільних уподобань тощо. Виникнення і переходи людей із групи в групу є природним явищем, що надає суспільному життю динамізму.

Людина з початку свого життя входить у ті чи інші спільноти, а згодом – творить нові, відповідно до умов її розвитку та існування. Внаслідок суспільного поділу праці утворюються соціально-економічні групи: професійні, рангові та ін. У цьому процесі поєднуються два аспекти – стихійний, об'єктивний (поділ на класи, соціальні групи, верстви) і свідомий, суб'єктивний (формування партій, рухів, об'єднань за інтересами).

Характерною особливістю соціальних спільнот є те, що на їх основі складаються соціальні системи, в тому числі й суспільство в цілому.

Соціальна спільнота – це реально існуюча сукупність індивідів, об'єднаних відносно стійкими зв'язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторності, унікальності і відрізняють від інших.

За найзагальнішою сукупністю ознак можна виділити два великі підкласи соціальних спільнот – масові і групові спільноти.

Масова соціальна спільнота – сукупність індивідів, яких об'єднують певні спільні погляди, схильності, смаки тощо (фани естрадних зірок, уболівальники спортивних команд). В основному ці спільноти є неструктурованими, аморфними утвореннями ситуативного походження, тому вони не досить стійкі.

Групова соціальна спільнота (соціальна група) – сукупність індивідів, яка існує реально, фіксується емпірично,

характеризується відносною цілісністю і стійкістю, є самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії.

Роберт Мертон визначає групу як сукупність людей, які певним чином взаємодіють, усвідомлюють свою належність до неї і вважаються її членами з точки зору інших людей. Отже, важливими рисами групи є *членство, ідентичність і взаємодія*. Характерні для неї є також набір соціальних норм та рольова структура.

Розрізняють *первинні і вторинні* соціальні групи. *Первинна група* складається з невеликої кількості людей, між якими встановлюються прямі контакти емоційного характеру (дружба, кохання, симпатія). *Вторинна група* утворюється з людей, між якими майже відсутні емоційні зв'язки, а їхня взаємодія зумовлена прагненням досягти певної мети (найчастіше це професійні, виробничі спільноти, наприклад, трудовий колектив, студентська група, виробнича бригада). В них основне значення надають не особистим якостям людей, а вмінню виконувати певні функції. З часом всередині вторинних груп виникають первинні, оскільки індивіди, входячи в дружні стосунки на роботі, у школі, утворюють нові групи.

У реальному житті важко провести чітку межу між первинними і вторинними соціальними групами. Деякі з них подібні до організацій (існують заради досягнення певної мети), але за своєю структурою нагадують первинні групи.

У сучасному суспільстві дослідники відзначають послаблення ролі первинних груп і панування вторинних. Незважаючи на це, перші продовжують залишатися важливою сполучною ланкою між людиною і більш формальним, організованим суспільним життям.

Соціальні групи, з яких складається суспільство, характеризуються великою різноманітністю. Їх можна класифікувати:

- за кількісним складом (від невеликих соціальних груп до суспільства в цілому);
- за часом існування (від декількох днів до століть);
- за об'єднувальним критерієм (спільність тих чи інших інтересів, цілей, симпатій, цінностей, які поділяються іншими членами);
- за рівнем згуртованості і організованості (від неформальних груп до об'єднань і партій зі своїми програмами і статутами);

– за характером діяльності (про- чи антисуспільної, спонтанної чи цілеспрямованої тощо) та ін.

Залежно від *змісту дій членів групи* Юрій Левада виділяє чотири типи груп.

1. *Номінальні групи*, що об'єднуються спільною назвою, їх виділяють за формальними показниками (пасажери в салоні літака).

2. *Типологічні групи* володіють загальною ознакою, що формує тип, може усвідомлюватися зсередини (соціальний клас, етнічна група, регіональна спільність і т.д.).

3. *Асоціація* – тип групи, члени якої пов'язані між собою, взаємодіють, впливають один на одного (політичні партії, суспільні рухи, громадські організації).

4. *Організація* є групою, що ієрархічно впорядкована, в якій на основі формальних зв'язків забезпечується взаємодія між її членами, об'єднаними спільними інтересами.

Окрім спеціалізації, групи виконують багато функцій. Так, інструментальна група, наприклад, утворюється задля виконання певної діяльності, експресивна – для задоволення емоційних потреб її членів.

Велике значення для функціонування соціальної групи має її розмір. Групу з чисельністю до тридцяти осіб визначають як малу соціальну групу. Діади, тріади, групи з парним числом членів і непарним складом функціонують по-різному. Групи з п'яти осіб зазвичай не стикаються з проблемами, що виникають у групах з парною кількістю членів. У великих і малих групах способи розподілу влади тісно переплітаються зі способами комунікації. У перших в центрі найчастіше є лідер. До великих груп найчастіше відносять етнічні групи, демографічні групи (чоловіки, жінки, пенсіонери, діти), професійні групи (підприємці, вчителі, менеджери), класові групи та ін.

Функціонування і розвиток соціальних спільнот і груп відбувається на основі соціальних зв'язків і відносин між індивідами, які складають ці спільноти. **Соціальний зв'язок** – це соціальна дія, що виражає залежність людей чи груп, зумовлену спільною діяльністю конкретних спільностей, в певний час, для досягнення тих чи інших цілей. **Соціальні відносини** – відносини між групами людей або окремими їх представниками, що посідають різне місце в суспільстві, беруть певну участь в його політичному, економічному і духовному житті, відрізняються один

від одного способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання. Соціальні відносини можуть мати вертикальний чи горизонтальний характер. Горизонтальний характер мають відносини між людьми, з однаковим соціальним статусом. Вертикальний характер носять відносини між соціальними групами, які мають різний соціальний статус. Розвиток суспільства передбачає домінуючу роль вертикальних відносин, що зумовлено зростанням рівня освіти, кваліфікації, досвіду людей. Горизонтальні і вертикальні відносини тісно переплітаються і взаємодіють між собою. Також виділяють соціально-економічні, соціально-класові, соціально-етнічні, соціально-демографічні відносини тощо. Звісно, суспільство об'єктивно складається з різноманітних соціальних спільнот. А між ними, серед них і в них реально виникають різноманітні соціальні відносини. Будь-які відносини, які зумовлюють те чи інше соціальне явище, підпорядковуються діям визначених соціальних закономірностей і тенденцій. Саме ці закономірності та тенденції соціальних відносин і складають предмет вивчення соціології.

3. Соціальні інститути і соціальні організації як елементи суспільства

Невід'ємним елементом суспільства є **соціальні інститути** (лат. *institutum* – улаштування, установлення). Творення різноманітних соціальних спільнот супроводжується створенням відповідних соціальних інститутів. У повсякденному житті багатоманітність явищ: безпека людини і її освіта, здоров'я і господарська діяльність, науковий пошук чи відпочинок, які складають сенс життя, набувають інституціоналізації, тобто стають гарантованими від випадковості, набувають стійкості. Утворюючи соціальні інститути, суспільство у такий спосіб упорядковує та закріплює певні типи соціальних відносин у найважливіших сферах своєї життєдіяльності, робить їх постійними і обов'язковими для усіх своїх членів.

Соціальний інститут – *сталий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, які регулюють різні сфери людської діяльності.*

Соціальні інститути – це особливо важливі та глибинні, усталені та регулярні соціальні взаємовідносини, за допомогою яких організовується суспільне життя. Обов'язковим компонентом соціального інституту є *соціальні норми*, які можуть бути

формальними – у вигляді обов’язкових для виконання законів, нормативних актів, чи *неформальними* – діяти у вигляді звичаїв, традицій, моралі.

Поняття “соціальний інститут” увів у науковий обіг Герберт Спенсер і виділив п’ять типів соціальних інститутів залежно від розв’язуваного ними завдання:

- *домашні або сімейні*, які займаються будівництвом родини, упорядкуванням сімейного життя, вихованням дітей;
- *обрядові чи церемоніальні* – регулюють повсякденну поведінку людей, встановлюють звичаї, обряди, етикет;
- *політичні* – є носіями пануючих у даному суспільстві політичних інтересів і відносин;
- *церковні* – забезпечують інтеграцію суспільства, встановлюють моральні норми і принципи людського співжиття;
- *професійні і промислові* (цехи, профспілки), які виникають на основі поділу праці і регулюють економічні відносини.

У даний час соціологи дещо відійшли від спенсерівської класифікації соціальних інститутів і виділяють такі чотири основні типи інститутів (Табл.1).

Таблиця 1.

Типи та функції соціальних інститутів

Тип інституту	Функції
Економічні (<i>власність, гроші, банки, господарські об’єднання</i>)	Організують економічну сферу суспільства, забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг.
Політичні (<i>держава, Верховна Рада, суд, прокуратура, армія, міліція</i>)	Пов’язані зі встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей.
Культурні та виховні (<i>наука, освіта, релігія, ЗМІ</i>)	Сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів.
Соціальні (<i>шлюб, сім’я</i>)	Організують добровільні об’єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки.

У таблиці наведені фундаментальні соціальні інститути. Всередині них функціонують дрібніші утворення, які також називають інститутами, проте неосновними. Наприклад, усередині

політичних інститутів ми знаходимо інститути судочинства, адвокатури, президентства, судової експертизи та ін.

Основними **функціями** соціальних інститутів у суспільстві є:

– закріплення і відтворення суспільних відносин у певній сфері;

- регулювання та соціальний контроль;
- інтеграція та згуртування суспільства;
- включення людей у діяльність або комунікативна функція.

Кожен з соціальних інститутів виконує *явні і латентні функції*. Явні – це ті функції соціального інституту, які офіційно визначені, зафіксовані у нормативних документах, усіма усвідомлюються, є очевидними, підконтрольними суспільству, а латентні – це приховані функції, які офіційно незаявлені, але насправді виконуються. Наприклад, до явних функцій школи належать набуття грамотності, отримання атестата зрілості, підготовка до вступу у ВЗН, навчання професійним ролям, засвоєння базових цінностей суспільства. Водночас у неї є і латентні функції – набуття певного соціального статусу, виникнення міцних дружніх зв'язків, зниження рівня злочинності та ін.

Процес виникнення соціального інституту отримав назву *інституціоналізації*. Він складається з кількох послідовних етапів:

- виникнення потреби, задоволення якої вимагає сумісних, організованих дій;
- формування загальних цілей;
- поява соціальних норм і правил у ході стихійної взаємодії, що здійснюється методом проб і помилок;
- поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами;
- інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їх прийняття і практичне застосування;
- встановлення системи санкцій для підтримання норм і правил;
- створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів суспільства.

Важливу роль у закріпленні соціальних інститутів відіграє механізм *соціального контролю*. Його можна порівняти з центральною нервовою системою інституту. Виконання соціальних норм, що складають соціальний інститут, регулюється і забезпечується системою **соціальних санкцій** – заходів, які, спонукають індивіда дотримуватися норм.

Соціальні санкції – це розгалужена система винагород за виконання норм, тобто за *конформізм*, і покарань за відхилення від них, тобто за *девіацію*. І винагороди, і покарання можуть бути як формальними, так і неформальними.

Кожен соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності, конкретними функціями, набором соціальних статусів і ролей. Кожен з інститутів виконує певні, властиві йому функції, і не повинен підміняти один одного. Якщо ж таке трапляється і один з соціальних інститутів перебере на себе невластиві йому функції інших інститутів – тоді руйнується природний розподіл функцій між ними і порушується стан соціальної рівноваги. Так, у СРСР політичні інститути перебрали на себе ряд функцій економічних, культурних, соціальних інститутів, що призвело до ряду негативних явищ та суспільних деформацій.

Система соціальних інститутів визначає суспільний лад і, відповідно, економічний, політичний уклад суспільства, тип культури, освіти і т.п. Розвиток суспільства відбувається через розвиток соціальних інститутів. Чим більше інституціалізована певна сфера, тим більшими можливостям володіє суспільство. Зрілість суспільства саме і визначається багатоманітністю соціальних інститутів, їх розвинутістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних спільностей людей.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституційної кризи (дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, криміналізації, корумпованості. Результати соціологічних досліджень фіксують зниження авторитету основних інститутів державної влади та довіри до них.

Поряд з соціальними інститутами важливим елементом суспільства є **соціальні організації**, які ще часто називають складними соціальними інститутами. Суспільство немислиме без соціальних організацій – магазинів, банків, підприємств, університетів, лікарень, в'язниць та ін.

Соціальна організація – *цільова соціальна система, призначена для координації діяльності двох і більше людей, шляхом розподілу праці та ієрархізації влади.*

Слово “організація” прийшло до нас з французької мови,

куди потрапило з латинської, що означає *organizo* – надаю стійкого вигляду, влаштовую. Соціальна організація – це сукупність ієрархічно розташованих та впорядкованих соціальних позицій (статусів), виконуваних функцій (ролей), відносин і зв'язків працівників, які прагнуть до реалізації певних цілей узгодженим чином. Організація характеризується такими ознаками: *має власну назву, статут, мету, сферу діяльності, порядок роботи, штат працівників, інколи уніформу та ін.*

Соціальні організації виникають на основі розподілу праці. У зв'язку з цим в соціальних організаціях мають місце горизонтальні зв'язки. Проте більш суттєвим для розуміння сутності соціальної організації є те, що вони завжди утворюються за вертикальним (ієрархічним) принципом, у якій виділяються керуюча та керована підсистеми. Ієрархічність побудови організації забезпечує досягнення єдності цілей, додає соціальній організації стійкості й ефективності.

Основне, що привертає найбільшу увагу соціологів у соціальній організації, – це наявність соціальної ієрархії, системи розподілу ролей і статусів, складної мозаїки соціальних відносин і взаємодій, типи і форми влади, лідерство, престиж, службова кар'єра, винагороди, санкції, правила поведінки та ін.

Велика соціальна організація в мініатюрі нагадує суспільство. Різниця полягає лише у масштабі: суспільна ієрархія складається з великих соціальних груп (класів, страт, каст), а організаційна – з малих: вища адміністрація, лінійні керівники, нижчі управлінські чини та службовці і робітники.

І.Пригожин виділив такі три **типи соціальних організацій** залежно від структури:

- **Адміністративні організації** – характеризуються жорстко заданою структурою і високим ступенем формалізації відносин, директивно встановленими зовні цілями, обмеженими можливостями для працівників впливати на них. Наприклад, міністерства, навчальні заклади, лікувальні заклади та ін.

- **Громадські організації** – від адміністративних відрізняються добровільністю членства, менш формалізованими структурами, більшою можливістю впливати на кінцеві цілі. Наприклад, політичні партії, профспілки, клуби за інтересами та ін.

- **Асоціативні організації** – ступінь формалізації відносин є мінімальним, структури рухомі, цілі не декларовані, а вплив на них індивідів досить великий. Яскравий приклад – сім'я.

Залежно від рівня формалізації зв'язків і відносин, розрізняють соціальні організації **формальні і неформальні**. **Формальні організації** будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. В основі формальної організації лежить розподіл праці, який виступає як система статусів – посад, кожна з яких наділена специфічними функціями. Посадові статуси впорядковані в ієрархічну структуру за принципом керівники – підлеглі, де існує залежність між нижчими (підлеглими) і вищими (керівниками). Основна соціальна функція формальної організації – включення кожного індивіда в організацію як ціле, а через неї – у взаємозв'язок зі суспільством.

Макс Вебер, досліджуючи формальну організацію, вказував, що вона має сильну тенденцію перетворитися в бюрократичну систему (термін “*бюрократія*” – правління чиновників, уведений Мосье де Гурне у 1745 р.) Проте М.Вебер високо оцінював можливості бюрократії і вважав розвиток позитивною перспективою історичного процесу. Її перевагами вважав високу господарсько-економічну ефективність: точність, швидкість, знання, постійність управлінського процесу, єдиноначальність, субординацію, зведення до мінімуму конфліктів, економічність; а недоліками є ігнорування конфліктних ситуацій, діяльність за шаблоном, відсутність необхідної гнучкості.

Напротивагу формальним організаціям, виникають і функціонують **неформальні організації**, які є спонтанно створеною системою соціальних зв'язків, ґрунтуються на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризуються соціальною самостійністю. Неформальна організація надає великі можливості для творчої, продуктивної діяльності, розробки і провадження нововведень.

Ефективність функціонування соціальної організації залежить як від внутрішніх чинників, так і від зовнішніх. До внутрішніх можемо віднести систему управління, стиль керівництва, механізм прийняття управлінських рішень, соціально-психологічний клімат колективу та ін. В сучасних умовах акцент зміщується на зв'язки “організація – суспільство”, тобто як функціонує соціальна організація у соціальному середовищі, наскільки вона є гнучкою, мобільною, здатною адаптуватися до мобільного середовища.

4. Соціальні зміни і соціальні процеси

Однією з важливих проблем соціології є дослідження соціальних змін, їх напрямів і механізмів. **Соціальна зміна – це перехід соціальних систем, спільностей, інститутів, організацій з одного стану в інший.**

Поняття "соціальні зміни" у вітчизняній соціології вживалося рідко. Звичніше було поняття "соціальний розвиток", яке характеризує лише певний вид соціальних змін, спрямований на вдосконалення, ускладнення. Поняття "соціальні зміни" і "соціальний розвиток" не тотожні. "Розвиток" виражає ціннісну характеристику, зміни в бажаному напрямі. Але багато соціальних змін не мають чіткого спрямування. Тому в сучасній соціології віддають перевагу нейтральному поняттю "соціальні зміни", яке не має в собі оціночного компонента і охоплює широке коло різноманітних соціальних змін безвідносно до їх спрямованості.

Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні слова. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, на рівні організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціальному та глобальному рівнях.

Соціологія аналізує різні типи соціальних змін: еволюційні й революційні, короткострокові й довгострокові, організовані й стихійні, насильницькі й добровільні, усвідомлені й неусвідомлені, а також зміни на рівні індивіда, групи, організації, інституту, суспільства та ін.

Серед багатьох макросоціологічних теорій соціальних змін розрізняють три групи: соціокультурні, індустріально-технологічні та соціально-економічні.

Соціокультурні теорії, які на передній план висувають зміни в соціокультурній сфері – світогляді, релігії, системах цінностей, менталітеті соціальних груп, суспільств та епох. Такі зміни вважаються найфундаментальнішими, що визначають усі інші зміни у суспільстві. Серед цієї групи теорій своєю ґрунтовністю виділяється теорія соціокультурної динаміки П.Сорокіна.

Індустріально-технологічні теорії, які інтерпретують соціальні зміни як похідні від змін в технології матеріального

виробництва. Індустріальну (промислову) технологію розглядають як фундамент, на якому відбуваються зміни, і як головне джерело їх. До цієї групи відносять теорії «стадії економічного росту» (І.Ростоу), «єдиного індустріального суспільства» (Р.Арон), «пост-індустріального суспільства» (Г.Белл, З.Бжезинський, А.Турен), «кінця ідеологічної ери» (Д.Белл, М.Ліпсет), соціально-економічні теорії, серед яких найпоширенішими є марксизм. З його точки зору (К. Маркс) вирішальним фактором соціальних змін є економічний розвиток. Кожна з названих груп теорій має свої переваги, але жодна не може розглядатись як вичерпна.

Значні соціальні зміни відбуваються на основі важливих відкриттів і нововведень, тобто інновацій. Поняття «інновація» ввійшло в науку ще в XIX ст. і вживалось при вивченні змін у культурі на протигагу поняттю «традиція». Тепер нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни. Формування особливої галузі соціології — соціології інновації — відбувалось в основному в координатах соціології організації.

Інновація — комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інновація — не тільки відкриття, а і його впровадження. Саме воно спричиняє суттєві зміни в суспільному житті. Не всі інновації однозначно сприймаються суспільством. Різним буває термін їх втілення в життя, яке відбувається шляхом дифузії — передачі інноваційних рис і зразків поведінки від однієї групи до іншої як всередині певного суспільства, так і за його межами.

Інновації є соціокультурним процесом, що вносить у суспільне життя нові культурні зразки. Вони можуть не тільки приєднуватися до існуючих зразків, а й витіснити їх. Так, якщо наукові чи художні інновації в сучасному українському суспільстві приєднуються до того, що вже існує, то ринкові відносини можуть поширюватися тільки внаслідок витіснення адміністративно-командних відносин.

Інновації часто вступають у конфлікт з існуючими культурними зразками, цінностями та нормами. Так, спроби масового розвитку фермерства в Україні в 90-ті роки XX ст. наштовхувалися на опір місцевих чиновників, протидію вкорінених серед селянства колективістських традицій, психології зрівнялівки.

Важливу роль у суспільстві відіграє специфічний різновид соціальної інновації – **модернізація**. Динамізм людства в останні десятиріччя дедалі більше визначається переходом від індустріального суспільства, метою якого є модернізація, до постіндустріального та інформаційного. Воно базується на створенні, споживанні та поширенні інформації, що є основною формою діяльності великої кількості людей.

Соціальні ефекти інновацій стають особливо актуальними. Сучасне суспільство змушене реагувати на інновації, сприймати і засвоювати їх у соціальній, культурній та інших сферах діяльності. Несприйняття їх породжує застій соціального життя, регресивні соціальні ефекти. Нединамічне суспільство відстає від суспільств, що прагнуть до інновацій, і не може претендувати на соціальний добробут.

Значні соціальні зміни в суспільстві відбуваються внаслідок спільних односпрямованих і взаємоузгоджених дій людей, які беруть участь у всіх соціальних процесах.

Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

У широкому розумінні соціальний процес є сукупністю односпрямованих соціальних дій, які можна виокремити з сукупності інших. Це взаємодія людей або явищ, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими спільноти. Здійснюється він під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалий у часі й спрямований до певного стану об'єкта. Кожен соціальний процес охоплює кілька стадій, які відрізняються за змістом, механізмами, способами зв'язку його елементів.

Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Ніщо не може відбуватися у суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток проходять у різних формах соціальних процесів. У зв'язку з цим нерідко соціологію вважають наукою, що розглядає соціальні явища як процес.

Зв'язок соціальних процесів із суб'єктами, які його здійснюють, дає змогу уникнути їх безликоності, визначити форми і методи їх прискорення, гальмування чи нейтралізації. Усі перетворення в

суспільстві, в його елементах, зміни особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей.

Завдання соціології полягає в оцінці соціальних процесів, виявленні проблем і суперечностей його розвитку, глибини і ґрунтовності зв'язків, взаємодії з соціальною організацією, суб'єктом та іншими соціальними процесами. Це важливо для прогнозування і розвитку цих процесів, вироблення гіпотез, обґрунтування концепцій свідомого подолання досягнутої межі (стану) певного процесу чи явища. Для цього потрібні знання теорії певного соціального процесу, яка розкриває закони і тенденції його розвитку, а також соціологічне вивчення його розгортання.

Характеризуючи соціальні процеси, необхідно брати до уваги стадійність, фазність, етапність їх перебігу й розвитку. Наприклад, процеси соціалізації особистості охоплюють такі етапи життєвого шляху дитинство, юність, зрілість, старість. Кожному з них властиві певні фази розвитку.

Не менш складну структуру мають і процеси, які відображають різні параметри колективів, соціальних інститутів та інших суспільних утворень. Так, кожний соціальний інститут чи трудовий колектив спочатку проходить етап формування, відтак становлення, розвитку, розквіту певних можливостей і, нарешті, поступового розпаду.

Не менш важливо усвідомлювати різноступеневість соціальних процесів, оскільки кожен з них є конкретним і предметним, але ці предметність і конкретність стосуються тільки досліджуваного об'єкта чи аспекту його. Наприклад, процес соціалізації стосується не тільки особистості, бо вона як одна з вихідних одиниць соціальних процесів може реально соціалізуватися тільки за умови залучення до діяльності інших вихідних одиниць соціального аналізу — сім'ї, групи, колективу та ін.

Важливим для класифікації соціальних процесів є з'ясування її базових критеріїв. Один з них — ступінь загальності соціальних процесів, за яким розрізняють соціальні (глобальні), загальні, особливі й окремі соціальні процеси. До соціальних належать процеси всесвітньо-історичного розвитку цивілізації, глибокі процеси економічних, демографічних, екологічних та інших змін.

За характером процеси можуть бути еволюційними та революційними, за спрямованістю — прогресивними та реакцій-

ними. У їх розмежуванні часто використовують поділ на прості й складні, на процеси розвитку і деградації.

За системами, у яких відбуваються процеси, їх класифікують на:

- внутріособистісні (процес самоосвіти);
- процеси у стосунках між двома індивідами;
- процеси у стосунках між індивідом і групою;
- процеси, які змінюють організацію і внутрішню структуру спільноти;
- процеси, які змінюють відносини між двома групами (спільнотами);
- процеси, які змінюють структуру та організації глобального суспільства.

Соціальні процеси можуть відбуватися об'єктивно та суб'єктивно, бути вираженими у конкретній чи абстрактній формі, детермінованими внутрішніми чи зовнішніми чинниками, пов'язаними зі структурними чи функціональними змінами, кількісними або якісними показниками вимірювання.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняття “соціальна система”.
2. Що ви розумієте під поняттям “суспільство”, які його основні ознаки?
3. Вкажіть основні підсистеми суспільства та їх функції.
4. Порівняйте формаційний та цивілізаційний підходи до типологізації суспільства.
5. Охарактеризуйте основні риси постіндустріального суспільства.
6. Як ви розумієте поняття “соціальна спільнота”?
7. У чому різниця між первинними і вторинними соціальними групами?
8. Назвіть основні види соціальних спільнот та проілюструйте їх прикладами.
9. Яка роль соціальних інститутів у суспільстві?
10. Назвіть основні типи соціальних інститутів та вкажіть їх функції.
11. Що включає система соціального контролю?
12. Охарактеризуйте сутність типи соціальних змін.
13. Який взаємозв'язок між соціальними інститутами і соціальними організаціями?
14. Що визначає ефективне функціонування соціальних організацій?

Лекція 4.

Тема: СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

1. Соціальна структура і стратифікація суспільства.
2. Динамічні аспекти соціальної стратифікації.
3. Стратифікаційні процеси в сучасній Україні.

1. Соціальна структура і стратифікація суспільства

Ключовою проблемою соціології є вивчення соціальної структури суспільства та її динаміки. Неможливо провести повний аналіз суспільства без досконалого знання його структури, тобто класів, верств, груп, які його утворюють. Для проведення ефективної соціальної, економічної, культурної політики слід розуміти суть та тенденції розвитку соціальної структури суспільства, мати уявлення про потреби та інтереси різних соціальних груп.

Соціальна структура – це анатомія суспільства, об'єктивно зумовлений його поділ на групи. Поняття соціальної структури суспільства розглядається у декількох аспектах. У широкому значенні під *соціальною структурою суспільства* розуміють побудову суспільства в цілому, систему соціально-демографічних (молодь, пенсіонери), соціально-територіальних (міське, сільське населення), соціально-професійних (вчителі, менеджери, підприємці), соціально-етнічних (українці, поляки, білоруси), соціально-класових (класи, страти) спільнот та відносин між ними. У вузькому значенні соціальну структуру суспільства зводять лише до соціально-класової.

Аналізуючи соціальну структуру суспільства, ми бачимо різні її параметри і виміри. По-перше, можна виділи номінальні параметри структури, це – демографічні, етнічні, територіальні. Належність людини за вказаними ознаками до певних спільнот є найчастіше об'єктивною. По-друге, існують рангові параметри соціальної структури (класові, професійні), які формують ієрархічність соціуму. Поняття соціальної стратифікації відображає саме ці вертикальні, а не горизонтальні, зв'язки у суспільстві.

Вивчення рівності та нерівності – одна з найбільш важливих проблем соціології. Нерівність існує на усіх етапах розвитку суспільства. Навіть у найпростіших культурах, де фактично немає різниці між рівнем багатства чи власності, має місце нерівність між людьми – чоловіками і жінками, молодими і

літніми. Описуючи нерівність, соціологи говорять про існування соціальної стратифікації.

Соціальна стратифікація – *поділ суспільства на вертикально розташовані верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту, стиль життя тощо.*

Соціальна стратифікація – поняття описове, яке відображає соціальне розшарування та нерівність у суспільстві. Стратифікація має декілька властивостей:

- соціальність (позабіологічність) цього явища;
- традиційність, оскільки нерівність становища різних верств зберігається протягом усієї історії цивілізації;
- функціональність, тобто визнання її неминучості, відмову від сприйняття соціальної нерівності як зла, а розуміння її одвічності і корисності для розвитку суспільства. Нерівність – важливе джерело соціального розвитку.

Історія знає чотири системи стратифікації: **рабство, касты, стани, класи**. Перші три системи належать до закритої (жорсткої) системи стратифікації, що передбачає жорсткі межі страт, заборону переходу з однієї страти до іншої. Класова система стратифікації називається відкритою, оскільки не знає формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу.

Рабство – крайня форма нерівності, за якої певні індивіди у прямому розумінні належать іншим як їхня власність. До сьогодні рабство як формальний соціальний інститут зникло.

Касты є характерною рисою культури Індійського субконтиненту. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що виключає будь-яку соціальну мобільність. Стійкість цієї системи стратифікації підтримується релігією – індуїзмом.

Стани – складова європейського феодалізму. Феодальні стани склалися з різних страт, наділені різними правами і обов'язками. До найвищого стану належали аристократія та дворянство. Другий стан складало духовництво, наділене значними привілеями. До третього стану належали кріпаки, вільні селяни, ремісники та купці. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, допускалися соціальні переміщення.

Класи – характерна риса капіталістичного суспільства. Увів поняття класу та описав класову структуру суспільства К.Маркс, пояснивши виникнення класів економічними чинниками –

суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності.

Класи відрізняються від інших страт за такими характеристиками:

- не встановлюються законом і не спираються на релігійну традицію, набагато плинніші, ніж інші типи стратифікації;
- індивід, в основному, досягає певного класу, а не отримує його від народження;
- утворюються залежно від різниці в економічному становищі між верствами людей, нерівностей у володінні та контролі над економічними ресурсами, в той час як в інших системах мають основне значення неекономічні фактори.

Клас – *угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають стиль їхнього життя, життєві шанси та соціальні можливості спільно діяти.*

Основи сучасного підходу до вивчення соціальної стратифікації суспільства закладені Максом Вебером. Він виділив три класоутворювальні критерії: економічний (рівень доходу), політичний (ступінь володіння владою) та соціальний (престиж і соціальний статус).

Сучасні дослідники (П'єр Бурдьє) при розгляді цього питання беруть до уваги не лише економічний капітал, а й культурний (освіта, стиль життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Соціальна стратифікація – це багатоманітність груп, що різняться стилізацією життя чи стилем життя. Як науковий термін “стиль” використовується у лінгвістиці, мистецтвознавстві, естетиці, психології, соціології. М.Вебер розглядав стиль як критерій соціальної диференціації, як фактор, що інтегрує певну групу і, одночасно, виступає бар'єром, обмежуючи дану групу від вторгнення інших.

На думку Т.Веблена, стилі життя тісно пов'язані зі споживанням. Для сучасного суспільства характерне демонстративне споживання. Приналежність до певної верстви формує манеру одягатися, поводитися з іншими людьми, спосіб споживання, проведення вільного часу. Життєвий стиль визначається економічним і соціальним становищем. Це стосується рівня і форм споживання продуктів харчування, одєжі, житла, послуг. Середо-

вище, в якому перебуває індивід, ставить більш чи менш жорсткі межі споживання, а отже, обмежує вибір життєвих стилів.

У сучасному суспільстві прийнято розрізняти три класи – вищий, середній і нижчий.

У 40-х рр. соціолог У.Уорнер розробив концепцію класів, що описувала американське суспільство, яка адекватна і до сьогодні.

Таблиця 1.

КЛАСОВА СТРУКТУРА ЗАХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА (підхід Р.Уорнера)

Клас	Верства	Професійні групи
Вищий	Вища	Найбагатші люди з відомих сімей, багаті аристократи
	Нижча	Представники великого бізнесу, банкіри, видатні спортсмени, менеджери вищої кваліфікації та ін.
Середній	Вища	Висококваліфіковані та високо-оплачувані юристи, лікарі, інші відомі фахівці, представники середнього бізнесу, менеджери середньої ланки
	Середня	Інтелігенція (вчителі, лікарі, працівники культури), інженери, дрібні бізнесмени, високооплачувані службовці.
	Нижча	Службовці, висококваліфіковані робітники
Нижчий	Вища	Робітники середньої та низької кваліфікації
	Нижча	Безробітні, люмпени, сезонні робітники, “соціальне дно” (андерклас)

Співвідношення класів у суспільстві свідчить про ступінь його стабільності, рівень розвитку. Соціолог Г.Зіммель вважав, що стабільність ієрархічної структури суспільства залежить від частки і ролі середнього класу. Займаючи проміжне становище, середній клас виконує зв'язуючу і приглушувальну роль між двома полюсами соціальної ієрархії, знижуючи рівень їх протистояння. Чим чисельнішим є середній клас, тим більше шансів у нього впливати на політику держави.

Наявність сильного середнього класу у соціальній ієрархії багатьох сучасних суспільств дає змогу зберегти стійкість, незважаючи на епізодичне наростання напруження серед бідніших верств. Це напруження нейтралізується не стільки силовими

методами, скільки нейтральною позицією більшості, в цілому задоволеної своїм становищем, впевненої у майбутньому.

2. Динамічні аспекти соціальної стратифікації

Люди перебувають у постійному русі, а суспільство – у розвитку. Кожен індивід переміщується в соціальному просторі, у суспільстві, де він живе. Іноді ці переміщення людина сприймає відчутно та ідентифіковано, наприклад, переїзд із міста до села, або перехід із православної у греко-католицьку церкву, або з однієї сім'ї – в іншу. Все це змінює позицію індивіда в суспільстві і свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Проте існують такі переміщення людини, які важко визначити як соціальні не лише навколишніми, але і їй самій. Наприклад, дуже складно визначити зміни становища індивіда у зв'язку зі зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, змінами доходу. Водночас, такі зміни в позиції людини в кінцевому підсумку відбиваються на її поведінці, системі відносин в групі, потребах, установах, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюється переміщення індивідів у соціальному просторі, які в соціології прийнято називати процесами мобільності.

Соціальна мобільність – це процес зміни індивідом чи соціальною групою свого місця у соціальному просторі.

Поняття соціальної мобільності було введено в соціологічний обіг П.Сорокіним у 1927 році. З того часу воно активно використовується в соціологічних дослідженнях соціальної структури і нерівності, що буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії.

Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник відкритості і рухомості суспільства чи, навпаки, його консервативності, замкнутості. Прикладом закритого суспільства є кастова система в Індії, де соціальна мобільність практично відсутня, а відкритого – сучасні демократичні держави з яскравими проявами соціальної мобільності, де людині забезпечена можливість переміщатися з однієї верстви чи страти в іншу. Загалом можна стверджувати, що в демократичному суспільстві можливість переходу людини з однієї соціальної позиції в іншу не визначається лише родовими ознаками, а багато в чому залежить від самої людини, її активності, творчих здібностей, таланту і вольових

якостей, освіти. Саме наявність чи відсутність таких здібностей і якостей визначає рух людини з однієї верстви в іншу. У відкритій системі стратифікації страти мають розмиті кордони, вони дифузно проникають одна в одну, що полегшує і спрощує рух людей (чи груп) у соціальному просторі.

Існує два основні типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна (Рис 1.).

Горизонтальна соціальна мобільність – *переміщення індивіда (соціальної групи) у соціальному просторі без зміни соціального статусу, на одному й тому ж рівні*. Прикладом горизонтальної мобільності є переміщення з однієї релігійної групи в іншу, зміна громадянства та ін. Різновидом горизонтальної мобільності є територіальна мобільність (міграція).

Вертикальна соціальна мобільність – *переміщення індивіда (соціальної групи) зі зміною соціального статусу вгору або вниз*.

Соціологи виділяють висхідні і низхідні течії вертикальної мобільності. Висхідні течії існують у двох основних формах:

- проникнення індивіда з нижчої верстви у більш високу;
- утворення цими індивідами нової групи і проникнення всієї групи у вищу верству.

Низхідна течія також має дві форми:

- перша полягає у падінні індивіда з більш високої соціальної позиції до більш низької, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він належав;
- друга форма проявляється у деградації соціальної групи в цілому, в пониженні її рангу на фоні інших груп або в руйнуванні її соціальної єдності.

Між сходженням вгору і вниз існує певна асиметрія: усі хочуть піднятися і ніхто не бажає спускатися вниз по соціальній драбині. Як правило, сходження вгору – явище, найчастіше, добровільне, а сходження вниз – примусове. Існує два основні види соціальної мобільності – інтергенераційна та інтрагенераційна. Інтергенераційна (міжпоколінна) мобільність вказує на відносини позицій індивідів до позицій їх батьків, а інтрагенераційна (всередині покоління) – на відповідність позицій, які займає індивід у різні моменти свого життя. Другий тип мобільності ще називають соціальною кар'єрою. Наприклад: вчитель стає директором школи, а потім начальником обласного управління освіти і т.д.

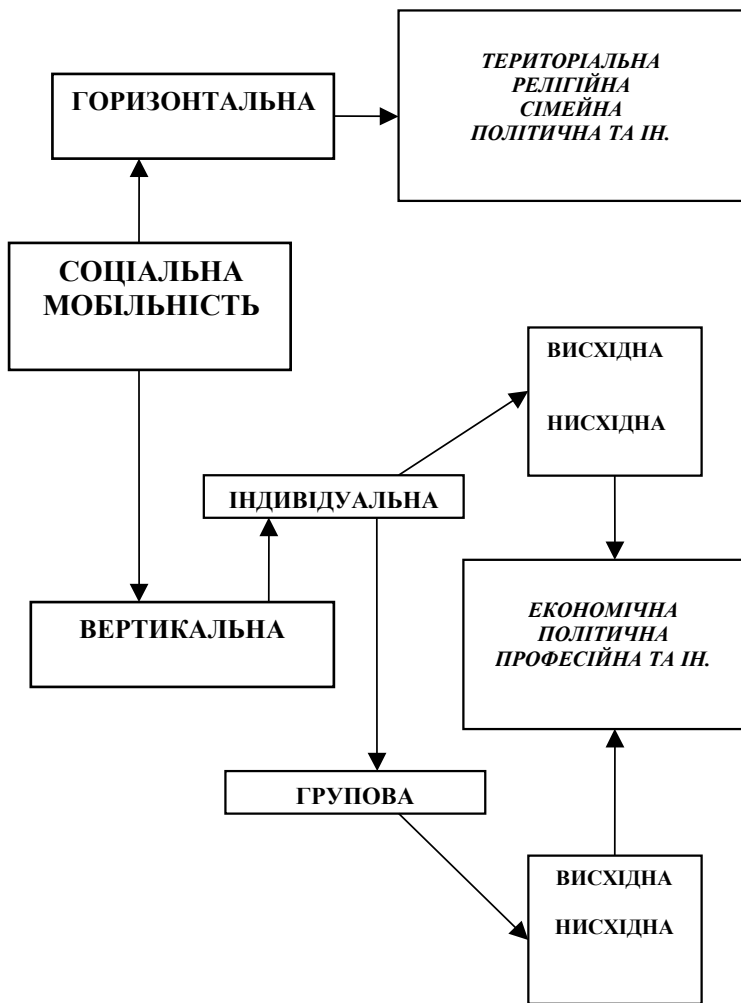

Рис. 1 Види соціальної мобільності

Можна виділити абсолютний і відносний рейтинги мобільності. **Абсолютна** (реальна) **мобільність** – це зміна реальної позиції індивіда у соціальному просторі, а **відносна** (потенційна) **мобільність** – це шанси індивіда змінити (найчастіше, підвищити) свій статус. Зміни у відносній мобільності відбивають відкритість чи закритість суспільства.

За визначенням більшості соціологів, мобільність є необхідною для забезпечення стабільності сучасного індустріального суспільства, оскільки відкритий доступ до позицій еліти дає можливість більш здібним людям залишати нижчі соціальні рівні і просуватися вгору. Цим досягається ефект запобіжного клапану, який зменшує ймовірність революцій.

Попри це викликає сумніви ефективність і справедливість соціальної мобільності. Чи завжди до вищих соціальних позицій просуваються кращі, здібніші, більш кваліфіковані? Безумовно, для просування із однієї верстви в іншу або з одного соціального класу до іншого має значення “відмінність в стартових позиціях”. Скажімо, у синів міністра і фермера різні можливості для одержання високих посадових статусів. Тому загальноприйнята офіційна точка зору, згідно з якою для досягнення будь-яких висот у суспільстві треба лише працювати і мати здібності, є некоректною. При дослідженні соціальної мобільності за одиницю аналізу слід брати не лише індивіда, а й сім’ю. Мобільність значною мірою залежить від сім’ї, її економічних, культурних ресурсів (мотивації, знань). Батьки в змозі непрямо (через культурні чинники) впливати на мобільність дитини, її соціальний статус, оскільки батьки передають дитині культурне середовище, смаки, оточення.

До факторів соціальної мобільності відносять професійну підготовку, систему суспільного устрою (відкритий чи закритий тип суспільства), приналежність до політичних партій, різний рівень народжуваності у різних стратах. У процесі соціальної мобільності для подолання культурного бар’єра і бар’єра спілкування індивіди використовують такі канали:

- зміна способу життя, зокрема прийняття нового матеріального стандарту, який сприяв би засвоєнню нового статусного рівня (купівля машини, облаштування квартири тощо);
- формування типової статусної поведінки (стилю життя), яка сприяла б прийняттю особистості у більш високу соціально-статусну верству (одяг, манера спілкування, дозвілля);
- зміна соціального оточення – передбачає встановлення контактів тієї статусної верстви, до якої адаптується індивід;
- шлюб з представником більш високої верстви.

Соціальні переміщення не змінюють самі собою характер соціального ладу, а лише сприяють стабілізації суспільства, посилюють позиції панівних соціальних сил за рахунок поповнення

їх обдарованими й активними вихідцями з низів, або формують таку структуру, яка зумовить якісні зміни у суспільстві. Використовуючи закони, податкову політику та інші важелі, держава може регулювати соціальні переміщення, загальмувати чи пришвидшити їх, скерувати напрям руху, полегшити становище одних верств і ускладнити його для інших. Державне регулювання соціальних відносин відбувається з урахуванням цілей економічного і політичного розвитку.

Соціологія приділяє значну увагу вивченню проблем соціальної мобільності у суспільстві, тому що вони мають велике прикладне значення. Особливо важливим є вивчення соціальної мобільності в сучасних умовах суспільного розвитку України.

Часто результатом соціальної мобільності є виникнення *маргіналів*. Характерною рисою сучасного суспільства є наявність маргінальних верств.

Маргінал – *індивід (група), що характеризується проміжним чи пограничним становищем щодо певних соціальних спільнот – класових, соціальних, культурних, втрачаючи приналежність до конкретної спільноти.*

Поняття маргінальної людини (Marginal man) було введене і обґрунтоване у теорії **Роберта Парка**. Характерні риси маргінальної людини соціолог визначив так:

- іммігрант, що живе у “двох світах” одночасно, не належачи до жодного з них;
- має свою сутність, що визначається моральною роздвоєністю, конфліктом, кризою – усе це породжує стан невизначеності, коли старі звички уже не потрібні, а нові – ще не сформовані;
- має своє самопочуття – це “моральне сум’яття”, викликане контактом культур;
- має визначений набір особистісних рис, для яких характерна фрустрація, пригніченість, дискомфорт.

Визначаючи координати маргінальної людини, можна припустити, що вона перебуває на межі конфліктуючих культур, між “двох вогнів”, а її “маршрут” – це рух від однієї культури до іншої.

Маргінальним може бути також усе суспільство, якщо перехід до нових соціальних умов здійснюється швидко, формуються підвалини нового суспільного устрою, водночас все ще продовжують діяти старі стереотипи, цінності, норми поведінки.

Наше суспільство зіштовхнулося з явищем “нової маргінальності”. Населення України опинилося між різними системами цінностей. Маргінальна людина українського суспільства є результатом розвитку цього суспільства, з’явилася внаслідок соціальних та політичних процесів розвитку сучасної України. У суспільстві виникла ситуація розладу людини з цінностями цього суспільства, яке виштовхує індивіда на своє узбіччя.

3. Стратифікаційні процеси в сучасній Україні

Процеси трансформації українського суспільства зумовили становлення нового типу соціальної структури. Тип соціальної структури визначається характером суспільно-економічної, політичної системи, в межах якої дана структура функціонує. І якщо суспільство переживає процес соціального зламу, перехідний період, то кардинальні зміни у соціальній структурі стають неминучими.

Тип соціальної структури, що складається нині в Україні, має визначити подальший хід розвитку нашого суспільства. Соціальна структура є головним регулятором соціальної динаміки суспільства, оскільки соціальна структура – це самі люди, організовані в різноманітні спільноти. Але це не означає, що соціальна структура – єдиний регулятор еволюції суспільства. Величезна динамічна сила притаманна інституційним регуляторам – політиці, культурі, науці, освіті, ідеології. Але усі вони діють через активність соціальних груп, що визначається їх місцем у соціальній структурі.

Основні два процеси, які характеризують сучасну соціальну структуру українського суспільства, – це диференціація та поляризація. Диференціація проявляється у появі нових соціальних верств (дилери, брокери, менеджери, фермери), що зумовлено розвитком різних форм власності. Поляризація соціальної структури проявляється у “вимиванні” середніх прошарків, зростанні розриву між вищим і нижчим класом, що веде до підвищення соціальної напруги. У зв’язку із зубожінням значної частини населення й швидким збагаченням окремих верств, нижчий та вищий класи зростають швидше, ніж середній, поглиблюючи поляризацію суспільства, його нестабільність.

У соціальній структурі суспільства сконцентровані основні проблеми і суперечності суспільства. Важливим індикатором рівня

розвитку суспільства, його благополуччя є співвідношення між вищим, середнім і нижчим класами. У вітчизняній соціології точаться активні дискусії стосовно осмислення класової структури українського суспільства. Важливо розуміти, що традиційні об'єктивні критерії, зокрема дохід та рівень освіти, не дають достовірної картини стратифікації у перехідному суспільстві. Тому є потреба у пошуку додаткових критеріїв, більш адекватних показників у таких умовах. З цією метою використовують суб'єктивний підхід, що базується на суб'єктивному сприйнятті індивідом свого місця у суспільній ієрархії. Шляхом оцінки соціального і матеріального стану, соціального самопочуття та ін.

У розвинених країнах Заходу вищий клас складає приблизно 10 – 15 % усього населення, середній клас – 50 – 70% у Європі та більше 80% у США, нижчий клас – 15 – 20%. Ситуація в Україні суттєво відрізняється. Близько 3 – 5 % складає вищий клас, до якого входить “велика буржуазія” (підприємці, банкіри), а також джерелом нової буржуазії стала номенклатура, яка перейшла з управлінського апарату у бізнес, суб'єкти тіньової економіки, що швидко збагачуються нелегальними способами у сучасних умовах.

Майже відсутній середній клас – близько 9-15 відсотків (за різними оцінками). Інтелігенція, яка у розвинених країнах складає основу середнього класу, внаслідок кризових процесів виявилась відкинутаю до нижчого класу. Середній клас в Україні є zdeформованим, оскільки його в основному складають підприємці, а не інтелігенція.

Найбільш чисельним є нижчий клас – до 80 відсотків. За підрахунками фахівців, в Україні майже 50 відсотків населення перебуває за межею бідності. До бідних можемо віднести 14 млн. пенсіонерів, 2,5 млн. інвалідів, середня пенсія яких є мізерною, 1 млн. офіційно безробітних та 3 млн. прихованих безробітних. Отже, за найпростішими підрахунками у нас щонайменше 40 відсотків населення перебуває за межею бідності. А ще 23 відсотки, згідно з даними соціологічних опитувань, – на межі бідності. Економічна нестабільність у державі зумовила збільшення кількості люмпенів (волоцюг, жебраків, кримінальних елементів та ін).

Як свідчать соціологічні дослідження, в Україні люди з небажанням ідентифікують себе з бідними, а також їм незручно говорити і про свої статки, називати себе багатим. Тому результати останніх соціологічних досліджень засвідчують, що кожен третій

українець позиціонує себе як представник середнього класу, що дає змогу почуватися більш безпечно. Однак це суб'єктивні показники. Об'єктивні ж показники демонструють цілком іншу картину. Якщо враховувати показники матеріального добробуту, освіти, зайнятості, а також участь людини у суспільному житті, її вплив на суспільно-політичні події, то середній клас перебуває в Україні у стані зародження і складає за оцінками експертів близько 9%. Український середній клас поділяється на „старий” та „новий”. „Старий” складає третину від усього невеликого прошарку і представлений підприємцями та бізнесменами, 42% з яких заробляють капітал у сферах торгівлі та послуг. Вони вдало зорієнтувалися у ситуації після розпаду Радянського Союзу і зуміли нагромадити капітал. Ще третину середнього класу складає т.зв. „офісний пролетаріат”, який соціологи називають „новим” середнім класом. Вони мають досить значний капітал, але повністю залежні від роботодавців, через що їх становище є досить хитким та нестабільним. Ще третина – „псевдорантье”, також належить до „нового” середнього класу. Цю частину складають особи, яким родичі з-за кордону надсилають кошти, що дає їм змогу почувати себе досить комфортно і часто навіть не працювати. Так, за даними експертів, на сьогодні 4,9 млн. українців перебувають на заробітках, які щомісяця надсилають родичам в Україну в середньому до 300 дол. (відповідно, за рік це складає чверть державного бюджету). В Україні середній клас є поняттям сімейним. Батьки, у яких є достатній капітал, часто зараховують до середнього класу і сина-студента, який не працює. Більшість представників середнього класу проживають у Донбасі, в Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі та Києві.

Варто наголосити, що останніми роками не спостерігається низхідної класової мобільності. Намітилися позитивні тенденції зростання благополуччя громадян. Якщо десять років тому 80% громадян України вважали себе бідними, то сьогодні таких 50 – 60%.

У сучасних умовах політика держави повинна бути спрямована на формування середнього класу, на підняття соціального статусу тих соціальних верств, які внаслідок реформування опинилися у нижчому класі і сприяти їх висхідній соціальній мобільності.

Контрольні запитання:

1. Чим зумовлена важливість вивчення соціальної структури суспільства?
2. Охарактеризуйте номінальні та рангові характеристики соціальної структури суспільства.
3. Розкрийте суть та основні властивості соціальної стратифікації.
4. Які Ви знаєте історичні типи соціальної стратифікації? Дайте їх короткий аналіз.
5. В чому відмінність класової стратифікації від інших систем соціальної стратифікації?
6. В чому суть процесу соціальної мобільності? Які є його різновиди?
7. Як Ви розумієте поняття “маргінал”? Наведіть приклад маргінальних особистостей, маргінальних груп.
8. Охарактеризуйте основні напрямки формування нової соціальної структури в Україні.

Лекція 5.

Тема: ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Поняття особистості в соціології.
2. Статусно-рольова структура особистості.
3. Соціалізація: сутність, етапи, агенти.
4. Соціальна діяльність і поведінка особистості, девіантна поведінка.

1. Поняття особистості в соціології

Проблематика людської особистості була і залишається центральною у будь-якій соціогуманітарній науці. У нинішньому суспільстві інтерес до неї настільки великий, що практично всі суспільні науки звертаються до цього предмета дослідження: проблема особистості в центрі філософського і соціологічного знання, нею займаються психологія і педагогіка, етика і генетика. Її актуальність щороку зростає у перехідну епоху в житті країн, що шукають вихід з посткомуністичного простору. Тому не випадково проблема особистості сьогодні займає чільне місце в системі спеціальних соціологічних теорій.

Основні проблеми соціології особистості в різні часи по-різному трактувалися представниками окремих соціологічних шкіл і напрямків з урахуванням філософської традиції розгляду людини. Перші знання про проблеми становлення і розвитку особистості з'являються у добу античності й пов'язані з певними філософськими теоріями, оскільки соціологія як наука виникає набагато пізніше. Першим в історії філософії розпочинає суто антропологічну проблематику **Сократ**, який дає докладний аналіз індивідуальних людських якостей і властивостей.

Серед соціальних вчень про людину побутує думка про її кентавричне походження, тобто поєднання у ній біологічного та соціального. У зв'язку з цим мали місце концепції, які абсолютизували його першу або другу складову.

Позитивістська концепція **О.Конта** полягала у співвідношенні раціонального та ірраціонального у трактуванні особистості. На його думку, соціальний прогрес є продуктом розумового розвитку і діяльності людини. Пізніше **М.Вебер** розвиває цю ідею,

вказуючи на перехід від афективної і традиційної діяльності особистості до ціннісно- та цілераціональної поведінки.

Натомість **В.Парето** у питанні співвідношення почуттів і розуму віддає пріоритет почуттям особистості, які на його думку, є істинними рушіями історії.

Близьким за духом до концепції Парето є інстинктивізм та соціологія фрейдизму. На думку **З.Фрейда** (1856 – 1939), початком і основою життя індивіда є інстинкти, потяги, бажання, першопочатково притаманні організму людини. Людська життєдіяльність є результатом боротьби двох сил – Ероса (сексуальний інстинкт, інстинкт самозбереження) і Танатоса (інстинкт смерті, інстинкт агресії, інстинкт руйнування). Саме вони є рушіями прогресу, визначають діяльність різних соціальних груп, народів і держав.

Заслуга Фрейда полягає у тому, що він звернув увагу на особистість як на істоту багатовимірну, суперечливу, в якій поєднується розумове та ірраціональне. Наступник **З.Фрейда Е.Фромм** вважає людину одвічно соціальною істотою, тому для нього ключова проблема – не розкриття механізму задоволення окремих інстинктів, а ставлення індивіда до світу і подібних до себе.

У марксистській концепції, яка була пануючою за часів СРСР, людська природа інтерпретується винятково як продукт зовнішніх соціальних сил.

Характеризуючи індивідуальні та колективні начала особистості, слід пригадати засадничі положення соціологічної концепції **Е.Дюркгейма**, згідно з якою, індивідуальність особистості виступає похідною від колективної свідомості.

До соціологічних концепцій, де особистість вивчається крізь призму поведінки і вчинків особистості, відносять концепцію **біхевіоризму** (наука про поведінку). Біхевіоризм визнає тільки аналіз вчинків людини, а не дослідження свідомості й тим більше позасвідомого.

На початку ХХІ ст. починає переважати **синтезований** підхід до оцінки цих двох сторін внутрішнього життя особистості та її соціальної поведінки.

Незважаючи на різноманітність соціологічних підходів до вивчення людини-істоти соціальної, існує більш-менш усталена сукупність проблем, які є предметом дослідження соціології особистості.

Соціологія розглядає людину як надзвичайно пластичну істоту, вирізняючи у ній **соціально-типові характеристики** – риси, якими

наділені певні типи людей; досліджує людину як **особистість**, розкриває механізми її становлення під впливом соціальних факторів, а також шляхи зворотного впливу особистості на соціальний світ; зв'язки особистості й соціальної спільноти, особистості й суспільства, регуляцію й саморегуляцію соціальної поведінки.

Як бачимо, специфіка соціологічного підходу до вивчення людини полягає у з'ясуванні насамперед того в людині, що безпосередньо пов'язане з соціальним життям, включеність людини у систему соціальних відносин, тобто не її біологічних чи психічних особливостей, а **суто соціальних характеристик**. Звідси виникає потреба у чіткому розмежуванні термінів, які використовуються у соціогуманітарних науках щодо людини в її різноманітних іпостасях – **людина, індивід, індивідуальність, особистість**.

Термін **“людина”** вживається як родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду – вищої сходишки розвитку живої природи на нашій планеті, вказує на якісну відмінність людей від тварин і служить для характеристики всезагальних, притаманних всім людям якостей і особливостей, що знаходить свій вияв у назві *“homo-sapiens”* або **“людина розумна”**.

Термін **“індивід”** вживається у значенні **“конкретна людина”**, одиничний представник людського роду, коли необхідно підкреслити, що йдеться не про все людство загалом, а про окремого його члена.

Водночас похідний від нього термін **“індивідуальність”** означає те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших, включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психологічними, успадкованими і набутими якостями.

Що стосується терміна **“особистість”**, то він слугує для характеристики соціального в людині. Якщо **“людина”** – це перш за все продукт природи, то **“особистість”** – продукт суспільства. У сучасній соціології людина-особистість трактується ще і як суб'єкт соціальних процесів, тобто їх активний діяч і творець. Ця творча діяльність стає можливою завдяки опануванню особистістю культури, успадкованої від попередніх поколінь.

Отже, як зазначає соціолог **О.Якуба**, ***особистість – це усталений комплекс якостей і властивостей людини, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп та спільнот, до яких вона належить і у життєдіяльність яких включається.*** Тому і

предметом дослідження в соціології виступає “*homo-socius*” – “людина соціальна”.

При дослідженні особистості соціологія виходить з того, що *кожен індивід є людиною, але не кожен – особистістю*. Особистістю не народжуються – нею стають. Індивід, у цьому випадку, є вихідним пунктом для розвитку в людині особистості, а особистість, своєю чергою, – це підсумок розвитку індивіда, найповніше уособлення усіх людських властивостей.

По-друге, *особистість є конкретним виявленням суті людини, проте одночасно й утіленням соціально значущих рис і властивостей відповідного суспільства та його культури*. Немає людини й особистості «взагалі» — обидві вони чітко ідентифікуються з певним суспільством, конкретно спільнотою і нормами та цінностями культури.

По-третє, включення особистості у суспільство здійснюється *через її входження до різноманітних соціальних спільнот, прошарків і груп*; саме вони є основним шляхом поєднання суспільства й людини протягом усього її життя. Особистостями стають у спільнотах, однак і сама людина-особистість згодом утворює нові спільноти відповідно до власних інтересів та умов, що змінюються.

2. Статусно-рольова структура особистості

Будь-яка особистість не існує поза соціумом, вона обов’язково є членом певної соціальної групи, соціальної спільноти, тобто кожна особистість має своє, чітко визначене місце в суспільстві.

З’ясування місця й ролі особистості в системі соціальних спільнот, на думку **Олени Якуби**, можливе через розкриття поняття “соціальний статус”, тобто позиції особистості у соціальній системі, яка пов’язана з її належністю до соціальної групи та поняття “соціальної ролі”.

Слово “статус” прийшло у соціологію з латині. У стародавньому Римі воно означало стан, правове становище юридичної особи. В кінці XIX ст. англійський історик Г.Мейн надає йому соціологічного звучання.

Статус – *місце, позиція людини у суспільстві, що обумовлюється її походженням, професією, віком, статтю, сімейним станом тощо*. Соціальний статус охоплює узагальнювальну

характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, характер реально виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, політичний вплив, партійну і профспілкову приналежність, ділові стосунки, національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки,

Кожен статус характеризується заданим колом прав, обов'язків, очікувань певної поведінки. Статус дитини, наприклад, це позиція, яка існує в будь-якому суспільстві (хоча вікові рамки можуть бути різними). Дитина повинна підкорятися волі батьків, від неї очікують певного типу поведінки. Саме завдяки правам і обов'язкам статуси пов'язані між собою і формують функціональні зв'язки суспільства. Обов'язки визначають те, як носій даного статусу повинен чинити стосовно інших (напр., статус батько – батьківські обов'язки: виховувати дитину, піклуватися про неї). Права проголошують те, що людина може собі дозволити. Права та обов'язки передбачають один одного та одночасно дозволяють передбачити поведінку інших людей.

Отже, **статус** – це визначена позиція у соціальній структурі, що пов'язана з іншими позиціями через систему прав та обов'язків. Позиція вчителя змістовно пов'язана з позицією учня, директора школи. Директор школи з позицією міністра освіти і т.п. Статус вчителя визначений відносно всієї системи освіти.

Кожна людина займає кілька позицій в суспільстві (батько, водій, член політичної партії, представник певної нації, поселенської спільноти, родини тощо), що **Р.Мертон** називає "статусним набором".

Статусний набір – це сукупність всіх статусів, властивих даному індивіду. В цьому наборі завжди є головний або інтегральний статус.

Інтегральним називають найбільш характерний для даного індивіда статус, за яким виділяють його ті, хто з ним спілкується, який визначає стиль і спосіб життя, коло знайомих, манеру поведінки.

У традиційному суспільстві головним інтегральним статусом для жінки є статус господарки, а для чоловіка – статус пов'язаний з основним місцем роботи – "науковець", "директор банку" тощо. Є виняткові статуси, які перетворюються на інтегральні незалежно від набору статусів даного індивіда (чемпіон світу, лауреат Нобелівської премії).

Розрізняють особистісний і соціальний (у вузькому значенні) статуси.

Соціальний статус – це позиція людини, яку вона займає автоматично як представник великої соціальної групи (професійної, класової, національної).

Особистісний статус – позиція, яку займає людина в малій соціальній групі завдяки особистим якостям.

Соціальний статус відіграє головну роль для незнайомих людей, а особистісний – для знайомих і близьких.

Термін статус узгоджується з поняттям **рангу** – тобто позиції стосовно інших у суспільстві. Кожен з нас входить до різних груп – малих і великих. Кожна група має свою власну ієрархію, крім того, вона входить до загальносуспільної ієрархії груп. ***Коли статус розглядають як позицію в ієрархічній структурі, його називають рангом.*** Ранг може бути високим, середнім або низьким. Людина може мати високий статус в одній групі і низький – в іншій. Рідко кому вдається обіймати високі статуси в усіх видах діяльності та в усіх групах, до яких він включається.

Статуси поділяють на приписні (вроджені) та набуті (досягнуті).

Приписний статус – це така позиція у суспільстві, яку індивід не контролює або яку він займає незалежно від своїх бажань, зусиль, волі (вік, стать, належність до певної раси).

Набутий статус – визначається зусиллями самої людини, контролюється нею (професія, статус чоловіка своєї дружини).

Змішаний статус – позиція, яка несе в собі елементи двох попередніх статусів (безробітний, якщо цей статус отриманий не добровільно, а в результаті скорочення, звільнення).

У жоден момент часу ніхто не існує поза статусом. Якщо він залишає одну позицію, обов'язково отримує іншу. За кожним соціальним статусом стоїть певна соціальна група: православні, консерватори, інженери, мужчини.

Динамічною характеристикою соціального статусу є соціальна роль. Кожен соціальний статус несе в собі очікувані моделі поведінки, тобто **соціальну роль**. Президент країни – це статус, президентська роль визначається тим статусом, тобто тими нормами, які приписують носієві даного статусу. Кожний індивід має своє соціальне призначення, тобто призначений йому набір статусів. Коли він використовує права і виконує обов'язки, які

складають його статус, він грає роль. Роль і статус нероздільні. Не існує статусів без ролей, як і ролей без статусів. Кожен індивід має серію ролей, які впливають з різних структур, у яких він бере участь. Ці ролі визначають те, що він повинен робити для суспільства і що суспільство може очікувати від нього.

Кожен статус передбачає певний набір ролей (статус викладача передбачає роль у стосунках із студентами, у відносинах з колегами, роль дослідника у певній галузі знань; статус лікаря включає правила поведінки в спілкуванні з колегами, пацієнтами, адміністрацією, вимоги до рівня освіти, культури і т.д.).

Зміст рольової поведінки визначається рольовим очікуванням, тобто загальноприйнятими соціальними нормами, що фіксують, як повинна бути реалізована та чи інша соціальна роль. Реальна рольова поведінка носить назву **рольового виконання**. Соціальні ролі конкретної людини-особистості можуть закріплюватися формально (через закони чи інші правові акти) або мати неформальний характер (наприклад, моральні норми поведінки в тому чи іншому суспільстві).

Оскільки кожна людина виконує багато соціальних ролей (які утворюють, згідно з термінологією Р.Мертон, "рольовий набір"), то ймовірно ситуації рольових конфліктів.

1. **Внутрішній конфлікт** особистості виникає, коли людина виконує декілька соціальних ролей, несумісних між собою (жінка та її роль у суспільстві; міліціонер затримує злочинця, який виявляється його сином, – відбувається рольовий конфлікт, при якому статус батька, вірогідно, переважає статус міліціонера). Його наслідком здебільшого є стрес.

2. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль особистості та її реальною поведінкою є основою **міжособистісного конфлікту**.

Людина намагається уникати рольового конфлікту. Серед способів розв'язання рольових конфліктів – об'єктивні і суб'єктивні. Об'єктивні передбачають виконання суспільних відносин, тобто створення таких сприятливих суспільних обставин, за яких, наприклад, роль матері не суперечила б виконанню професійних обов'язків. Сам індивід також може намагатися змінити соціальну ситуацію, в якій реалізуються рольові функції (відмова від ролі матері – відмова від кар'єри). Крім того, існують психологічні механізми подолання рольового конфлікту, які змінюють ситуацію,

її сприйняття. Саме їх **З.Фройд** називав захисними механізмами. Механізми, за **З.Фройдом**, які відіграють роль морального “цензора”:

- репресія – витіснення пригнічених неприємних елементів досвіду у пам’яті індивіда;
- проекція – підсвідома спроба приписати пригнічувані імпульси іншій людині;
- заміщення – переорієнтація імпульсу з одного об’єкта на інший, більш доступний;
- раціоналізація – намагання пояснити самому собі все з точки зору логіки, яка б задовольняла індивіда.

Рольові конфлікти є природним явищем для будь-якого суспільства. Вони можуть ускладнювати суспільство або служити поштовхом для його розвитку.

Питанням соціального статусу і соціальної ролі багато уваги приділяв **Ральф Лінтон** (1893–1953), американський антрополог, більшість етнологічних робіт якого присвячувались Мадагаскару і Полінезії. У своїй праці “Про статус і роль” він розглянув приписні статуси чоловіків і жінок у різних культурах. Основними підставами для приписування статусу є стать і вік, хоча це приписування обумовлене культурою того суспільства, в якому це відбувається (жінки племені Арапахо (індіанське плем’я, США) постійно переносять вантажі, оскільки чоловіки вважають, що голови жінок більш сильні і тверді; на Маркізьких островах (Тихий океан, Полінезія) приготування їжі, прибирання оселі і виховання дітей – заняття чоловіків, а жінки тільки чепуряться; серед жителів Тасманії полювання було жіночим заняттям, незважаючи на звичне правило, що жінки не можуть займатися цим через вагітність).

3. Соціалізація: сутність, етапи, агенти

Особистістю не народжуються, нею стають. Саме з такого підходу розглядається в соціології особистість. Соціологію цікавить не лише типологія особистості, а й ті обставини, завдяки яким відбувається формування і розвиток цих типів взагалі й окремої особистості зокрема.

Соціалізація – це процес входження індивіда в соціальне середовище через засвоєння ним норм, ідеалів, цінностей, на підставі яких формуються соціально значимі риси особистості.

Витоки сучасної концепції соціалізації знаходимо у працях французького соціолога **Габріеля Тарда**. В основу теорії соціалізації він поклав принцип наслідування, що лежить в основі людських відносин (*відносини “вчитель – учень” він вважав типовими соціальними відносинами*). Розгорнуту соціологічну теорію, яка описує процеси інтеграції індивіда в соціальну систему через засвоєння загальноприйнятих норм, розробив американський соціолог **Толкотт Парсонс**.

До змісту соціалізації входить засвоєння індивідом мови, відповідних способів мислення, властивих даних культурі, сприйняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків та прийомів діяльності. Індивід соціалізується, засвоюючи різні соціальні ролі. Отже, соціалізація є сходженням від індивідуального до соціального, але, разом з тим, вона передбачає індивідуалізацію, оскільки людина засвоює світ вибірково, через свої інтереси, власний досвід, формуючи свої здібності, потреби, цінності. Не може бути соціалізації без індивідуалізації.

Соціалізація відбувається під прямим чи опосередкованим впливом таких *чинників* соціального середовища, як:

- *сукупність ролей і соціальних статусів*, що їх суспільство пропонує людині;
- *соціальні спільноти*, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу;
- *систему соціальних цінностей і норм*, які домінують у суспільстві й наслідуються молодшими поколіннями від старших;
- *соціальні інститути*, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм та цінностей та сприяють їх передаванню і засвоєнню;
- *загальна ситуація в країні*, яка може коливатися від жорстко запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда, перша ситуація зазвичай характерна для тоталітарних режимів, друга – для суспільств у перехідні періоди їхнього розвитку.

Процес соціалізації охоплює усі можливості прилучення до культури, виховання й навчання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. У цьому процесі задіяне все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, вихователі й учителі, колеги і знайомі, засоби масової

інформації тощо. Важливо наголосити, що *соціалізація* — не якийсь одноразовий чи короткотривалий акт; вона здійснюється протягом усього життя людини — від дитинства через зрілість і аж до старості. Це відбувається тому, що умови життя людини, а отже, і вона сама постійно змінюються, вимагаючи входження у все нові й нові соціальні ролі та відповідних змін статусу (інколи докорінних, як-от перехід від статусу дитини до статусу соціально зрілої особи). Але якщо під час соціалізації дитини головним для неї є *соціальна адаптація*, тобто пристосування до суспільного середовища, то для соціалізації молоді і навіть соціально зрілої людини головну роль відіграє *інтеріоризація*, або формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості. Результатом інтеріоризації стає індивідуальність особистості.

У процесі соціалізації виділяють три стадії: **дотрудова** — охоплює період життя людини до початку трудової діяльності — дитинство і період навчання, **трудова** — період зрілості людини, її активної участі в трудовій діяльності і **післятрудова**, яка належить періоду життя людини, що збігається з пенсійним віком. На кожній стадії існують особливі інститути соціалізації. На **дотрудовій** стадії соціалізації головним інститутом є сім'я, дошкільні заклади, школа. Трудовий колектив є основним інститутом соціалізації на **трудовій** стадії. Важливе значення відіграють також неформальні об'єднання, групи за інтересами.

Розрізняють ще один підхід до періодів соціалізації: **первинну** — засвоєння дитиною норм і цінностей, та **вторинну** — послідовне засвоєння соціальних ролей, що є характерними для життєдіяльності зрілої людини (закінчення школи, професійна кар'єра, одруження, народження дитини, зміна роботи, переїзд в інше місто — нові ролі, а отже, відбувається соціалізація).

Певні життєві ситуації передбачають **ресоціалізацію** або засвоєння людиною альтернативних норм і цінностей (військова казарма, в'язниця, психіатрична лікарня).

Десоціалізація — формування замість старого уявлення про себе та цінності і норми нового уявлення про себе (виконання нових професійних обов'язків у медицині, вихованні, юриспруденції, роботі правоохоронних органів).

Попередня соціалізація відбувається, коли ми знаємо, що відбуватиметься зміна наших соціальних ролей (“дочки – матері”, “вчитель – учень”) – дитячі ігри.

Професійна соціалізація – вивчення норм, цінностей, вірувань, необхідних для нової професії або для роботи в новій організації.

Процес соціалізації проходить в оточенні багатьох людей та соціальних інститутів, тобто агентів соціалізації, які є відповідальними за навчання у процесі засвоєння культурних норм та соціальних ролей.

Успішна соціалізація зумовлена різними факторами, зокрема нормативного канону людини, тобто уявлень про природу та можливості людини. Кожне суспільство формує своїх членів відповідно до канонів власної культури.

До агентів **первинної** соціалізації відносять:

- сім'ю – перший світ соціального оточення дитини, вводить дитину у світ групового спілкування;
- групу однолітків – досвід рівноправних взаємин, знайомство з різними сферами життя;
- ЗМІ – вплив телебачення, Інтернету та ін.;
- освіту – школа відіграє посередницьку роль між сім'єю та світом дорослих, знайомство з бюрократичною організацією.

До агентів **вторинної** соціалізації відносять: армію, церкву, політичні партії, лідерів громадської думки.

Процес соціалізації історично зумовлений. Це виражається, по-перше, в тому, що в його результаті утворюються не якісь абстрактні соціальні якості людини, а ті конкретно-історичні риси особистості, які необхідні для життєдіяльності в конкретному суспільстві. По-друге, в тому, що зміст, стадії, конкретні механізми соціалізації визначаються соціально-економічною структурою цього суспільства і періодично змінюються в різні історичні періоди. В сучасних умовах в Україні відбувається ускладнення соціальних інститутів соціалізації, руйнування одних – традиційних, становлення інших – нових її форм, змінюється співвідношення сімейного і позасімейного виховання, а також взаємовідносини поколінь, змінюються і критерії соціальної зрілості.

Соціологія, на відміну від інших гуманітарно-суспільних наук, вивчає процес соціалізації в таких аспектах: 1) соціокультурному (соціалізація поколінь в конкретно-історичних умовах);

2) біосоціогенетичному (соціалізація індивідів у певних соціально-економічних умовах); 3) генетично-віковому (вікова соціалізація в умовах конкретного суспільства).

Узагальнене відображення сукупності істотних соціальних якостей особистостей, що повторюються і які входять до якої-небудь соціальної спільності, фіксується в понятті “**соціальний тип особистості**”. Суспільно-економічні відносини можуть слугувати основою для соціальної типології особистості. Шлях від аналізу суспільних відносин до аналізу особистості, зведення індивідуального до спільного дозволяє розкрити в особистості істотне, типове, закономірно формуюче в конкретно-історичній системі соціальних відносин, в рамках певного класу або соціальної групи, соціального інституту і соціальної організації, до яких належить особистість.

Соціальний тип особистості – це узагальнений вираз сукупності рис особистості, результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Виділяють:

- ідеальний тип – вияв ідеалу суспільства;
- нормативний – сукупність властивостей особистості, необхідних для розвитку суспільства;
- базисний – характерний для суспільства;
- модальний – переважаючий на певному етапі, який може відрізнятися від ідеального чи нормативного (**В. Ядов**);
- “Homo soveticus” – тип радянської людини – пристосовництво, конформізм, розщеплення особистості (**О. Зінов’єв**);
- “Homo postsoveticus” – тип пострадянської людини, мозаїчність, нетерпимість, приватновласницькі орієнтації, розрив між висловленими поглядами та практичною діяльністю (**Н. Паніна, Є. Головаха**);
- гармонійний, традиційний, технократичний, неадаптований.

Соціологію цікавлять обставини, завдяки яким відбувається формування і розвиток цих типів особистості взагалі й окремої особистості зокрема.

4. Соціальна діяльність і поведінка особистості, девіантна поведінка

Людина є істотою діяльною. Вона не просто реагує (залежно від індивідуальних особливостей) на стимули зовнішнього середовища, а пізнає у процесі практичної діяльності, свідомо будує свою соціальну діяльність. **Діяльність** – це спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності. Соціологію цікавить не будь-яка діяльність, а лише *соціальна* діяльність.

Макс Вебер вважав, що предметом вивчення соціології як науки виступає соціальна дія, яка за своїм змістом орієнтована на інших людей (зіткнення велосипедистів не є соціальною дією, але лайка, сутичка, яка виникла при цьому, – це вже соціальна дія).

Отже, соціальну діяльність можна визначити як ціле-спрямовані дії, що базуються на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, а також соціальних норм, що існують у суспільстві.

Сукупність вчинків та інших соціальних дій особистості, які мають мотиви, реакцію на її соціальний статус, складають поведінку особистості.

Визначальною основою соціальної діяльності і соціальної поведінки особистості виступають об'єктивні умови її життєдіяльності, які породжують певні потреби й інтереси.

Потреби людини – це необхідність для людини того, що забезпечує її існування та самозбереження. Автором **ієрархічної теорії потреб** є американський психолог **А.Маслоу**, який розділив потреби на базові (потреби у їжі, безпеці тощо) і похідні чи мета-потреби (у справедливості, порядку, благополуччі). Мета-потреби не мають ієрархії, оскільки цінності є рівносильними. Базові потреби розташовані від “нижчих” – матеріальних, до “вищих” – духовних:

1. Фізіологічні та сексуальні потреби (їжа, одяг, життя, відпочинок).

2. Потреби у безпеці і захисті (впевненість у майбутньому, стабільність).

3. Потреби у приналежності до групи, сім'ї, у любові й участі (спілкування, участь у трудовій діяльності).

4. Потреби у повазі (службова кар'єра).

5. Потреба у самовиявленні (творчість, гра).

Перші два види А.Маслоу назвав первинними (вродженими), решта три види – вторинними. Задоволення нижчих потреб зумовлює активізацію вищих. Усвідомлені потреби виступають вже як інтереси.

Інтерес – це форма прояву потреби, що скеровує суб'єкт на усвідомлення мети діяльності.

Для того, щоб людина здійснила конкретні дії, вона повинна усвідомити потреби й інтереси, зробивши їх внутрішніми мотивами.

Мотив – усвідомлена потреба суб'єкта (особистості, соціальної групи, спільноти) в досягненні певної цілі.

Взаємодія потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів утворюють механізми мотивації соціальної діяльності. Поряд з внутрішніми спонуканнями до діяльності, або мотивами на стадії переходу від інтересу до мети існують і зовнішні спонукання – стимули.

Стимули – це об'єктивні фактори, включені до різних сфер життєдіяльності суспільства, які спонукають індивіда до певних дій. На відміну від мотивів, стимули включають елементи, що виражають специфіку зовнішнього середовища (основним стимулом трудової діяльності є матеріальне заохочення).

Будь-яка діяльність людини спирається на ціннісні орієнтації. Це поняття введене в соціологію в 20-ті роки ХХ ст. американським соціологом **Уолтом Томасом** і польським соціологом **Флоріаном Знанецьким**.

Ціннісні орієнтації – це вибіркове ставлення до сукупності соціальних цінностей. Ціннісні орієнтації виступають соціальними установками особистості, регулюють її діяльність.

У соціальній поведінці як зовнішньому прояві діяльності проявляється конкретна позиція людини, її установка. Під **соціальною установкою** розуміється психологічне усвідомлення індивідом цінності і значимості певного об'єкта, і відповідно до цього, сформоване ставлення до нього.

У механізмі регуляції і саморегуляції ключову роль відіграє **соціальна норма**. Це поняття визначає історично усталені в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал допустимої поведінки, діяльності людей, соціальних груп, організації.

Кожний індивід свідомо оцінює прийняття або неприйняття тих стереотипів, норм, цінностей, які пропонуються йому суспільством.

Якщо відбувається дезорганізація поведінки індивіда в групі або категорії осіб у суспільстві, спостерігається невідповідність очікуваного моральним і правовим вимогам суспільства, то мова йде про **девіантну поведінку**.

Окрема соціологічна теорія розглядає *девіантну поведінку, тобто діяльність людей, що не відповідає встановленим у суспільстві нормам (стереотипам, взірцям)*.

В усі часи суспільство намагалося стримати небажані форми людської поведінки. Як небажані часто сприймалися праведники і генії, бездари і злодії, занадто ліниві та занадто працелюбні, багаті та бідні. Різкі відхилення від середньої норми як у позитивну, так і у негативну сторони загрожували стабільності суспільства, яка в усі часи цінувалася якнайвище.

Девіантна поведінка характеризує межі дозволеного. Повне і абсолютне дотримання норм в суспільстві неможливе, і тому девіантна поведінка допускається у тих, чи інших параметрах, що не порушують нормальне функціонування групи. Ці межі є рухомими і часто співвідносяться зі змінами соціокультурних цінностей. Норми, стандарти в суспільстві є рухливі, відносні, порізному сприймаються групами.

Серед вчених існують різні думки з приводу причин та сутності девіантності. В різних теоріях, що пояснюють це явище, акцент зроблено на одному з трьох компонентів девіації: людині, нормі чи групі.

До основних форм девіантної поведінки в сучасному суспільстві можна віднести злочинність, наркоманію, алкоголізм, проституцію, суїцид та ін. Серед причин, які викликали суттєве зростання проявів девіації в українському суспільстві, можна назвати кризовий стан українського соціуму, зумовлений докорінними соціальними трансформаціями, руйнацією старих систем цінностей і традиційних форм соціалізації особистості.

Контрольні запитання:

1. Розмежуйте поняття “людина”, “особистість”, “індивід”, “індивідуальність”.
2. Охарактеризуйте основні компоненти внутрішньої структури особистості.
3. Що визначає соціальний тип особистості? Класифікуйте їх.
4. Розкрийте сутність процесу соціалізації. Назвіть основних агентів соціалізації.
5. Охарактеризуйте основні компоненти внутрішньої структури особистості.
6. Що собою являє девіантна поведінка особистості?

Лекція 6.

Тема: ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

1. Науковий статус етносоціології, її предметне поле.
2. Етнос і нація як основні об'єкти дослідження етносоціології.
3. Міжетнічні стосунки в Україні: сучасний стан і перспективи.

1. Науковий статус етносоціології, її предметне поле

У складній системі суспільних відносин чільне місце належить національним. Немає жодного загальнодержавного принципового питання, яке можна було б розв'язати без врахування національного чинника.

Могутнім чинником розвитку як окремих держав, так і загальнолюдської цивілізації завжди виступали етнонаціональні процеси, а на початку третього тисячоліття вони набувають глобального характеру. Неврегульованість відносин між етносами загострює національні проблеми, призводить до конфліктів і жертв. І є очевидним, що від того, як розвиватимуться етнонаціональні процеси, буде залежати майбутнє людства.

У той час, як радянські вчені пророкували занепад і нівелювання всього національного, у західних країнах посилювалась думка про “етнічний ренесанс”, тобто етнічне відродження, активізацію етнічних груп. Він полягає у тому, що ані класова, ані професійна чи соціальна приналежність не в змозі витіснити зі свідомості людини уявлення про свою національну приналежність й інтереси етнічної спільноти. Новітня історія свідчить, що кінець XX ст. – початок XXI ст. проходить під знаком розв'язання не лише соціальних проблем, а й національного питання.

Помітне зростання в сучасному світі етнічного фактора, найбільш очевидними свідченнями чого є посилення міжетнічної напруженості аж до збройних конфліктів, розповсюдженість сепаратистських, автономістських прагнень, актуалізація етнічності, яка заміщує за своєю значущістю інші форми соціальної ідентичності, – усе це робить нагальною потребу з'ясувати глибинні підстави, сутність процесів, що відбуваються. Питання щодо природи етнонаціональних феноменів та механізмів їхнього формування стають такими, що мають не тільки академічний інтерес, тобто

цікавлять головним чином науковців, відповідають потребам розвитку відповідної галузі знання, а знаходять безпосередній вихід у політичну практику, впливають на засоби подолання тих етнонаціональних проблем, що виникають у суспільстві.

Загострюється суперечність між процесами універсалізації, глобалізації – з одного боку, і прагненням до збереження етнічної самості, створення і зміцнення національної державності – з іншого. Слід відзначити, що сьогодні майже усі соціогуманітарні науки звернулись до дослідження етнонаціональних феноменів. У рамках багатьох з них сформувалися відносно самостійні наукові напрямки: етнопсихологія, етнополітологія, етнодемографія тощо. Усе більш активно на роль науки, яка інтегрує усі знання щодо народів, претендує етнологія. Одержують розвиток націологія, орієнтована переважно на дослідження проблем нації та націоналізму.

Яке місце в цьому ряду має посісти етносоціологія? Яка специфіка етносоціологічного підходу до аналізу різноманітних етнічних та національних утворень?

Уперше термін «етносоціологія» був введений у науковий обіг у 30-ті роки XX ст. німецьким ученим Р.Турнвальдом, що досліджував соціальну структуру аборигенів Соломонових островів. Буквально цей термін означає вчення про суспільство та місце у ньому народів.

Першою роботою, що поклала початок розвитку етносоціологічних досліджень, вважається дослідження У.Томаса та Ф.Знанецького “Польський селянин у Європі й Америці (1918 – 1920 pp.)”, яке стало класичним.

Незважаючи на те, що етносоціологічні дослідження стали популярними, особливо в останній чверті XX ст. статус етносоціології як самостійної наукової дисципліни не затвердився остаточно.

Вітчизняна етносоціологія виходить з радянської, яка бере свій відлік з 60-х років. Розвитку етносоціальних досліджень в СРСР сприяло специфічне “соціальне замовлення”. У цій ролі виступали пануючі ідеологічні доктрини “формування нової історичної спільності – радянського народу”, а також формування соціальної однорідності радянського суспільства, стираючи відмінності між етнонаціональними групами.

Етносоціологія – це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає генезис, сутність, функції, загальні закономірності розвитку етносів, міжетнічні відносини, механізм взаємозв'язку етнічних і соціальних явищ.

Етносоціологія визначається як наука, “основною метою якої є вивчення етнічного в соціальному і соціального в етнічному, аналіз впливу національних факторів на соціальні явища.

Маючи спільний з багатьма етнологічними групами об'єкт дослідження: етнічні і національні групи, етносоціологія зосереджує свою увагу на вивченні процесу формування і соціальних механізмів їх становлення, функціонування і розвитку як суб'єктів суспільного життя.

До кола проблем, якими займається етносоціологія, належать розвиток національної свідомості та самосвідомості, етнічної **ідентифікації, мобілізації, консолідації етнонаціональних груп, якісних і кількісних змін, що відбуваються у їх складі.**

Специфіка етносоціології визначається не тільки тим, що вона вивчає, але і тим, як вивчає – соціологічними методами як інтегруюча наука.

У сучасних умовах особливо затребуваними стають діагностична, прогностична, соціально-інженерна, гуманітарно-просвітницька функції етносоціології. Реалізація кожної з них стає актуальною для нашої країни.

2. Етнос і нація як основні об'єкти дослідження етносоціології

Незважаючи на те, що поняття етнос і нація широко використовуються і у суспільствознавчих науках і у політичному дискурсі, неможливо дати однозначну відповідь, на запитання: “Що таке етнос?”, “Що таке нація?”, “Як етнос і нація співвідносяться між собою?” Багато в чому це пояснюється міждисциплінарними характером цих термінів. Ним послуговуються **історики, етнологи, політологи, філософи, психологи**, кожен зосереджуючись на власному аспекті.

Якщо стосовно поняття „етнос” склалася певна узгодженість поглядів, то щодо нації – ні, існує близько **сотні** визначень нації.

Етимологія слова і “етнос”, і “нація” в перекладі означає народ, але не коректно ці два поняття ототожнювати, вони набувають різних сенсів.

Ентоні Сміт виокремлює шість **головних рис етнічної спільноти**, які можуть вважатися її атрибутами:

- групова власна назва;
- міф про спільних предків,
- спільна історична пам'ять,
- один або більше диференційних елементів спільної культури (мова, релігія, традиції, інституції та ін.);
- зв'язок з конкретним “рідним краєм”;
- почуття солідарності у значної частини населення.

У вітчизняній соціології найчастіше вживається визначення етносу, запропоноване фундатором “теорії етносу” Ю.Бромлеем. ***Етнос** – це стійка сукупність людей, споріднених спільним історичним походженням, спільними стабільними особливостями мови і культури, а також усвідомленістю своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (етнічною самосвідомістю), зафіксованою у самоназві (етнонімі).*

Концепція Ю.Бромлея базується на марксистсько-ленінській теорії нації, на історико-стадіальній концепції. Найбільше критикують її за жорсткий, механічний, лінійний зв'язок, прив'язку етносоціальних спільнот до суспільно-економічної формації.

Розв'язання проблеми співвідношення понять етнос і нація потребує розмежування принципово відмінних між собою етатистської та етнологічної версій поняття “нація”, етнічної та політичної її моделей.

Відповідно до **політичної концепції, нація** – така політико-територіальна спільнота, яка формується на засадах належності до громадян даної держави без врахування їхнього етнічного походження, релігійних, культурно-мовних та інших особливостей. Такий тип спільноти називають “політична нація”, “соціальна нація”, „громадянська нація”, “нація-держава”, “французька модель нації”. Передумовою виникнення політичних націй є ідея народного суверенітету, верховної влади народу на зміну монархічним режимам.

Ця ідея бере свій початок з Великої Французької революції 1789 року, де втілюється проект формування нації як асоціації громадян. Відповідно, народ і нація почали розглядатися як тотожні,

а формою існування нації стає національна держава. Це положення сформульоване К.Дойчем: “Нація – це народ, який володіє державою”.

Саме на такому етатистському (“етат” з фр. – держава) розумінні нації ґрунтується уся практика міжнародних відносин, зокрема діяльність ООН.

Протилежністю цього підходу є **етнічна модель нації**, відповідно, проголошуються переваги на певній державній території певної етнічної спільноти. Ця модель спирається на етнологічну версію поняття “нація”, виходячи з уявлення про генетичний зв’язок етносу з нацією.

Дослідники вказують, що протягом двох століть Франція і Німеччина будували, розробляли і постачали країнам відмінні, антагоністичні моделі нації. Відповідно до французької традиції, націю розуміють у поняттях інституційних, територіальних засад держави. Німеччина ж пропонувала етнокультурну модель.

Поділ націй на етнічні і політичні, знаходить продовження у розподілі на “західний” та „східний” типи націй. Західними (політичними) націями вважались французька, американська, британська та більшості західноєвропейських держав. Східний тип нації характерний для більшості країн Східної Європи (Польщі, Чехії, Словаччини, в т.ч. України).

У нашу практику міцно увійшло поняття похідне від нації – національність, яке фіксувалося у паспорті, відображало етнічність. Для населення Франції, Британії, США, термін “національність” має абсолютно інший зміст, вони таким чином визначають приналежність до громадян цих країн.

Останнім часом і в Україні ситуація поступово змінюється. Зростає усвідомлення того, що значення національної та етнічної приналежності має різні підстави. Особливо, коли не збігаються етнічність і національність, вони особливо прискіпливо починають розмежовуватись.

Як для більшості країн пострадянського простору, для України постала проблема вибору концепції націєбудівництва. Досі чітко не визначено (не дає однозначної відповіді не це запитання і Конституція), на яких підставах формується українська нація – **як конгломерат етнічних культур, як біетнічна спільнота, як держава етнічних українців, які вибороли своє право на власну державу.**

В епоху глобалізації саме концепція багатокультурності „мультикультуризму” вважається більш перспективною, або поєднання „*ідеї етнічної серцевини з ідеєю громадянського патріотизму*”.

У **політичній концепції** нація відрізняється від інших етнічних спільнот тим, що оформлена державно або прагне здобути власну державу.

Однак слід розуміти, що нація – це складна конструкція, яка об’єднує багато взаємопов’язаних компонентів: **етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних**. Важливою є внутрішня зрілість групи, її згуртованість, налаштованість на захист своїх інтересів, висока самосвідомість. Найбільш поширене в західній соціології трактування нації як політичної спільноти. Однак слід враховувати, що сьогодні у світі нараховується трохи більше 200 незалежних держав, а народів на Землі – від 3 до 5 тисяч. Ми знову повертаємося до ролі етнічних чинників у формуванні політичної нації. Варто виходити з того, що кожна нація формується навколо „етнічного ядра”, роль якого виконує одна з домінуючих етнічних груп, яка добре згуртована і свідома.

Неоднозначно бачиться характер походження етнонаціональних спільнот:

I. Етнічна спільнота розглядається як природно утворена (Ю.Бромлей), виникає незалежно від волі і свідомості людей, а етнос є похідним від роду, племені, народності і нації, які послідовно змінюють один одного. У концепції дослідника обґрунтовується, що первісній формації відповідали роди і племена, рабовласницькій і феодальній – народності, а нації виникають з розвитком капіталізму. Таким чином, розрізняють чотири стадії розвитку етносу: рід, плем'я, народність, нація.

II. Етнічна спільнота розглядається як штучно сконструйована; Ф.Геккман, Е.Геллнер вважають, що етнічні спільноти не існували з давніх-давен, вони є продуктом діяльності інтелектуальної еліти, об’єднання людей, яке цілеспрямовано формується довкола певного ключового символу. Такими символами можуть бути мова, міф про спільне походження, спільна історична пам’ять тощо. За сприятливих умов етноінтегративна діяльність інтелектуальної еліти веде до створення національної держави.

Дослідники виділяють різні групи чинників, які впливають на перетворення етнічних груп у нації, тобто на етнонаціогенез, виділяють такі:

Економічні. Так, епохою, що сформувала націю, вважають капіталізм. Потреби товарного виробництва, ринок "переплавляють" окремі народності (переважно близького походження) в єдину націю. У межах спільної території складався єдиний економічний уклад, з діалектів виникала єдина мова, в процесі інтенсивного спілкування вироблялися єдині звичаї, традиції, культура, формувалася національний характер.

Цікавою вважається **концепція Льва Гумільова**. Дослідник пояснює етногенез дією **природних сил**. Природна система працює на біохімічній енергії, яку поглинає з навколишнього середовища. Вона перебуває у гармонійному стані, коли абсорбує стільки енергії, скільки необхідно для її життєзабезпечення. Однак під впливом сонячної активності, тектонічних процесів у земній корі виникає надлишкова енергія, яка виливається на землю, – відбувається пасіонарний поштовх. Це призводить до появи пасіонаріїв (расію – пристрасть, страждання), людей, здатних іти на будь-які жертви – О.Македонський, Ж.Д'Арк, Наполеон. Ці виверження не піддаються періодизації і створюють нові етноси, які народжуються, розквітають, надколюються і занепадають. Етногенез Л.Гумільов розглядає як поступову втрату пасіонарності, що продовжується близько 1200 років.

Існує сукупність також суб'єктивних (**психологічних**) концепцій, суть яких полягає у визнанні провідної ролі психічних чинників у формуванні етнічних утворень. Зокрема французький вчений **Ернест Ренан** зосереджує увагу на бажанні, волі людей належати до певної етнічної спільноти, становити одну цілісність, яка стає суб'єктивною цілісністю і активним суб'єктом історії „нація – це душа, духовний принцип”. Український дослідник **Володимир Старосольський** вказує, що **нація – це спільнота, яка утворюється інстинктом, психологічною схильністю та настроями членів угруповання, які утримують її як цілісність.**

Один з найбільш оригінальних підходів запропонований **Бенедиктом Андерсеном**. Розглядаючи роль **культурних чинників**, Б.Андерсен вважає, що нація починає формуватися з появою друкарства, коли з'являється можливість видавати і розповсюджувати книжки. Саме це творить ґрунт для формування

нової національної культури і появи нації. Отже, культура є інтегрувальним чинником в процесі націобудівництва. Він говорить про уявні спільноти: завдяки книгодрукуванню, через друковане слово люди усвідомлюють свою єдність, уявляють себе як націю. Особливо сприяють цьому дві форми книжкової продукції – роман і щодення газета.

Оптимальним є синтезований підхід до тлумачення появи націй. На різних етапах етногенезу відігравали провідну роль різні групи чинників. В минулому більшою була вага об'єктивних, природних факторів. А у сучасному суспільстві більше наголошується на суб'єктивних чинниках, на соціальному дозріванні націй.

3. Міжетнічні стосунки в Україні: сучасний стан і перспективи

Міжетнічні стосунки – це відносини між етнонаціональними групами. Розрізняють чотири основні різновиди взаємодії : **етноцид, асиміляція, сегрегація та інтеграція.**

Етноцид (геноцид) є крайнім і небажаним для будь-якого суспільства виявом негативної взаємодії, коли одна етнічна група прагне знищити іншу.

Другим типом взаємодії є *асиміляція*, тобто нав'язування однією групою своєї мови, звичаїв, культури, духовних цінностей іншій. Малі народи асиміляцію переживають дуже важко. Однак здебільшого — це стихійний процес, який є частиною природного життя суспільства і зупинити його неможливо. Ступінь агресивності асиміляції залежить від зовнішнього тиску на неї. Однаково шкідливо для суспільства як штучно прискорювати, так і гальмувати її хід, закликати до самоізоляції етнічних груп.

Сегрегація як тип міжетнічної взаємодії характеризується зведенням контактів між групами до мінімуму, уникненням міжетнічних зв'язків. У цьому разі заохочується створення національних шкіл, релігійних та культурних установ, у суспільстві засуджуються міжетнічні шлюби тощо.

Інтеграція — це процес соціально-економічного єднання етнічних груп. Головний її принцип — визнання рівності етносів, їх прав, повага до їх культури і цінностей. При цьому всі етноси зберігають свою самоідентичність, визнають і підтримують один одного.

У соціально-психологічному плані відносини між етнічними групами можуть набувати характеру дружніх і конфліктних. Ці дві крайні позиції в етнічних відносинах дістали назви: **етнічна толерантність** (терпимість) та **інтолерантність** (нетерпимість).

Україна – поліетнічна держава, до складу якої входять різні за походженням і ступенем соціально-економічного розвитку та культури етнічні спільноти. Поряд з титульною нацією, значний відсоток складають росіяни, менший – такі слов'янські етноси, як білоруси, поляки, болгари, кримські татари, чехи й представники інших мовних груп. За результатами перепису 2001 року, в Україні проживає понад 130 етнонаціональних груп (Табл. 1). Виникнення цих етнонаціональних груп пов'язане зі складним історичним минулим, зміною кордонів, міграційними процесами, зокрема еміграцією чи депортацією тощо.

Спираючись на результати Національного перепису 2001 року, бачимо, що частка українців у структурі населення України складає 77,8%. Цей показник дещо зріс у порівнянні з результатами попереднього перепису 1989 року. Другою за чисельністю етнічною групою, що населяє Україну, є росіяни, частка яких у структурі населення досить суттєва і складає 17,3% (8334,1 тис. осіб). Відразу слід зазначити, що відносини між двома найбільш чисельними етнічними спільнотами – українцями та росіянами – найбільшою мірою формують клімат міжнаціональних відносин у нашому суспільстві. Частка інших етнічних груп не перевищує одного відсотка, зокрема білорусів в Україні проживає 275,8 тис. осіб (0,6%), молдовців – 258,6 тис. осіб (0,5%), кримських татар – 248,2 тис. осіб (0,5%) та ін. Зіставлення результатів останнього перепису населення з переписом 1989 року засвідчує від'ємну динаміку у чисельності більшості етнічних груп, тобто зменшення їх частки у структурі населення України, за винятком кримських татар, румунів, вірменів, азербайджанців, грузинів. Зменшення чисельності певних етнічних груп можна пояснювати, з одного боку, їх еміграцією, а з іншого, – поступовою природною асиміляцією.

Таблиця 1.

**ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ**
(за результатами Національного перепису 2001 року)

	Кількість (тис. осіб)	У % до підсумку		2001 рік у % до 1989
		2001 рік	1989 рік	
українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
молдовці	258,6	0,5	0,6	79,7
кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р.
болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
румун	151	0,3	0,3	112,0
поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
вірмени	99,9	0,2	0,1	1,8
греки	91,5	0,2	0,2	92,9
татари	73,3	0,2	0,2	84,4
цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
німці	33,3	0,1	0,1	88,0

Має Україна і певні проблеми в сфері міжетнічних відносин, хоча і не такі гострі, як в деяких інших державах пострадянського простору.

У з'ясуванні ставлення українців до інших етнічних спільнот, їх національної толерантності, використовують шкалу національної дистанції (Bogardus), яка дає змогу вимірювати ступінь національної відокремленості та національного ізоляціонізму, поширеності ксенофобійних установок. У табл. 2 подано результати загальнонаціональних соціологічних досліджень 1994 – 2005 рр. “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, проведених Інститутом соціології НАН України (вибіркова сукупність становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України, віком від 18 років). Пропонувалося респондентам дати

відповіді на такі запитання: “У якості кого Ви могли б допустити представників названих етнічних груп: членів родини, близьких друзів, сусідів, колег по роботі, жителів України, відвідувачів України, взагалі не допускав би в Україну”, при цьому використано 7-бальну шкалу, де 1 – найменша дистанція, а 7 – найбільша.

Результати національних моніторингів вказують (Табл. 2), що до 2002 року спостерігалось зростання індексів соціальної дистанції українців стосовно інших етнічних спільнот. 2002-2004рр. характеризуються утриманням найвищих показників дистанційованості та ізольованості українців. Після 2004 року намітилися позитивні тенденції, що проявляються у зниженні аналізованих індексів етнічної дистанції.

Таблиця 2.

ІНДЕКСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДИСТАНЦІЙОВАНOSTІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

(середній бал : шкала 1- 7 балів)

	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005
Американців	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,4	5,5	5,4
Білорусів	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	3,9
Грузинів	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	5,4
Євреїв	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,0
Кримських татар	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	5,4
Німців	4,5	4,6	4,8	4,7	4,8	4,9	5,2	5,2	5,1
Поляків	4,4	4,5	4,6	4,5	4,8	4,9	5,0	5,0	4,8
Росіян	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	3,1
Румунів	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	5,1
Угорців	4,6	4,6	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4	5,1
Українців	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2	2,2
Циганів	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1	6,0
Індекс національної дистанційованості (середній бал)	4,4	4,5	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	5,3	5,1

Наведені результати соціологічних досліджень вказують, що в українському суспільстві зберігається високий рівень психологічної відокремленості населення України від представників більшості інших національностей. Крайній вияв національної

відокремленості (ксенофобія) простежується у незначній частини українців. Українці дистанціювали переважно ті національності, які асоціюються з міжнаціональними конфліктами, а віддали перевагу своєму етносу та слов'янським народам – росіянам та білорусам. Ми спостерігаємо з 2004 року зростання рівня національної толерантності українців, про що вказує зменшення індексів за шкалою Богардуса, що засвідчує, з одного боку, нову тенденцію, вказує про побудову відкритого демократичного суспільства, а з іншого, можливо, це відбиття загального піднесеного стану в державі після Помаранчевої революції. Однак, для підтримання цієї тенденції, важливим на цьому шляху є культурний взаємообмін, співпраця, повага до етнічних менших. Зокрема в основі порозуміння українців з іншими етносами, що проживають на Україні, повинно бути забезпечення прав і потреб меншин, гарантоване стабільною, виваженою, державницькою національною політикою.

Важливо у нашому етносоціологічному аналізі зупинитися на такому понятті, як **етнічність** – вона пов'язує особистість з етнічною групою – **це властивість особистості, яку вона здобуває в результаті генетичного успадкування, а також на ранніх етапах соціалізації через прилучення до мови культури своєї етногрупи**. Які маркери етнічності? Це – мова, традиції, особливості побуту, національний характер та ментальні особливості. Етнічність – це і міра включення особистості в етносистему, відчуття суб'єктивного зв'язку з ним. Усвідомлене відчуття себе як представника певної етнічної спільноти називається етнічною **ідентичністю**. **Процес набуття ідентичності називається етнічною ідентифікацією**.

Можливе культурне та політичне конструювання етнічності. Політичне конструювання здійснюється завдяки впливу політичної еліти. Культурне – через формування національної (етнічної) самосвідомості. Ця ознака є суб'єктивною за своєю природою і саме ця суб'єктивність стає інколи аргументом проти її важливості. Насправді ж, про націю як реально існуючу і нормально функціонуючу спільноту, можна говорити лише в тому разі, коли ознаки об'єктивні (спільність території, мови, економічного життя) доповнюються чітко вираженою національною самосвідомістю. Доки зберігається етнічна самосвідомість, доти існує етнос. У

іншому випадку можна говорити лише про етнічне походження людей, а не про їхню етнічну належність.

Існують індикатори, які дають можливість впевнено визначати рівень та стан етнічної самосвідомості. Серед них — знання історії свого народу (історична пам'ять), ставлення до національних традицій та свят, ставлення до мови свого етносу, почуття національної гідності тощо. Проте головним, інтегрувальним, мабуть, є самодистанціювання, визнання різниці між собою і представниками інших національностей, з одного боку, і усвідомлення нерозривних зв'язків свого "Я" з життям і долею певного етносу, з іншого.

У східних регіонах нашої держави в більшості населення переважає російська самоусвідомленість, а в Закарпатті мешкає багато людей, які усвідомлюють себе окремим від українців етносом – русинами.

Як довели соціологічні дослідження, значно більше населення України хвилює не сфера міжетнічних стосунків, а мовне питання. Сьогодні в Україні дедалі виразніше виявляється складність і суперечність процесів, що відбуваються в етнонаціональній сфері: **в українському соціумі етнічні групи не збігаються з мовними.** Мовне питання є одним з найбільш болючих в українському суспільстві. Силою історичних обставин український народ у своїй більшості став двомовним. За результатами загальнонаціонального соціологічного моніторингу 2006 р., проведеного Інститутом соціології НАН України, на запитання „Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?” 38% повідомили, що „переважно українською”, 39,2% – „переважно російською”, 22,6% – „і українською, і російською (залежно від обставин)”. Іншими мовами спілкувалися 0,3% респондентів.

Посилення в Україні регіональної неоднорідності негативно впливає на досягнення національної єдності та загострює суспільні відносини, ускладнюючи стосунки між Заходом та Сходом. На думку соціолога І.Кононова, „формування нації у межах держави передбачає не ліквідацію територіальних розколів, а їх узгодження, і через це гармонізацію стосунків між різними частинами країни”. Дослідники віднаходять багато чинників, які могли б бути націо-консолідуючими, однак в Україні вони є факторами внутрішнього розколу. Так, „Західна Україна найчастіше характеризується як переважно уніатська, українськомовна, націоналістична та прозахідно-

налаштована, Східна – як переважно православна, російськомовна, „комуністична” та проросійськоналаштована”.

Важливою проблемою сучасної України є пошук етнонаціональної моделі інтеграції суспільства. Всебічний розвиток громадянського суспільства, демократизація політичної системи і створення правової держави – важливі соціальні передумови цивілізованого вирішення національного питання в сучасних умовах.

Контрольні запитання:

1. *Окресліть предмет дослідження етносоціології.*
2. *Розкрийте основні два соціологічні підходи до розуміння походження етносу.*
3. *Зіставте та поясніть поняття “етнос” та “нація”.*
4. *Розкрийте роль економічних, політичних, культурних чинників у формуванні націй.*
5. *Які Ви знаєте види національних відносин? Поясніть їх.*
6. *У чому полягає суть державної національної політики?*
7. *Які основні напрямки реалізації національної політики в Україні?*
8. *Охарактеризуйте проблеми міжнаціональних взаємин в Україні.*

Лекція 7.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

1. Поняття соціології сім'ї. Сім'я як соціальний інститут.
2. Структура сім'ї та її соціальні функції.
3. Тенденції розвитку сучасної сім'ї.

1. Поняття соціології сім'ї. Сім'я як соціальний інститут

У всі часи сім'я була і залишається найважливішим соціальним інститутом суспільства. Саме через сім'ю відбувається зміна генерацій людей. Сім'я забезпечує продовження роду, у ній здійснюється первинна соціалізація та виховання дітей. За Аристотелем, сім'я — перший вид спілкування людей, первинний осередок, з якого виникає держава. Об'єднання декількох сімей грецький мислитель називає "поселенням", вважаючи його перехідною формою від сім'ї до держави.

Усім відомим є вислів "Міцна сім'я – міцна держава". Перебуваючи у тісному взаємозв'язку з суспільством, будучи його невід'ємною частиною, сім'я неминуче реагує на будь-які позитивні й негативні зміни у всій соціальній системі, підпадаючи під її вплив. Водночас вона сама впливає на функціонування і розвиток суспільства. Тому кожне суспільство зацікавлене у морально, духовно, фізично здоровій сім'ї, яка б ефективно виконувала властиві їй функції. Криза перехідного періоду погіршила не лише економічну та політичну ситуацію в державі, а й торкнулася сім'ї, зокрема її основних функцій – економічної, репродуктивної та виховної.

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук — історії, економіки, права, соціології, психології, педагогіки, демографії, етнографії, етики тощо. Кожна з них, відповідно до свого предмета, вивчає специфічні сторони функціонування і розвитку сім'ї.

Соціологія сім'ї зосереджує увагу на аналізі всієї сукупності важливих проблем, пов'язаних із сім'єю, тобто вона має міждисциплінарний характер. Соціологічний аналіз сім'ї дозволяє виявити основні суперечності, що виникають у відносинах між сім'єю і суспільством, і тим самим знайти шляхи та засоби їх розв'язання. Дослідження сім'ї має важливе практичне значення, оскільки воно є передумовою розуміння багатьох процесів, які відбуваються у суспільстві.

Соціологія сім'ї – це спеціальна соціологічна теорія, галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

До кола проблем, які досліджує соціологія сім'ї, належать:

- типи соціальних відносин, характерні для сім'ї;
- фактори, що визначають чисельність і структуру сімейної спільноти;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільнотами та сферами соціального життя;
- соціальні функції сім'ї;
- її структура та особливості як соціального інституту і психологічної групи;
- мотивація шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів;
- інтеграція та дезінтеграція сім'ї;
- історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;
- умови життя сім'ї та ін.

Найважливішими об'єктами вивчення соціології сім'ї є шлюб і сім'я.

Шлюб – це історично визначена соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через яку суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні і батьківські права й обов'язки. У Сімейному кодексі шлюб визначається як сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований в державних органах РАЦС (Ст.21, ч.1)

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але і їх дітей, а також інших родичів та близьких. Таким чином, сім'єю можемо назвати групу осіб, які спільно проживають, об'єднані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, та таких, що не суперечать моральним засадам суспільства (Сімейний кодекс України, Ст.3, ч.4)

Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до "оригіналу" моделі всього суспільства, в якому

вона функціонує. З одного боку, сім'я – досить замкнуте об'єднання людей, які захищають свій внутрішній світ, свої таємниці, що протистоять зовнішнім впливам. Якщо сім'ю позбавити її внутрішнього світу, зробити все, що діється в ній, відкритим для суспільства, вона розпадеться. З іншого боку, сім'я – об'єднання людей, відкрите для всього, що відбувається у суспільстві. Для неї характерні усі проблеми, якими живе суспільство.

Якою б герметично замкнутою сім'я не була, вона пов'язана із суспільством. Кожний член сім'ї зберігає певну автономію і завдяки цьому входить у різні інші об'єднання людей, в різні соціальні групи: виробничі, навчальні колективи, дитячі та юнацькі організації, суспільні рухи, політичні партії та об'єднання, вступає у взаємовідносини з державними структурами, місцевою владою, сусідами та іншими спільностями. Відносини у сім'ї складаються не лише за волею її членів, а й під впливом зовнішніх умов, соціального життя суспільства.

Водночас сім'я впливає на відносини у суспільстві, на характер процесів суспільного життя. Вона не тільки задовольняє потреби людей, які вступили у сімейний союз, а й виконує ряд соціальних функцій і є невід'ємним елементом соціальної структури суспільства. Тому форма сім'ї не може бути довільною. Сім'я і шлюб — це форми відносин подружжя, які санкціоновані суспільством.

У соціології сім'ї склалося два підходи до вивчення сім'ї:

а) сім'я досліджується як *мала соціальна група*, тобто певна форма взаємодії людей;

б) сім'я досліджується як *соціальний інститут*, який регулює відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм.

Як *малу соціальну групу* сім'ю розглядаємо у тих випадках, коли дослідженню підлягають відносини між індивідами, які складають сім'ю. Під малою групою розуміється нечисленна за складом група, члени якої об'єднані загальною діяльністю і перебувають у безпосередньому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення емоційних відносин, групових норм та інтересів. Сім'я як мала соціальна група є первинною групою, але вона існує і виховує людей не сама собою, а як органічна частина суспільства. Як мала соціальна група сім'я займає в суспільній

структурі проміжне місце між великими соціальними групами (класи, нації) й особистістю.

При аналізі сім'ї як *малої соціальної групи* доцільно виділяти три основні типи характеристик:

1. Характеристики групи в цілому: цілі та завдання сімейної групи, склад і структура сім'ї, соціально-демографічний склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікації в сім'ї тощо.

2. Характеристики зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства. Тут насамперед слід виділити функції сім'ї щодо суспільства.

3. Цілі, завдання і функції стосовно індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль, групові санкції тощо, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї, її функціональними вимогами та ін.

У теорії груп розроблені поняття, які є досить зручними для вивчення сім'ї. Тому до понятійного апарату вивчення шлюбно-сімейних відносин міцно увійшли поняття, характерні для дослідження малих груп. Це, зокрема, групова згуртованість, групова динаміка, групова емпатія, групова солідарність, стабільність групи та ін.

Вивчення сім'ї як *соціального інституту* зорієнтоване насамперед на зовнішні зв'язки сім'ї. При такому аналізі підлягає з'ясуванню таке питання: якою мірою спосіб життя сім'ї відповідає потребам суспільства. У даному випадку соціолога цікавлять зразки сімейної поведінки, усталені ролі, виконувані її членами, особливості формальних і неформальних норм і санкцій у сфері сімейно-шлюбних відносин. Так, одні норми, обов'язки і права мають юридичний характер і регламентуються законодавством (питання про володіння майном, про матеріальні зобов'язання, про мінімальний вік вступу до шлюбу та ін.). Інші норми шлюбно-сімейних відносин регулюються мораллю, звичаями, традиціями. До них належать дошлюбна поведінка, внутрісімейні санкції, розподіл влади і обов'язків між подружжям, характер сімейного дозвілля тощо. При дослідженні сім'ї як соціального інституту здебільшого використовують такі поняття, як "суспільні потреби у сфері шлюбно-сімейних відносин", "соціальні функції сім'ї",

"норми і цінності у сфері шлюбно-сімейних відносин", "зразки поведінки різних типів сім'ї" та ін.

Аналіз сім'ї як соціального інституту дає змогу суспільству краще зрозуміти взаємозв'язок трансформації потреб суспільства з розвитком шлюбно-сімейних відносин, виявити, що дезорганізує суспільство, визначити типи сімейної поведінки, соціальний механізм формування і зміни сімейних норм, цінностей у різних культурних, політичних, економічних, ідеологічних умовах, а також відповісти на багато інших соціально важливих питань, які потребують певного суспільного регулювання.

Кожний із перелічених вище підходів до вивчення сім'ї має свою специфіку. Парадигма соціального інституту орієнтована в основному на зовнішні зв'язки сім'ї, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються через призму понять, що характеризують малу соціальну групу. Якщо перший підхід є більш соціологічним, то другий тяжіє до соціальної психології. Проте нині складаються передумови для інтеграції цих двох підходів у межах уяви про сім'ю як про соціальну систему.

2. Структура сім'ї та її соціальні функції

Досліджуючи шлюбно-сімейні відносини, соціологія сім'ї використовує такі категорії: структура сім'ї, індивідуальні та соціальні функції сім'ї, умови та спосіб життя, спосіб мислення (сімейна ідеологія), етапи життєвого циклу сім'ї тощо.

Дані категорії відбивають сутнісні аспекти шлюбу й сім'ї і тісно пов'язані з тими основними проблемами, яких не можна не торкнутися, вивчаючи шлюбно-сімейні відносини.

Під *структурою сім'ї* розуміють сукупність відносин між її членами, включаючи, крім родинних, систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносин влади, авторитету та ін.

Залежно від форми шлюбу виділяють: *моногамію* (шлюб між одним чоловіком і однією жінкою) і *полігамію*, яка існує у формі полігнії (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками) або поліандрії (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками).

За партнером, якому надається перевага при вступі до шлюбу, розрізняють шлюби *ендогамні* (партнер обирається всередині своєї (етнічної, релігійної, класової, расової та ін.) групи і *екзогамні* (жодних обмежень у виборі партнера не існує).

У загальній системі родинних відносин існує два основні типи сімейної структури або форми сім'ї: *проста або нуклеарна* (від лат. nuclear – ядро) – складається з подружжя та дітей, які не перебувають у шлюбі; *розширена або складна* – включає нуклеарну сім'ю та інших родичів, наприклад, бабусю, дідуся, або утворюється з декількох нуклеарних сімей, які проживають разом і ведуть спільне господарство.

За типом владних структур виділяють сім'ї *патріархальні* (влада належить чоловікові, батькові), *матріархальні* (влада належить жінці, матері) та *егалітарні* (де вплив і влада розподілені між чоловіком і жінкою порівну).

Залежно від кількості дітей виділяють *бездітні, малодітні* (1 – 2 дитини) та *багатодітні* сім'ї (3-оє і більше дітей).

Залежно від наявності у сім'ї батьків виділяють сім'ї *повні* (коли є обидва члени подружжя) і *неповні* (один з батьків відсутній). Основними причинами появи неповних сімей є розлучення, смерть одного з членів подружжя, позашлюбне народження дитини, усиновлення дитини одним з членів подружжя.

З'ясування сімейної структури і типологізація сімей дає змогу краще зрозуміти особливості та проблеми різних сімей, формувати соціальну політику у сфері сім'ї.

Під **функціями сім'ї** розуміються *способи та форми прояву активності сім'ї*. Оскільки функції сім'ї відбивають систему взаємодії сім'ї та суспільства і сім'ї та особи, тому їх поділяють на суспільні та індивідуальні, залежно від еволюції суспільства і зміни вимог, які ставляться до сім'ї як соціального інституту, змінюється зміст і ієрархія функцій сім'ї (табл. 1).

Сучасна сім'я в основному зберегла усі функції попередніх форм сім'ї, але при цьому суттєво змінилося місце, значення і вага кожної з функцій, їх ієрархія. Успішне виконання сім'єю своїх функцій визначається не лише її внутрішнім станом, а й соціальним здоров'ям суспільства. Зокрема, кризові процеси у розвитку українського суспільства негативно позначилися на функціонуванні сім'ї.

3. Тенденції розвитку сучасної сім'ї

Сучасний етап розвитку України та багатьох розвинутих держав вніс докорінні зміни у становище сім'ї та сімейні відносини. Розвиток сім'ї відбувається під впливом великої кількості факторів -

як культурного, так і соціально-економічного характеру. Зокрема, суттєвий вплив мають статево-вікова структура населення у державі, міграційні процеси, суспільні цінності і норми, стереотипи свідомості й поведінки.

Таблиця 1

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення	Прагнення мати дітей
Виховна	Соціалізація молодого покоління; підтримка культурної безперервності суспільства	Задоволення потреби в батьківстві, контактах з дітьми, їх виховання
Господарсько-побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Одержання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів	Одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у випадку непрацездатності або в обмін на послуги)
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за негативну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї
Духовно-емоційна	Духовний розвиток членів сім'ї, емоційна стабілізація індивідів, їх психологічна терапія	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, психічний захист, емоційна підтримка
Соціально-статусна	Відтворення соціальної структури, надання певного соціального статусу членам сім'ї	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля
Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб

Інститути шлюбу і сім'ї переживають сьогодні в Україні складний процес перебудови, що супроводжується низкою суперечливих і небажаних наслідків, зокрема:

- зростання розлучень (абсолютне і відносне);
- розширення масштабів позашлюбної народжуваності та зростання кількості неповних сімей;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та його депопуляцією;
- збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюб;
- зменшення кількості повторних шлюбів.

Для української сім'ї, зокрема галицької, завжди були характерними багатодітність, сталість шлюбних відносин, духовна єдність поколінь, повага до батьків. Абсолютна більшість дітей народжувалися у сім'ях із укладеним шлюбом, що позитивно позначалося на стабільності сім'ї, на відповідальності батьків за виховання дітей.

У даний час все яскравіше проявляється тенденція до збільшення кількості неповних сімей: сьогодні їх 6% до загальної кількості. Серед неповних сімей 7,8% – багатодітні. Зберігається тенденція до підвищення частки позашлюбних дітей у загальній кількості народжених. Кількість таких дітей у матерів, віком до 30 років, складає 11,8% усіх народжених.

Основними показниками, що характеризують зміни сімейно-шлюбної структури, є **коефіцієнти шлюбності та розлучуваності**, тобто відношення чисельності зареєстрованих протягом року шлюбів (розлучень) до середньорічної чисельності населення.

Якщо проаналізувати динаміку шлюбів та розлучень за останнє десятиліття, то можемо побачити, що кількість зафіксованих шлюбів скоротилася, однак це не означає, що люди не одружуються. Зміна шлюбної структури населення України відбувалася переважно внаслідок помітного зниження кількості офіційно зареєстрованих шлюбів і доповнюється зростанням розлучень.

В Україні в 1990 році було укладено 9,3 шлюби у розрахунку на 1000 осіб, а в 2000 р. – лише 5,5. Однак, трансформація

шлюбної поведінки аж ніяк не суто український феномен. Зразки такої поведінки доволі поширені в більшості країн світу й схвалені там громадською думкою. Така ситуація спостерігається сьогодні й в усіх регіонах України: за різними статистичними даними, на 2006 рік близько 20 відсотків українських сімей не реєструють своїх стосунків, однак на час Всеукраїнського перепису населення 2001 року таких пар було зафіксовано 7%. Переважно не реєструють шлюб молодята 15–19 років. У старших вікових групах відсоток таких шлюбів значно нижчий. Зростання частки консенсуальних (незареєстрованих) шлюбів значною мірою засвідчує кризу інституту сім'ї і створення нового типу сімейно-шлюбних стосунків. Дослідниками зафіксовано тенденцію до зростання середнього віку вступу в шлюб, за останні десять років цей показник зріс на півтора року.

Викликає тривогу значна кількість розлучень. Україна посідає провідне місце у світі за кількістю розлучень. Хвилеподібною була динаміка розлучень у 1990-х роках. В Україні збільшення чисельності розлучень мало місце з 1989 по 1993 року. З 1993 року абсолютні й відносні розміри зареєстрованих розлучень почали скорочуватися. Найімовірніше, пік розірвання шлюбів, зафіксований на початку 1990-х років, виявився безпосередньою реакцією на різке погіршення умов життя в країні. На 2005 рік у нас розпалося шість із десяти зареєстрованих шлюбів. Найбільший відсоток розлучень – у східній частині України. За даними досліджень, найчастіше шлюби розпадаються в інтервалі тривалості 5–9 років. Слабшає міцність сімейних стосунків після 10 років спільного життя. Дослідження показують, що шлюби, які проіснували понад 20 років, розпадаються частіше, ніж подружні союзи, які тривають 15–19 років. Найбільш міцними є шлюби у західних областях України – Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій, Львівській. У зазначених областях і шлюбів фіксується більше, аніж в інших. І відсоток розлучень тут значно менший. Важливу роль у цьому відіграє обряд церковного вінчання.

У таблиці 2 наведені показники, що дають змогу прослідкувати і порівняти динаміку народжуваності, шлюбності та розлучуваності в Україні в 1985–2005 рр.

Таблиця 2.

**ДИНАМІКА НАРОДЖУВАНOSTІ, ШЛЮБІВ І
РОЗЛУЧЕНЬ В УКРАЇНІ У 1985 – 2005 рр.**

Роки	Народжу- ваність К-ть, тис	Шлюби		Розлучення	
		К-ть, тис	На 1000 нас.	К-ть, тис	На 1000 нас.
1985	762,8	489,9	14,7	183,4	3,6
1990	657,2	482,8	9,3	192,8	3,7
1995	492,9	431,7	8,4	198,3	3,8
1998	419,2	310,5	6,2	179,7	3,6
1999	389,2	344,9	6,9	175,8	3,5
2000	385,1	274,5	5,5	197,3	4,0
2001	376,5	309,6	6,4	181,3	2,4
2002	...*	317,2	...	183,5	3,8
2003	...	371,0	...	177,2	3,7
2004	...	278,2	...	173,2	3,6
2005	426,1	332,1	...	183,5	3,9

* ... – немає даних.

Загальний коефіцієнт шлюбності в Україні скоротився з 9,5 у 1991 році до 7,1 у 2005 році. У 2000 та 2004 (як і в інші високосні роки) є найменшою чисельність зареєстрованих шлюбів, що пояснюється упередженням ставленням населення до високосних років.

Існують вікові розбіжності вступу в шлюб чоловіків і жінок. Так – у 2005 році і найбільша кількість зареєстрованих шлюбів у чоловіків спостерігається у віці 21 – 25 років і складає 40,4% від загальноукраїнської шлюбності молоді. Після 25 років інтенсивність вступу в шлюб чоловіків поступово зменшується. Дівчата значно раніше вступають у шлюб, ніж юнаки. Найбільша кількість зареєстрованих шлюбів припадає на вік 19 – 23 роки і становить 146,8 тис осіб, або 44,2% від кількості всіх шлюбів молоді.

Рік у рік в Україні зростає кількість консенсуальних (незареєстрованих) шлюбів. Громадська думка до нового виду стосунків стає все більш толерантною.

Через сім'ю відбувається відтворення генерацій. Це відтворення є результатом взаємодії двох демографічних процесів:

народжуваності та смертності, отже, репродуктивна функція є основною для сім'ї.

1990-і роки в Україні характеризуються стрімким падінням рівня народжуваності. Одним з вагомих факторів, з яким пов'язують падіння народжуваності, є кризові процеси і падіння усіх життєвих стандартів в українському суспільстві. Економічні труднощі перехідного періоду відіграли важливу роль у розвитку сучасних демографічних процесів, спровокувавши перегляд своїх шлюбних і репродуктивних планів, відклавши до кращих часів шлюби і народження дітей.

Поряд з названими, існують також інші вагомі причини погіршення параметрів відтворення населення і зумовлене цим зростання кількості літніх людей, зокрема, перехід сучасної української сім'ї до одностатевих моделей, яка не забезпечує розширеного відтворення населення. Народження дітей стає цариною свідомого, раціонального вибору, а автономізація особистості визначає орієнтацію на малодітність. Як ключові чинники зниження народжуваності різні дослідники розглядають урбанізацію, емансипацію жінок, зростання доходів та рівня освіти тощо.

Про погіршення демографічної ситуації в Україні свідчить динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності, тобто середньої кількості дітей, народжених жінкою за усе її життя, який у 1958 – 59 рр. склав 2,29 дитини, 1969 – 1970 рр. – 2,05, 1986 – 1987 рр. – 2,09, 1991 – 1992 рр. – 1,7, а на початку 1998 року скоротився до 1,2. Слід зазначити, що для простого відтворення населення цей показник повинен складати не менш ніж 2,2 дитини, а для розширеного відтворення населення – не менш ніж 2,5.

Динаміка природного приросту населення в Україні відбиває процес депопуляції. На 1000 жінок фертильного (дітородного) віку 2001 року в Україні припадало 29,41 пологів і 27,25 абортів. Якщо ці цифри перекласти із мови статистики, то це звучатиме так: одна дитина народжується, а одну вбиваємо. Така страшна статистика, безперечно, має певне соціальне підґрунтя.

В останнє десятиліття спостерігалось істотне збільшення позашлюбної народжуваності. З одного боку, зростання частки дітей, народжених незаміжними жінками, характеризує зниження ролі та авторитету інституту сім'ї в сучасному суспільстві. З іншого боку, частково таку ситуацію можна пояснити збільшенням кількості сімей, які офіційно не реєстрували свій шлюб і тому це не

знайшло свого відображення у статистичних даних. Так, в Україні у 1990 році частка дітей, народжених незаміжними жінками складала 11,2 % до загальної кількості народжених, у 1999 р – 17,4, у 2001 році – 18,0%, а у 2005 році – вже 21,4%.

Таблиця 3.

**ЧАСТКА ДІТЕЙ, НАРОДЖЕНИХ НЕЗАМІЖНИМИ ЖІНКАМИ,
У % ДО ЗАГАЛЬНОЇ КІЛЬКОСТІ НАРОДЖЕНИХ**

Показники	1989	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2005
Україна	...	11,2	13,2	13,6	15,2	16,2	17,4	18,0	19,0	19,9	21,4
Львівська область	3,6	5,1	5,8	6,1	6,1	6,4	6,9	6,9	6,5	7,0	8,6

Незважаючи на високу питому вагу позашлюбних народжень в Україні, Львівська область суттєво відрізняється за цими показниками в позитивний бік. Низька питома вага позашлюбних народжень – це характерна риса західних областей України. Так, за даними Держкомстату України у 1997 році у Івано-Франківській області зафіксовано 8,2% позашлюбних народжень, Рівненській – 9,1%, Тернопільській – 7,0%, Волинській – 9,3%. Натомість, найвищі показники частки народжених незаміжними жінками характерні для південних та східних областей України, зокрема Херсонської (31,1%), Миколаївської (29,9%), Дніпропетровської (27,1%), Донецької (26,6%), Одеської (25,9%) та ін.

Сім'я як фундамент суспільства, його первинний осередок, має забезпечувати відтворення та продовження людського роду, бути джерелом духовного росту та матеріального добробуту людини, саме в ній мають закладатися основи виховання та формування майбутньої особистості, передаватися нащадкам духовні цінності, життєвий досвід, трудові навички, національні традиції, зрештою, все те, що формує менталітет нації.

Проте в даний час збільшується кількість “нездорових” в соціальному плані сімей, тобто де один з батьків чи обидва зловживають алкоголем, вживають наркотики, схильні до кримінальних дій, асоціальної чи аморальної поведінки. Діти, які виховуються у таких сім'ях, потребують особливого захисту. Дослідження свідчать, 90 – 97% неповнолітніх правопорушників – вихідці з неблагополучних сімей. Кожна п'ята дитина, хвора на

невроз, перенесла розлуку з батьками, 80% відстаючих учнів – із сімей з нездоровою моральною атмосферою.

Якими б значними не були означені зміни сімейного життя, усі вони є лише наслідками більш глибоких економічних, демографічних та соціальних змін, що відбуваються у нашому суспільстві. Ці зміни продиктували кардинальні зрушення у способі життя сімей, їх потребах, характері взаємодії з зовнішнім світом, сімейній моралі тощо. Сукупність усіх цих змін, що відбулися з сім'єю, призвела до фундаментальних зрушень у системі взаємодії “особистість – сім'я – суспільство”.

Отже, сім'я в Україні модернізується, і цей процес не обмежується частковими змінами окремих аспектів сімейного життя людей, а веде до кардинальної зміни історичного типу сім'ї. Загалом це потребує не лише змін самої сім'ї, а й зміни ставлення до неї, що панує в суспільстві, тобто, щоб відбулася взаємна адаптація сім'ї, яка модернізується, до інших соціальних інститутів, з якими вона вступає у взаємодію. Зміни і розвиток суспільства видозмінюють сім'ю, виникають нові форми сім'ї і шлюбу, які сприяють збільшенню можливостей самовираження усіх членів сім'ї. Сьогодні існують нові форми сім'ї, які здаються незвичними: *шлюбні контракти на певний відрізок часу, груповий шлюб, полігінія, шлюб з випробувальним терміном, “серійна моногамія” (багаторазовий вступ до шлюбу), шлюб між особами однієї статі, конкубінати та ін.*

Проаналізовані факти засвідчують негативні тривожні тенденції у розвитку сім'ї. Демографічні процеси відбуваються в сучасному суспільстві бурхливо і досить неоднозначно. Труднощі перехідного періоду зумовили демографічну кризу. На відміну від економічної чи політичної, демографічна криза більш інертна і пролонгована в часі.

У зв'язку з цим, необхідною є наукова розробка і проведення ефективної демографічної політики, яка відповідає новим реаліям, оскільки сучасні розрізнені заходи, не об'єднані в єдину систему, суттєво не змінюють демографічної поведінки населення. Подолання несприятливої демографічної ситуації, що склалася на сьогоднішній день в Україні, пов'язане з проведенням такої соціальної та демографічної політики, яка б спиралася на міцну економічну базу та знання й використання соціальних законів, які регулюють репродуктивну поведінку людей.

Контрольні запитання:

1. У чому полягає соціологічний підхід до вивчення сім'ї?
2. Розмежуйте поняття "шлюб" та "сім'я".
3. Розкрийте особливості соціологічних підходів до вивчення сім'ї як соціального інституту та як малої соціальної групи.
4. Які знаєте типи сімей та дайте їм характеристику?
5. Назвіть основні функції сім'ї. Як змінилися їх зміст, ієрархія та значення у сучасних умовах?
6. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку сучасної сім'ї.
7. Які проблеми характерні для сучасної української сім'ї? Розкрийте прояви кризи сучасної сім'ї.

Лекція 8.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

1. Соціологія молоді в системі соціологічного знання, основні поняття і категорії.
2. Проблеми соціального самовизначення молоді.
3. Державна молодіжна політика в Україні.

1. Соціологія молоді в системі соціологічного знання, основні поняття і категорії

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на стику різних наук. Соціологія відносить їх до найважливіших. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо.

Соціальне самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства, а проблема формування її свідомості — однією з провідних у соціології. Для того, щоб формування молоді відбувалося адекватно суспільним процесам, необхідно визначити її роль і місце в суспільстві, з'ясувати її труднощі та проблеми. Серед них є традиційні — кохання, дружба, пошук сенсу життя, створення сім'ї тощо. Проте розв'язання багатьох проблем молоді залежить від факторів соціального життя — йдеться про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення, професійну мобільність тощо. Не менш актуальними є здоров'я, освіта молоді, її спілкування з дорослими й однолітками тощо.

Вивчаючи молодіжні проблеми, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних чи тривожних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і покликана займатися соціологія молоді.

Історичний розвиток суспільства значною мірою залежить від того, наскільки використовується такий дієвий чинник суспільно-політичного функціонування, як молодь. По-перше, це визначається тією значною часткою, яку займають молоді люди в структурі населення: за даними ООН на початку 2000 р. населення світу становило 6 062 млн. осіб, з них молодих людей віком 15 – 24 років

було 1 061 млн. осіб, або 17,5% від загалу. По-друге, за всіх часів та й у всіх народів молодь була в авангарді громадських рухів, своєрідним каталізатором суспільних перетворень.

У західній соціології термін **“молодь”** був уведений до наукового обігу лише в середині 70-х рр. ХХ ст. Це пізнє впровадження зумовлювалося тим, що доіндустріальний період західної цивілізації знав поділ населення лише на дітей і дорослих. Перехід до *індустріальної фази* висунув потребу введення окремого вікового проміжку *“юність”*, пов’язаного з необхідністю відповідної освітньої і фахової підготовки робітників. Цей термін з віковим інтервалом 11 – 18 років виробив у своїх працях американський дослідник Г.Голл 1904р., позначаючи період між дитинством і дорослістю.

Однак перехід до фази *постіндустріального* розвитку та зумовлена цим необхідність продовження часу набуття знань і складних професій, заснованих на надскладних технологіях, висунули потребу вироблення нового терміна *“молодість”* для позначення певної стадії життєвого циклу, що лежить між юністю і дорослістю. Вікові кордони цієї стадії становили 19 – 26/30 і більше років.

Водночас досліджуються відмінності цієї стадії розвитку людини від дитинства, юності, дорослості. Західні дослідники серед основних найхарактерніших специфічних рис молодой людини, яка не досягла ще статусу дорослості, називають: нерівномірність, напруженість, повторюваність конфліктних ситуацій, підвищену критичність.

Соціологія молоді – спеціальна соціологічна теорія, яка досліджує закономірності становлення і розвитку молоді як специфічної соціальної спільноти, яка перебуває на етапі входження у доросле життя, проходить самовизначення у різних його сферах.

Основними завданнями соціології молоді є дослідження місця і ролі молоді в соціальному розвитку суспільства, тенденцій зміни її соціального обличчя, норм, цінностей та інтересів, а також процесів, що відбуваються в молодіжному середовищі, виявлення і прогнозування на цій основі теоретичних основ соціальних проблем молоді і розробка соціальної політики щодо різних груп молоді.

Як самостійна галузь, соціологія молоді виділяється у період „молодіжної революції” 60-х рр. на Заході. Соціологічний інтерес до молодіжної проблематики посилювався у періоди загострення так званих «молодіжних» проблем – значний вибух злочинності, наркоманії, кризові явища у сфері праці (безробіття), освіти, прояви політичного, національного екстремізму тощо. Від соціології суспільство ждало рекомендацій, соціальних технологій, які б допомогли йому у подоланні цих проблем. Тому головна увага спрямовувалася передусім на практичне розв’язання проблеми, а теоретичний аспект здебільшого ігнорувався. Внаслідок цього у деяких західних країнах соціологія молоді не має самостійного наукового статусу, вона більше пов’язана із соціальною практикою, ніж із теорією. Перша хвиля підвищення інтересу до молодіжної проблематики спостерігалася на рубежі XIX – XX століття, що було зумовлене інтенсивним капіталістичним розвитком та кризою традиційної сімейної соціалізації. Саме в той період заговорили про вивільнення молодого покоління з-під впливу сім’ї. П.Сорокін в 1916 р. у праці „Криза сучасної сім’ї” описував процес розпаду традиційних сімейних зв’язків між батьками та дітьми і передачу опікунських функцій державі.

Соціологія молоді в СРСР почала розвиватися ще у 20-і роки, але інтерес до цих досліджень швидко згас, оскільки молодь, згідно з марксистською наукою, не була окремим елементом соціальної структури радянського суспільства, на яких зосереджувалась увага науковців. Молодь розглядалася лише як джерело поповнення робітничого класу, селянства, інтелігенції. Новий етап почався у період “хрущовської відлиги”, однак дослідників цікавила не молодь сама собою, її інтереси і потреби, а можливість її використання для розв’язання завдань соціалістичного будівництва. Радянська соціологія молоді була надто заідеологізована. Без уваги залишалися проблеми, пов’язані з молодіжною субкультурою, гендером, сексуальною поведінкою, девіацією та ін. Молодіжна субкультура і молодіжні рухи розглядались як форми девіації.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;

- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;
- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;
- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини;
- дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;
- вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії.

Об'єкт соціології молоді — молодь, тобто велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей.

Вивчення молодіжних проблем відбувається за багатьма напрямками, у різноманітних сферах життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що передбачає активний обмін інформацією з іншими зацікавленими науками. Наприклад, демографія виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків і жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дискримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей. Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молодшої людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення її до різноманітних видів діяльності.

Молодіжні проблеми вивчають також соціологія праці, соціологія освіти, соціологія шлюбу і сім'ї, соціологія виховання,

соціологія девіантної поведінки. Ці галузі соціологічного знання досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності, їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем і процесів, явищ. Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає на себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному й духовному житті суспільства.

Насамперед, важливо з'ясувати і об'єктивно оцінити особливості молоді як специфічної групи у соціальній структурі суспільства, вивчити процеси і тенденції, що відбуваються у ній, дослідити її внутрішню структуру. Окрім того, соціальне становище молодих людей у суспільстві значною мірою залежить від самого стану справ, процесів, змін, які відбуваються у цьому суспільстві.

Молодість – це пора пошуку і знаходження свого місця в житті, вироблення світогляду, громадянської і політичної позиції; це одночасно і самоствердження особистості в середовищі ровесників, трудовому (навчальному) колективі і суспільстві загалом у процесі діяльності за допомогою набутих знань, навиків, умінь.

Соціологічні дослідження тенденцій, закономірностей, особливостей і проблем молоді як соціальної групи, її місця в соціальній структурі суспільства, аналіз змін, що відбуваються в молодіжному середовищі, зіштовхуються з теоретико-методологічною проблемою визначення сутності, вікових меж молодого покоління як об'єкта соціологічного дослідження. Передусім, уточнимо поняття «молодь», яке є вихідним пунктом аналізу. Найбільш поширеним в соціологічній науці є погляд на *молодь, як на особливу соціально-демографічну групу, що займає певне місце у соціальній структурі суспільства, характеризується процесом соціалізації, активного включення у різноманітні стратифікаційні верстви і соціальні підструктури – соціально-професійну, поселенську, сімейно-побутову та ін.*

Також важливо з'ясувати питання, як розглядати молодь – як об'єкт соціального впливу і формування, чи суб'єкт соціально активний. Вибір ракурсу аналізу залежить від реального місця, соціальної ролі тієї чи іншої групи молоді в системі соціальних відносин в умовах конкретного етапу розвитку суспільства. Суперечки про те, є молодь об'єктом чи суб'єктом суспільних процесів, відбувалися давно і пояснювалися небажанням визнати

самостійність молоді як певної спільноти. Визнання це з точки зору офіційної ідеологічної доктрини радянських часів суперечило класовій структурі суспільства, тому і в науковій літературі, і на практиці молоді відводилося проміжне становище всередині соціальної структури як певному резервуару, з якого відбувається поповнення основних класів і прошарків соціалістичного суспільства. Таким чином, молодь слід розглядати з точки зору об'єктно-суб'єктних позицій, враховуючи вищеназвані особливості та специфічні потреби окремих категорій молоді, її вікових груп, також характер взаємин між молоддю та іншими соціальними групами.

Крім того, в соціологічному дослідженні важливо розуміти, що молодь – це не однорідна група, вона різниться за рівнем освіти, професійної підготовки, ціннісними орієнтаціями, ступенем участі у політичних та інших суспільних процесах.

При обранні молоді об'єктом дослідження постає проблема визначення вікових меж цієї соціально-демографічної спільноти. Найсуперечливішим у молодіжній проблематиці є питання, пов'язане з обґрунтуванням і побудовою вікової періодизації молоді.

Демостатистичний аналіз свідчить, що чисельність молодіжного контингенту (14 – 28 років) в Україні протягом 1991 – 2005 рр. збільшилася з 10 685,9 до 10 829,8 тис. осіб, а його питома вага підвищилася за цей час з 20,7 до 22,9% (Табл. 1).

Таблиця 1.

**ЧИСЕЛЬНІСТЬ МОЛОДІ ВІКОМ 14 – 28 РОКІВ В УКРАЇНІ
У 1991 – 2005 РР., ТИС. ОСІБ**

	<i>1991р</i>	<i>1993 р.</i>	<i>1995 р.</i>	<i>1997 р.</i>	<i>1999 р.</i>	<i>2001 р.</i>	<i>2003 р.</i>	<i>2005 р.</i>
<i>Всього віком 14 – 28 р.</i>	10685,9	10676,3	10699,4	10735,2	10959,3	11065,4	10899,6	10829,8
<i>Відсоток у загальній чисельності населення</i>	20,7	20,5	20,8	21,5	22,0	22,6	22,8	22,9

Питома вага молоді віком 15 – 24 роки в Україні вища, ніж у таких розвинутих країнах Західної Європи, як Німеччина, Італія та Швеція. Вища вона також і від США, Японії. Проте ми відстаємо від деяких порівняно розвинутих країн Азії (наприклад, Туреччина), Південної Америки (Чилі), Африки (Єгипет). Неприємним є те, що

за часткою молоді у структурі населення Україна нині перебуває на останньому місці серед усіх країн-сусідів (Табл. 2).

Збільшення частки і кількості сучасної молоді зумовлені не сприятливими демографічними чинниками, а більш високою питомою вагою осіб, народжених упродовж 1985 – 1987 рр. Висока народжуваність у середині 80-х років минулого століття зумовлена прийняттям закону про додаткову відпустку по догляду за дитиною. Крім того, що тоді були реалізовані відкладені народження, народжені тоді люди фактично були дітьми покоління народжених у 1960 – 1965 рр., які своєю чергою були дітьми відносно великої когорти народжених іще перед Другою світовою війною (1935–1940 рр.). Таким чином, демографічна хвиля була посилена, вона ніби “увійшла в резонанс” із попередніми.

Таблиця 2.

**ЧАСТКА МОЛОДІ ВІКОМ 15 – 24 РОКИ
У СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ПРИКОРДОННИХ
З НЕЮ КРАЇН (у %)**

Назва країни	1991 р.		2002 р.	
	Частка молоді в структурі населення	Місце за наведеним показником серед названих країн	Частка молоді в структурі населення	Місце за наведеним показником серед названих країн
Україна	13,6	7	15,3	8
Словаччина	15,4	2	17,2*	2
Польща	14,1	5	16,8*	3
Угорщина	14,6	3–4	15,3*	7
Румунія	16,9	1	15,9	6
Білорусь	13,8	6	16,2	5
Росія	13,3	8	16,4	4
Молдова	14,6	3–4	19,0	1

* за даними на 1999 р.

Проте необхідно відзначити, що для України, як і для інших європейських країн, за передбаченням демографів, у найближчий час стане характерною тенденція до скорочення молодіжної когорти. Так, передбачається, що у країнах Європейського Союзу питома вага населення віком 15 – 24 роки впродовж 2000 – 2020 рр. зменшиться з 12,4 до 10,9% .

Згідно з результатами прогнозу чисельності та складу населення України, виконаного відділом демографії Інституту економіки НАН України на період до 2026 р., населення віком 15 – 29 років, чисельність якого становила на початку 2001 р. трохи більше 11 млн. осіб, може скоротитися за середнім варіантом прогнозу до 10,0 млн. у 2011 р., 8,3 млн. у 2016 р., 6,9 млн. у 2021 р. та 6,6 млн. у 2026 р.

Станом на 1 січня 2006 року, в Україні проживало 15 407,5 тис. молодих людей у віці 14 – 35 років. З початку 1991 року до початку 2006 року чисельність молоді України скоротилася на 766,0 тис. осіб – з 16 173,5 до 15 407,5 тис. осіб. Проте частка молоді серед усього постійного населення України зросла – від 31,3% до 33,0% за той самий період. У містах України на початку 2006 року проживало 10 927,0 тис. молоді, у сільській місцевості 4 480,5 тис. осіб. Питома вага молоді як у містах, так і в селах за останні роки зросла через пришвидшені темпи скорочення чисельності всього населення.

Такі зміни зумовлюються рядом демографічних, соціально-економічних чинників, які склалися в Україні впродовж останнього часу.

При визначенні вікових меж, на наш погляд, не менш важливим є врахування соціального часу і простору для юнаків і дівчат, зокрема таких показників, як стаж трудової діяльності, кваліфікація, проходження служби в армії, отримання паспорта, право на користування громадянськими правами і т.д. На особистісному рівні, – відзначає Л.Я.Рубіна, – молодіжний вік – це проміжний етап становлення, нижньою межею якого є фізіологічна зрілість, верхньою – набуття стабільної професії і активне включення до сфери праці, самостійного життя. І насамкінець, на рівні свідомості – це процес формування світогляду, засвоєння різноманітних цінностей, в тому числі і норм професійної свідомості.

Підходи до визначення вікових ознак молоді як соціально-демографічної групи в незалежній Україні вже тричі змінювалися. Перше визначення молоді в межах 15 – 28 років, на яких поширюється державна молодіжна політика, було зафіксоване у Законі України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” (5 лютого 1993 р.). У 1999 р. Верховна Рада України зменшила нижній поріг до 14 років. Ця зміна була

певною відповіддю на прийняття Закону України „Про молодіжні та дитячі громадські організації” (1 грудня 1998 р.), який визначав, що молодіжні громадські організації об’єднують громадян віком від 14 до 28 років.

У наукових колах останнім часом все більшого поширення набули погляди, згідно з якими вік молоді своєю нижньою межею сягає 14, а верхньою – 35 років. В основі цього підходу лежать міркування про пролонгацію часу молодості, зумовлену збільшенням тривалості навчання, підготовки молоді до праці, здобуття економічної незалежності, стабілізації сімейно-побутового статусу. Об’єктивні соціальні процеси, що мають місце у молодіжному середовищі, у березні 2004 року Верховною Радою України були законодавчо закріплені. Таким чином, за час незалежності України втретє змінено межі молодіжного вік – верхня вікова межа молоді збільшена до 35 років. Однак ця зміна відразу викликала неузгодженості у законодавстві. Так, у Законі “Про сприяння соціальному становленню молоді в Україні” молодіжний вік визначений інтервалом 14 – 35, а членами молодіжних організацій можуть бути особи у віці 14 – 28 років.

Суттєве підвищення верхньої вікової межі вимагає спеціального соціологічного аналізу, осмислення молоді та молодіжних проблем. При цьому суттєво розширюється предметне коло питань, які є актуальними та проблемними для молоді у її новому визначенні.

Які соціальні наслідки має зміна однієї цифри у нормативному акті? Насамперед, чисельність молодих людей, які стали об’єкта державної молодіжної політики, суттєво зросла. “Згідно із статистичним даними до категорії молоді і, відповідно, об’єкта державної молодіжної політики належать 32% від загального населення України (близько 16 млн. осіб)”. Це зумовить збільшення навантаження на державні структури, що відповідають за реалізацію державної молодіжної політики. Чисельне зростання цільової групи зумовить і зростання необхідних для неї ресурсів, зокрема збільшення грошових витрат, кількості фахівців, які працюють з молоддю, та розширення спектру їх функцій, соціальних послуг, які потребуватимуть найстарші вікові групи молоді.

Третина громадян України протягом двадцяти двох років перебуватиме у статусі “молодої людини”, маючи можливість

звертатися до соціальних служб для молоді, молодіжних бірж праці, державних органів влади, що забезпечують реалізацію молодіжної політики, отримувати пільгові кредити на житло тощо.

Збільшення вікового інтервалу молодіжної групи посилює неоднорідність молоді. О. Баклицька вважає, що для молоді “практично зникають об’єднуючі соціально значущі риси, які були б притаманні групі громадян віком 14 – 35 років, що розбиває молодь на окремі вікові групи, яким характерні певні соціально-психологічні ознаки та специфічне соціальне становище”. Варто погодитися з таким підходом і залежно від соціалізаційного періоду умовно диференціювати молодь на три групи і враховувати це при формуванні та реалізації державної молодіжної політики. Перший період – пошуку, коли молода людина визначає, ким бути, яку професію обрати, де реалізувати свої здібності. Другий період – інтеграції у суспільство, характеризується початком трудової біографії юнаків і дівчат у будь-якій сфері – на виробництві, у науці, культурі тощо. У третій період розпочинається інтенсивна творча праця молодої людини, уже обрано фах, здобуто освіту, створено сім’ю. Розширення вікового інтервалу молоді вимагатиме вироблення диференційованих стратегій соціалізації молоді та її соціальної адаптації до сучасного суспільства.

Молодь як специфічна соціальна група також має свою соціальну структуру, яка виступає однією з компонент соціальної структури усього суспільства. Неможливо і неправильно вивчати молодь, не вивчаючи соціальної структури суспільства, – вважає німецький вчений Курт Штарке, – позаяк портрет молоді завжди є похідним від соціально-історичних умов і диференціації суспільства.

Отже, методологічні принципи вивчення молоді і проблем її соціалізації полягають у:

- розумінні молоді як специфічної соціально-демографічної групи, якій притаманні свої соціальні та соціально-психологічні особливості;

- підкресленні соціальної неоднорідності молоді, наявності в її середовищі різноманітних груп і прошарків, особливості соціальної адаптації молоді визначаються інтересами та діями тих груп (страт), до яких вони належать;

- розумінні зумовленості молодіжних проблем панівними відносинами у суспільстві і можливості їх розв'язання лише на базі соціально-політичних і економічних перетворень у суспільстві;
- усвідомленні молоді не стільки об'єктом, скільки суб'єктом власних соціальних проблем.

2. Проблеми соціального самовизначення молоді

Проблематика соціології молоді набула особливого значення в сучасних умовах у зв'язку з трансформацією українського суспільства. Така ситуація зумовила вихід на одне з перших місць низки соціальних молодіжних проблем.

Особливість становища молодих людей полягає у тому, що, з одного боку, вони входять у той соціальний простір, який створений незалежно від них попереднім поколінням, з іншого боку, молодь може змінити, перебудувати створені структури. Крім того, успішність трансформаційних процесів у нашому суспільстві безпосередньо пов'язана зі становищем молоді, можливістю її участі в цьому процесі. Тому дослідження процесу включення молодого покоління в усі сфери життя суспільства набуває особливого значення.

Окремої уваги заслуговує з'ясування такого важливого поняття соціології молоді, як молодіжні проблеми. Висловлюється думка, що *соціальні проблеми молоді* — це не будь-які суперечності її життєдіяльності, а лише такі, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх розв'язання, а отже, ведуть до дезорганізації у системі "суспільство — молодь".

Молодість – це період вибору професії, початку трудової діяльності, початку статевого життя; це період кризи перехідного віку, коли відбувається переоцінка цінностей і виникає критичне ставлення до батьків; це період “бурі і натиску”, внутрішніх і зовнішніх конфліктів, це перехід від дитинства до зрілості.

Молодіжні проблеми умовно можна поділити на два типи: перші – зумовлені зростанням вимог суспільства до молоді; інші — визначаються труднощами самореалізації молоді, входження її у доросле життя.

Основними завданнями, які постають перед молодою людиною, дослідник Р. Хавігурст визначає:

- досягнення зрілих стосунків з протилежною статтю;

- досягнення соціально схваленої сексуальної ролі;
- пристосування до змін свого фізичного стану;
- досягнення економічної незалежності;
- підготовка до шлюбу і сімейного життя;
- розвиток інтелектуальних здібностей та ідеологічних уявлень, необхідних для свідомої участі у соціальному житті;
- вироблення комплексу цінностей, згідно з якими будується поведінка.

За результатами останніх соціологічних досліджень, серед основних проблем молодь визначає такі як матеріальні та побутові труднощі, зокрема житлова проблема; психологічні труднощі спілкування з батьками; пошуки шлюбного партнера; проблеми статевого життя, зокрема ризик ранньої (небажаної) вагітності; працевлаштування за фахом, яке б відповідало інтелектуальним та матеріальним запитам; дефіцит якостей, необхідних для самореалізації.

Однією з провідних у соціології молоді виступає проблема дослідження *молодіжної свідомості*. Визначаючи молодь суб'єктом, слід наголосити на її суб'єктивних характеристиках, зокрема на особливостях свідомості молоді. Визнаючи те, що молодь перебуває на етапі соціального становлення, зрозуміло, що ціннісні орієнтації, інтереси цієї соціальної спільноти проходять також період визрівання, чіткого оформлення. У цьому і полягає специфічність молоді, її відмінність від представників старших поколінь і вікових груп. Таким чином, характерною ознакою молоді є несформованість чітких ціннісних орієнтацій та відсутність стереотипів мислення, що підвищує мобільність мислення і дає можливість молоді активніше, порівняно зі старшими віковими групами, засвоювати ті норми і цінності, які пропонує нове суспільство. Тому соціальне середовище накладає яскравий відбиток на свідомість молоді. Характер перетворень, що відбуваються в Україні, їх масштаби і глибина, а також суперечності і проблеми сучасного складного етапу, який доводиться переживати державі та суспільству, не можуть не відобразитися на свідомості молоді.

Якщо спробувати створити “карту проблем” молоді, то ядро молодіжних проблем складають: безробіття, низький рівень життя та матеріальна залежність від батьків, злочинність у суспільстві. Близькими за значимістю є проблеми невпевненості у майбутньому та незахищеності.

В останні роки сталися деякі зрушення на краще стосовно народжуваності (якщо протягом 1991 – 2001 рр. загальна чисельність народжених постійно зменшувалася – з 630,8 тис. до 376,5 тис., – то 2002 р. цей показник уперше перевищив минулорічний – народилося 390,7 тис., у 2003 р. – 408,6 тис., а в 2004 р. – 427,3 тис.), але це принципово ситуацію не змінює – рівень народжуваності в Україні залишається недостатнім навіть для простого відтворення населення (збереження загальної чисельності населення за рахунок заміщення числа померлих відповідним числом народжених).

Несуттєво, але все ж дещо поліпшилася ситуація стосовно рівня смертності молоді (Табл. 3). Хоча 2002 р. цей показник уперше за останні 5 років зменшився (померло 17,9 тис. молодих людей віком 15 – 29 років) порівняно з попереднім роком (2001 р. – 18,4 тис.), а в наступних – 2003 та 2004 рр., ця тенденція продовжилася – померло відповідно 17,7 та 17,2 тис. осіб, але це, все ж таки, істотно більше, ніж до початку нинішнього етапу політико-економічної трансформації українського суспільства (1989 р. – 14,5 тис.). Серед причин смертності молоді традиційно найбільше припадає на зовнішні дії (зокрема, нещасні випадки, отруєння та травми), серед яких третину становлять (разом) самогубства, вбивства та випадкові отруєння алкоголем. З точки зору психічного здоров'я молоді слід особливо підкреслити значну кількість самогубств у структурі причин смертності та їх питому вагу (11,4%).

Таблиця 3.

**КІЛЬКІСТЬ ПОМЕРЛИХ ВІКОМ 15–29 РОКІВ В УКРАЇНІ
ВПРОДОВЖ 1998 – 2004 рр. (тис. осіб)**

Роки	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>
Кількість померлих	16,4	17,3	18,0	18,4	17,9	17,7	17,2

Упродовж останніх років серед молоді відбулося підвищення рівня захворюваності й поширення хвороб за всіма класами. Так, якщо у 1998 р. на 1000 підлітків, віком 15 – 17 років, було зареєстровано 774,7 випадків захворювань, то у 2003 р. – уже 843,5. Значного поширення набули соціально зумовлені хвороби. Це, зокрема, стосується туберкульозу. Так, якщо у 1995 р. на 100 тис. молодих людей віком 25 – 29 років припадало 48,9 хворих з уперше в житті встановленим таким діагнозом, то в 2004 р. – 129,3. Триває погіршення епідемічної ситуації щодо ВІЛ/СНІДУ, який вражає насамперед молоде покоління. Так, за даними Держкомстату на кінець 2004 р. в країні було 12,2 тис. ВІЛ-інфікованих та 2,7 тис. хворих на СНІД, тоді як у 1995 р. їх було відповідно 1,5 та 0,04 тис. осіб. За експертними ж оцінками, нині в країні налічується 330 – 410 тис. ВІЛ-позитивних осіб. Україна за темпами розвитку цієї епідемії посідає провідне місце в світі. Зареєстровано понад 90 тис. споживачів наркотиків, з яких молодь віком до 28 років становить 80%.

Низькою залишається сексуальна культура молодих людей, що негативно впливає на стан їх репродуктивного здоров'я. Хоча кількість абортів серед неповнолітніх протягом останнього десятиліття суттєво зменшилася, але й досі вони мають місце у дівчат, віком до 14 років.

Окреслилася тенденція до погіршення психічного і духовного здоров'я молодих людей. Кожна третя дитина народжується з відхиленням у розвитку нервової системи. Чимало школярів почувають себе самотніми, перебувають у стані психічної напруги внаслідок відсутності товариських, довірливих взаємин з однолітками, невизначеності соціальної позиції в колективі, несформованості ціннісних орієнтацій у сфері спілкування. Кожній п'ятій дитині важко засвоювати навчальний матеріал. Розвивається агресивність, невдоволеність собою та іншими, занижена самооцінка. Виникають конфлікти між однолітками, учнями та вчителями, дітьми та батьками. Через негативні переживання учнів поглиблюється душевний дискомфорт, погіршується психічне здоров'я. 10% шкільної молоді пригнічені почуттями заздрості, образи, ненависті, 20% відчують себе приниженими. Кожен десятий підліток живе у стані перманентного стресу. Шкільні конфлікти викликають негативні душевні переживання у 75% дітей.

Падає інтерес юнаків і дівчат до літератури, мистецтва,

духовних надбань взагалі. Зростають споживацькі настрої молоді, зорієнтовані передовсім на сферу розваг.

Економічні негаразди перехідного періоду негативно вплинули на соціальне здоров'я молоді. Для значної частини молодих людей гострими стали проблеми бідності, безпритульності, безробіття, насильства, відсутності доступних молодіжних закладів тощо.

У країні і далі поглиблюється процес розшарування на дуже багатих і дуже бідних. Понад 40% молоді постійно оцінює своє матеріальне становище як дуже низьке, низьке й нижче за середнє. Лише четверта частина молоді вважає, що сьогодні в Україні цілеспрямована та наполеглива молода людина може досягти життєвого успіху, а дві третини погоджуються з тим, що заробляти на гідне життя чесним шляхом нині в Україні майже неможливо. Хоча з кожним роком зростає потяг молоді до освіти, проте майже 40% вважають вищу освіту недоступною для себе через високу плату за навчання. У той же час рік у рік зростає кількість студентів, які навчаються за кошти фізичних і юридичних осіб: у 2004 р. серед прийнятих на навчання у ВНЗ III – IV рівнів акредитації таких було 64,9%, що у 3,6 рази більше порівняно з 1995 р. Близько 30% молодих сімей не мають свого житла, водночас з 87,5 тис. молодих сімей, які перебували на квартирному обліку в Україні на початок 2004 р., упродовж року змогли одержати житло лише 944 сімей, або 1,2%.

Однією з найболючіших соціально-економічних проблем постійно залишалася вимушена незайнятість молоді. Хоча рівень зайнятості молодих людей віком 15 – 24 років в Україні постійно зростає (у 1999 р. він становив 30,6%, а в 2004 р. – уже 33,9%), проте він залишається нижчим, ніж у розвинутих країнах Заходу – у 2004 р. у країнах Євросоюзу він становив 36,7%, у Данії – 62,3%, у Сполученому Королівстві – 55,4%, у Німеччині – 41,9%, у Швеції – 39,2%. Значна частина молодих людей ніде не працюють та не навчаються.

Засвоєння молоддю основних цінностей громадянського суспільства та сучасної економічної культури супроводжується одночасним поширенням толерантного ставлення до протиправних дій, криміналізацією економічної свідомості. Багато молодих людей зайняті в нерегламентованому секторі економіки, зокрема набув

значного поширення так званий “секс-бізнес”, збільшуються обсяги нелегальної зовнішньої трудової міграції.

Незважаючи на те, що з другої половини 1990-х рр. почав поступово знижуватися рівень злочинності і правопорушень серед неповнолітніх та молоді, він усе ще залишається досить високим. Молодь становить більше половини всіх засуджених у країні (у 2004 р. – 56,1%). З кожним роком злочинність стає молодшою: якщо 1992 р. серед усіх засуджених неповнолітніх 14 – 15-річні становили 16,6%, то 2002 р. – уже 28,6%.

Таким чином, узагальнюючи викладений матеріал, необхідно підкреслити, що, незважаючи на зусилля щодо реалізації державної молодіжної політики, у молодіжному середовищі країни нагромадилося багато нерозв’язаних, болючих проблем.

Водночас не можна не бачити і змін на краще. Нині молоді люди стали більш самостійними, намагаються бути незалежними ні від кого, а покладатися на власні сили. До кола важливих, набутих за роки незалежності України якостей молоді необхідно віднести її здатність вільніше, ніж люди середнього й похилого віку, висловлювати свої думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу, усвідомлення нею можливості критики і демократичного контролю рішень владних структур. Звісно, молоді це було притаманним завжди. Проте в нинішнього покоління молодих людей України це виражено особливо яскраво.

Зміни у суспільному житті, реалізація державної молодіжної політики внесли корективи в життєві орієнтації молоді, її поведінку. Молодь значно більше, ніж люди середнього та старшого віку підтримує ринкові перетворення. Нині четверо з п’яти молодих людей висловлюються за прискорення економічних реформ, спостерігається високий рівень молодіжної підтримки інститутів приватної власності, підприємництва. Значно зросли потреби молоді, якісно змінилися її уявлення про гідний рівень і стиль життя. Багато молодих людей прагнуть мати власні джерела доходів.

Сталися певні позитивні зміни в громадській активності молоді. Хоча, як свідчать соціологічні дослідження, що були проведені Українським інститутом соціальних досліджень у травні 1995 р. та в червні 2004 р., впродовж усіх десяти років молоді люди залишаються у своїй масі досить аполітичними, проте кількість тих, хто цікавиться політичними процесами, зростає – якщо у 1995 р.

лише 1% опитаних позитивно відповіли, що цікавляться і беруть активну участь у політичному житті, то у 2004 р. уже 8% молоді відповіли, що постійно стежать за ним, збільшилася кількість і тих, хто намагається бути у курсі політичних подій (відповідно 23 і 37%).

Ще однією важливою проблемою молоді є професійне самовизначення, що вимагає трудової адаптації, тобто засвоєння особистістю чи групою нової трудової ситуації. Необхідність дослідження процесу трудової адаптації молоді зумовлена наступними причинами: по-перше, молодь як найменш професійно підготовлена частина населення країни найперша відчула на собі зменшення попиту на робочу силу. По-друге, як найбільш мобільна частина суспільства, вона у виявленні різних форм трудової активності акумулює різноманітність варіантів поведінки всього населення на ринку праці.

Побоювання молоді за своє професійне майбутнє, досить висока оцінка власних шансів стати безробітним – ось вагомий фактор, який спричиняє конфлікт у поглядах молоді щодо сучасних економічних реформ, зумовлює їх несприйняття та виступає джерелом дезадаптації молодих людей. Безробіття для тих, хто вступає у соціальне життя, – це не лише обмеженість матеріальних засобів існування, а й дещо більш суттєве – крах прагнень до самоствердження і вимушені спроби ствердження протиправними засобами.

Результати опитування свідчать, що молодь має бажання працювати, саме через включення у трудову діяльність бачить шляхи задоволення власних потреб, досягнення поставлених цілей. Процес трудової адаптації молоді людини проходить настільки швидко, наскільки робота буде збігатися з уявленнями про неї. На думку молодих людей, ознаками “хорошої роботи” є заробітна плата, престиж, можливість зробити кар’єру. Скрутне матеріальне становище молоді витіснило на останні місця такі характеристики праці, як зміст, творчий характер, можливість спілкування, самореалізації. Молоді люди ставлять до роботи досить високі вимоги, які часто не поєднуються з реальними можливостями задоволення цих домагань. Виходячи з результатів низки соціологічних досліджень, можна говорити про особливе значення трудової адаптації в процесі соціального становлення молоді в

сучасних умовах, враховуючи значення, яке вона відводить у своєму житті трудовій діяльності.

Очевидно, що молоде покоління не є чимось цілісним зі спільністю соціальних та економічних інтересів. У молодіжному середовищі існує кілька яскраво виражених соціальних груп, які орієнтовані на різні соціальні ідеали й цінності і неоднаково ставляться до економічних проблем суспільства. Реальністю життя є і той факт, що певна частка молодих людей взагалі не мають чітко сформованої системи цінностей, не орієнтуються у сучасній ситуації і байдуже ставляться до тих процесів, що відбуваються у державі, прагнуть відійти від труднощів і проблем у свій індивідуальний світ.

3. Державна молодіжна політика в Україні

Одним з пріоритетних і специфічних напрямків діяльності держави є формування і реалізація державної молодіжної політики. ДМП є складовою частиною внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, системою основних напрямків, принципів і форм діяльності держави щодо молоді. Серед таких напрямків на сучасному етапі можна виділити молодіжну політику у соціальній сфері (охорони здоров'я, житлового забезпечення, праці, спорту, туризму тощо); молодіжну політику у культурній сфері (освіти, науки, культури тощо); молодіжну політику у сфері економіки; молодіжну політику у власне політичній сфері. Розглядаючи останній зазначений напрям політики, важливо диференціювати у ньому дві складові, а саме внутрішньополітичну молодіжну політику (участь у виборах, референдумах тощо) та зовнішньополітичну молодіжну політику (міжнародні зв'язки молодіжних організацій). Державна молодіжна політика знаходить закріплення у законодавстві, системі державних органів та інших атрибутивних для політики виявах.

Законодавчо закріпленим у Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (15 грудня 1992 р.) для використання у практичній роботі є визначення державної молодіжної політики як “системної діяльності держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється у законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, правових умов та

гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України”.

В Україні сформовано механізм молодіжної політики і систему органів, які повинні відповідати за її реалізацію. На рівні центральних органів державної влади дана система включає: Національну раду з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту, Міністерство України у справах сім’ї, молоді та спорту.

До правового забезпечення практичної реалізації державної молодіжної політики створено законодавчо-нормативну базу. Так, зокрема, прийнято Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про молодіжні та дитячі громадські організації”, “Про розвиток мережі центрів соціальних служб для молоді та підвищення ефективності їх діяльності”, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” та ін. Незважаючи на досить широку законодавчо-нормативну базу молодіжної політики, значна частина статей молодіжного законодавства, на жаль, не працює через брак фінансових ресурсів.

У молодій Українській державі проводиться певна робота щодо формування і реалізації принципово нової державної молодіжної політики. Упродовж розбудови державності в Україні вона стає одним з найважливіших, пріоритетних і специфічних напрямів діяльності держави і здійснюється в інтересах молодої людини, суспільства, держави з урахуванням можливостей країни, її економічного, соціального, історичного, культурного розвитку та світового досвіду державної підтримки молоді.

Проте важливим фактором в еволюції державної молодіжної політики в Україні має стати її наближення до стандартів та принципів, на яких ґрунтується молодіжна політика в країнах-членах Європейського Союзу. Ці нові для нашої країни, але підтверджені багаторічною практикою інших держав підходи до розвитку молоді, засновані на пріоритетності державної підтримки організованого молодіжного руху, поділу відповідальності за роботу з молоддю між органами державної влади і молодіжними громадськими організаціями.

При формуванні державної молодіжної політики важливо зосередитись на з’ясуванні трьох моментів: по-перше, що суспільство може зробити для становлення молоді; по-друге, що молодь може дати суспільству для його прогресивного розвитку; по-третє,

яким чином найефективніше узгодити потенціал (інтелектуальний, трудовий, соціально-психологічний) молоді та потреби і можливості суспільства.

У країнах європейської спільноти програма в галузі молодіжної політики передбачає два основні принципи: по-перше, активна й безпосередня участь молоді при її розробці і реалізації; по-друге, підтримка молодіжних ініціатив державними структурами. Процес допомоги молоді при цьому характеризується індивідуалізацією, напруженням колективізації, регіоналізацією, напруженням централізації, знаходить свій вияв у безпосередній участі, а не в управлінні згори.

Молодіжна політика держави повинна стати компонентом загальної цілісної концепції розвитку цілого суспільства. Отже, існує безпосередній зв'язок між станом суспільства та його ставленням до молоді, що вимагає вироблення збалансованої, виваженої політики стосовно молодого покоління.

Водночас, питаннями реалізації молодіжної політики займаються не лише державні органи. Молодь також не стоїть осторонь тих процесів, які нині відбуваються в політичному, громадському житті суспільства, вона намагається підвищити ефективність впливу на суспільне життя, намагається об'єднатись, зорганізуватися у громадські об'єднання.

Хоча в суспільному житті певну роль відіграє так звана неформальна ініціатива молоді, проте суть, зміст молодіжного руху більшою мірою виражаються через його організовану частину – через діяльність різноманітних громадських об'єднань молоді та дітей.

Упродовж розбудови Української держави, незважаючи на складну політичну, економічну, соціальну ситуацію в країні, громадські структури молодіжного руху активно розвиваються, враховуючи історичні традиції, корені, займають відповідне місце у політичній системі суспільства.

Молодіжний рух України відзначається великою кількістю різнопланових за напрямками діяльністю і політичними уподобаннями громадських молодіжних організацій. Так, рік у рік зростає кількість всеукраїнських молодіжних та дитячих об'єднань (Рис. 1). Причому необхідно підкреслити, що темп їх створення постійно зростає: якщо впродовж 1997 р. відповідно до чинного законо-

давства було зареєстровано 6 всеукраїнських об'єднань, 1998 р. – 10, то 2003 – 13, а 2004 – 14.

Триває поглиблення процесу становлення структур громадських молодіжних та дитячих об'єднань на регіональному рівні: за даними Держкомстату України на початок 2005 р. було зареєстровано 6593 обласних та районних організацій, тоді як наприкінці 1998 р. їх було трохи більше 1500. Отож, їх кількість упродовж останніх 6 років зросла в чотири рази.

Однак масштаби поширення громадських молодіжних і дитячих об'єднань у різних регіонах неодинакові. Наприклад, якщо в Донецькій області зареєстровано 690 дитячих та молодіжних організацій, у Дніпропетровській області – 420, у м. Києві – 413, у Львівській області – 375, у Харківській області – 357, то в Хмельницькій області – 144, у Тернопільській області – 135, у Чернівецькій області – 117.

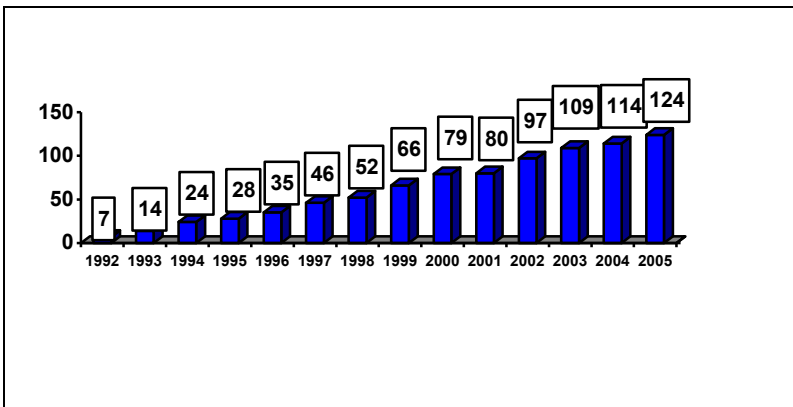

Рис. 1. Кількість всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих організацій, зареєстрованих відповідно до чинного законодавства станом на 1 січня кожного року (за даними Мінмолодіспорту)

Попри те, що кількість громадських молодіжних та дитячих об'єднань продовжує зростати, характерним є те, що вони невеликі за складом. Більшість з них маловідомі молоді, не користуються у неї належним авторитетом та престижем. Свобода вибору молодою людиною своєї організації на нинішньому етапі проявляється для більшості молоді як свобода не вибирати жодну з них.

Це підтверджують матеріали соціологічних досліджень. Так, за даними моніторингового дослідження громадської думки населення України, що проводиться Державним інститутом проблем сім'ї та молоді з 1992 р., у травні 1993 р. 3,5% молодих людей заявили, що вони є членами громадських молодіжних організацій, у червні 1994 р. – 1,4%, у жовтні 1995 р. – 5,3%, у вересні 1999 р. – 3%, у травні 2000 р. та червні 2002 р. – по 2%. У травні 2000 р. та в червні 2002 р. ще по 2% молодих людей відповіли, що вони іноді відвідують окремі заходи, які проводяться молодіжними організаціями. Значних змін у цьому сенсі не виявило й соціологічне дослідження, проведене Державним інститутом проблем сім'ї та молоді в червні 2004 р. (Табл. 5). Отже, можна стверджувати, що в країні членами організованого молодіжного руху є 2 – 3% молоді.

Таблиця 5.

**РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ МОЛОДІ НА ЗАПИТАННЯ
„ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ ПРО ІСНУВАННЯ БУДЬ-ЯКИХ
ГРОМАДСЬКИХ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ
ТА ПРО ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ?“, %**

	Село	Місто
Я є членом такої організації	1	3
Іноді відвідую їх окремі заходи	5	7
Дізнаюся про їхню діяльність із засобів масової інформації	19	24
Тільки знаю, що такі існують	39	40
Ні, не знаю	36	26

Через складне соціально-економічне становище в країні значна частина молодіжних організацій займається розв'язанням різноманітних соціальних, професійних, освітніх питань молоді, намагаючись забезпечити їй певний соціальний захист. З іншого боку, впродовж останніх років поглиблюється процес певної політизації українського молодіжного руху, хоча молодь у своїй масі залишається аполітичною. Це значною мірою спричинено тим, що з кожним роком у країні відбувається становлення багатопартійності, зміцнюють свої позиції політичні партії, які намагаються створювати свої молодіжні припартійні структури. Нині майже всі провідні політичні партії України мають молодіжних партнерів.

Та й самі лідери, керівники багатьох молодіжних організацій через матеріальну, фінансову скруту, в якій перебуває більшість

молодіжних об'єднань, намагаються шукати заступництва, допомоги у “дорослих”, зокрема політичних, організацій. Особливо активно це відбувається у період передвиборних кампаній. Так, зокрема, в період підготовки та проведення останніх президентських виборів було створено коаліції молодіжних організацій – “Наша Україна” та “Молодь обирає Януковича”. Хоча необхідно зазначити, що за даними соціологічних досліджень тільки 9% молодих виборців вказують на можливість формування своєї політичної позиції під впливом молодіжних об'єднань. Такий стан справ підтвердили події “Помаранчевої революції” 2004 р., активну участь в якій взяла молодь, яку, проте, не очолили певні молодіжні організації, як це було, наприклад, у 1990 р. під час так званої “студентської революції на граніті”, застрільниками якої були Українська студентська спілка та Студентське братство. Проте заради справедливості треба підкреслити, що якщо не знакову, та все ж досить активну роль у штабах В.Ющенко та В.Януковича під час “Помаранчевої революції” відігравали представники молодіжного руху – відповідно Ю.Павленко та В.Хомутич.

У молодіжному русі України існує й багато проблем. Ще неповною мірою використовується потенціал структурованої молоді у розв'язанні молодіжних, загальнодержавних проблем. Недостатньою є матеріальна база громадських молодіжних і дитячих об'єднань, вони постійно відчувають фінансову скруту, мають нерозвинені організаційні структури на місцях, їм бракує підготованих кадрів для роботи з молоддю. Не викорінено і таке негативне явище, як наявність певної гуртківщини, чвар.

Проте громадські молодіжні та дитячі об'єднання, незважаючи на всі перепони, за підтримки державних органів центральної та місцевої влади організаційно зміцнюються, розширюються, перетворюючись у невід'ємну складову частину структур самоорганізації українського суспільства. І загалом молодіжний рух України все активніше заявляє про себе в алгоритмі суспільного життя країни як інструмент формування та реалізації молодіжної політики, яка здійснюється як в інтересах молодих громадян, так і суспільства, держави в цілому.

Контрольні запитання:

- 1. Розкрийте об'єкт та предмет соціології молоді.*
- 2. У чому специфічність молоді як соціально-демографічної групи?*
- 3. Розкрийте основні труднощі соціального становлення молоді в сучасних умовах.*
- 4. Окресліть напрямки реалізації державної молодіжної політики в Україні.*

Лекція 9.

Тема: ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

1. Економіка як соціальний інститут, її структура і функції.
2. Економічна соціологія: об'єкт, предмет та основні етапи розвитку
3. Соціологія праці і управління.

1. Економіка як соціальний інститут, її структура і функції

Економіка є одним з основних соціальних інститутів суспільства. Вона забезпечує регулювання економічної сфери, надаючи їй стійкості, стабільності та прогнозованості.

Економіка як соціальний інститут тісно пов'язана з соціальною структурою суспільства. Економічні відносини визначають місце соціальних груп, закріплюють їх соціальні зв'язки, визначають характер взаємодії. У такому розумінні економіка символізує основу суспільства, її надійність та стійкість.

Економіка як соціальний інститут має складну структуру. Її можна розглядати як сукупність більш конкретних інститутів виробництва, розподілу, обміну і споживання, чи як сукупність інституційних секторів економіки: державного, акціонерного, індивідуального. Однак соціолога цікавлять соціальні механізми, які зумовлюють взаємодію цих інститутів, тому особливого значення набуває розгляд *структури економіки* як сукупності елементів: *економічної свідомості, економічних організацій та економічних відносин*.

Економічна свідомість – це погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення, настрої, переконання стосовно економічних процесів і явищ, власного соціально-економічного становища, про види трудової діяльності, про можливості трудової кар'єри та ін.

У суспільстві відбувається постійний процес інституціоналізації економічних поглядів, що проявляється в утвердженні нових цінностей, якостей працівників, нових економічних ролей і норм поведінки. Так, в останні роки з'явилися нові ролі, пов'язані з впровадження ринкових відносин, разом з тим, відбувається девальвація економічних ролей, пов'язаних з централізацією управління і т.п.

Взаємодія економічної свідомості, яка є внутрішнім стимулом до економічної діяльності, із зовнішніми стимулами,

інституціалізованими формами та іншими факторами, складає *соціальний механізм економічної діяльності і поведінки*.

Економіка як соціальний інститут виконує у суспільстві ряд **функцій**, спрямованих на забезпечення ефективного функціонування та розвитку виробництва, розподілу, обміну і споживання:

1. Підтримка і розвиток форм суспільного розподілу праці.

Це досягається за рахунок відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць. Для реалізації цієї функції необхідні гнучкі механізми розподілу та перерозподілу кадрів, забезпечення їх мобільності.

2. Стимулювання. Виконання даної функції забезпечує посилення стимулів до праці, підвищує економічне зацікавлення у праці.

3. Інтеграційна. Проявляється у забезпеченні єдності інтересів працюючих, що зменшує напруженість стосунків у колективі, знижує конфліктність взаємовідносин.

4. Інноваційна. Забезпечує оновлення форм і організації праці, систем стимулювання. Інноваційні процеси значною мірою залежать від того, як суб'єкти праці ставляться до нового, до досягнень науки, якими є рівень і характер їх активності.

Ефективність реалізації вказаних функцій суттєво залежить від рівня економічної культури суспільства в цілому та кожного його члена зокрема.

Економіка не є відокремленою від інших сфер та суспільних інститутів, вона тісно взаємодіє з політикою, правом, сімейно-побутовою сферою, системою моралі, наукою, освітою та ін. На кожному конкретному етапі розвитку суспільства пріоритет у взаємодії сфер може належати будь-якій сфері, але, у кінцевому рахунку, виникнення нових економічних відносин визначає розвиток тієї чи іншої сфери. Економіка впливає на інші сфери найчастіше опосередковано, через соціальні спільноти, які функціонують у цих сферах, через їх поведінку, діяльність.

2. Економічна соціологія: об'єкт, предмет та основні етапи розвитку

Економічна соціологія – це інтегральна наукова дисципліна, яка виникла на межі економіки і соціології через наявність проблем, які не можна розв'язати ні з позицій лише економічної чи соціологічної наук. Започаткована економічна соціологія у США в

середині 50-х років XX ст. (Н.Смелзер, Т.Парсонс, Р.Арона та ін.). Основою появи економічної соціології як науки стали потреби у пошуку шляхів ефективного управління людським фактором в умовах НТП, розширення масштабів виробництва, ускладнення економічних зв'язків і загострення соціальних суперечностей.

Вона виникає як результат:

- тривалого тяжіння економістів до соціологічної проблематики;
- усвідомлення науковцями нерозривного зв'язку соціології і економіки, які доповнюють одна одну;
- прагнення економістів інтегрувати ідею “економічної людини” (споживача, працівника) з ідеями “психологічної” людини (яка діє під впливом стимулів, мотивів) і “соціологічної” людини (яка виконує соціальні ролі у соціальній структурі суспільства);
- напрацювання спільних для соціологічної і економічної науки категорій, що віддзеркалюють взаємодію між економічною і соціальною сферами суспільного життя.
- у даний час економічна соціологія покликана долати основні суперечності, що виникають між економічною і соціальною сферами, визначати найбільшчі точки їх дотику. Завданнями економічної сфери є дослідження економічних інститутів – як тих, що вже існували, так і тих, які в даний час виникають: банки, гроші тощо.

До комплексу досліджуваних емпіричних **об'єктів** економічної соціології належать: *соціальні функції економіки, соціальні аспекти економічних інститутів, форми регулювання економіки, соціальні групи в економіці (кількісний і якісний склад, мотивація діяльності, стимули, інтереси, рівень та джерела прибутків, типи мислення у різних економічних системах, види економічної поведінки та участі в управлінні господарством) та ін.*

Предметом економічної соціології є *соціальний механізм регулювання економіки – система поведінки і свідомість суспільних груп в економічній сфері, взаємодія їх між собою і з державою.*

Основними *категоріями*, якими оперує економічна соціологія, є: економічне життя, соціальний механізм регулювання економіки, економічна поведінка, соціальна політика та ін.

Зародження знань про взаємозв'язок економічної і соціальної сфер відбулося ще задовго до виникнення економічної соціології як науки. У розвитку економічної соціології у західній

науковій думці умовно можна виділити чотири етапи, які представлені:

I етап (1776 – 1820) іменами А.Сміта, Д.Рікардо, Р.Мальтуса;

II етап (1820 – 1893) – переважно теорією К.Маркса;

III етап (1893 – 1956) – ученнями М.Вебера, Е.Дюркгейма;

IV етап (з 1956 і до сьогодні) – вченнями Т.Парсонса, Н.Смелзера, Р.Арона та їх послідовників. Суттю четвертого етапу є інституціоналізація економічної соціології у західному світі.

Економічна соціологія нині досить продуктивно розвивається в Україні. Соціологи беруть участь у різноманітних дослідженнях економічної сфери. Основними напрямками досліджень є, насамперед, економічна свідомість і поведінка окремих соціальних спільнот – суб'єктів економічної діяльності і населення загалом. Найактуальнішою проблематикою досліджень вітчизняних соціологів є виявлення ставлення респондентів до напрямків і форм економічних перетворень, шляхів виходу з економічної кризи, ставлення до ринку, розвитку підприємництва, до процесів приватизації тощо. Суттєво впливає на економічну свідомість і поведінку кризовий стан суспільства, який характеризується складністю, суперечливістю, непередбачуваністю. Усе це, безсумнісно, відбивається і в суперечливості свідомості та діяльності людей.

3. Соціологія праці і управління

У західній соціологічній думці сфера економіки є предметом дослідження, насамперед, у загальнотеоретичному плані і втілюється в економічній соціології. У радянській соціологічній науці не було розроблено такого напрямку, як економічна соціологія, оскільки офіційно визначалася лише одна теоретична економіка – марксистсько-ленінська, а всі інші альтернативні спроби розвитку теорій такого роду узагальнення були загалом неможливі й заборонені. Натомість, у колишньому СРСР досить активно розробляли соціологію праці і управління як емпіричну соціологічну дисципліну з яскраво вираженим прикладним застосуванням. Отже, економічна соціологія має теоретичний характер, а соціологія праці і управління – емпіричний.

***Соціологія праці та управління** – це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему*

суспільства, соціальні спільності у сфері праці, соціально-трудові відносини, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Соціологія праці та управління вивчає соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці та управління ним. Соціологія праці і управління як прикладна наука виникає у 20 – 30 рр. ХХ ст. на основі *концепції наукового менеджменту*, засновником якої є американський інженер, дослідник й організатор виробництва Ф.Мейо. Значний внесок у розвиток цієї галузі зробив Е.Мейо, розробленою ним “*доктриною людських відносин*”. Поєднанням цих двох підходів стала концепція Ф.Херцберга “збагачення праці”, модифікувавшись у концепцію “гуманізації праці”.

Предметом дослідження соціології праці є:

- соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб’єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці та ін.;
- соціальні інститути у сфері праці – це господарські об’єднання, заводи, банки, ринки, профспілки та ін. Вони забезпечують усю сукупність виробничих зв’язків у суспільстві, з’єднуючи економічне життя з іншими підсистемами. Коли порушується нормальне функціонування певного соціального інституту, з’являється так звана його дисфункція. Дисфункція певних економічних інститутів стає причиною існування тіньової економіки, хабарництва, корупції тощо;
- соціально-трудові процеси, тобто процеси, які відбуваються безпосередньо в трудових колективах у процесі праці. У їх структурі виділяються:
 - сама праця (у сфері якої виникають усі соціальні явища і процеси, що складають предмет соціології праці, отже, праця є базовим соціальним процесом);
 - трудова адаптація (пристосування до виробничого середовища);
 - трудова мобільність (просування усередині соціальних груп, трудових колективів);
 - відносини співробітництва або конкуренції, суперництва і конфліктів між суб’єктами економічної сфери.

Дослідники-соціологи виділяють окремо дві теорії середнього рівня : соціологію праці, що вивчає соціальні спільності, відносини, інститути, процеси у сфері праці, і соціологію управ-

ління, що концентрує увагу безпосередньо на закономірностях, формах і методах впливу на них, їх регулюванні. Але оскільки вони на практиці тісно взаємопов'язані, тому часто їх поєднують, бо якщо перша вивчає соціально-трудові процеси, то інша – управління ними.

Контрольні запитання:

- 1. Розкрийте структурні елементи економіки як соціального інституту.*
- 2. Охарактеризуйте основні соціальні функції економіки.*
- 3. Чим зумовлена поява економічної соціології?*
- 4. У чому відмінність предметів дослідження економічної соціології та соціології праці і управління?*
- 5. Назвіть і охарактеризуйте основні етапи становлення економічної соціології.*

Лекція 10.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

1. Політика як соціальний інститут. Об'єкт і предмет соціології політики.
2. Структура політики як соціального інституту, її функції.
3. Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні.

1. Політика як соціальний інститут. Об'єкт і предмет соціології політики

У суспільстві неможливо знайти хоча б один факт, який залежно від обставин не міг би набути політичного забарвлення. Подія на залізниці чи авіаційна катастрофа, неврожай чи стихійне лихо, технологічна інновація чи наукове відкриття мають політичний аспект настільки, наскільки вони зачіпають інтереси людей, можуть бути відповідно інтерпретовані або мати політичні наслідки. Все суспільство в цілому є політичним, якщо розглядати його з цього погляду. Як влучно зауважив французький політолог Ж.Бюро, “реальність нейтральна, політичною ж є свідомість”.

Люди завжди намагалися зрозуміти сутність політики. Політичні ідеї, концепції і теорії нагромаджувалися впродовж віків і тисячоліть. Із виникненням держави почали з'являтися перші політичні вчення.

***Політика** – галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.*

Політика як об'єкт наукового аналізу має багато вимірів і площин, привертає увагу представників усіх суспільних наук, що розглядають політичні об'єкти і феномени під різними кутами зору. Філософія вивчає політику як феномен світового розвитку і компонент людської цивілізації. Юриспруденція досліджує «стикову» взаємодію правових і державних норм та інститутів. Історію цікавлять факти щодо розвитку політичних інститутів та ідей. Психологія звертається до психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей. Політологія досліджує структуру політичних органів та інститутів, їх взаємовідносини (наприклад, законодавчої та виконавчої гілок влади), розстановку політичних сил в суспільстві тощо. Політична сфера привертає

увагу і соціології, будучи об'єктом аналізу соціології політики (політичної соціології).

Соціологія політики – *галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.*

Предмет соціології політики охоплює соціальні аспекти функціонування політичної сфери – інституціалізацію, соціалізацію, інструменталізацію політичних форм (держави, влади, демократії, консенсусу) в контексті соціального середовища, а також політичну свідомість і політичну поведінку людей, відображених у діяльності державних і суспільних інститутів, організацій та в механізмах їх впливу на процес функціонування влади.

Соціологія політики має також свої власні об'єкти: події, процеси, суб'єкти політичної сфери. Водночас вона досліджує й ті об'єкти, які є в економічній, політичній і духовній сферах суспільства. Саме тому вона виходить за межі політології. Прикладом може бути соціологічний опис економічних суб'єктів, які виступають на політичній арені з метою впливати на органи влади (як от страйки шахтарів з їх вимогами до уряду), або контент-аналіз політичної символіки якогось національного руху.

Специфіка соціології політики, на відміну від філософії, юриспруденції, політології та інших наук, що вивчають сферу політики, виявляється в дослідженні її із соціологічних засад (із залученням власного потенціалу та інструментарію – концепцій, теорій, методів). **Її проблематика – це передовсім відносини між політикою та суспільством;** соціальними і політичними інститутами; соціальною і політичною поведінкою різних соціальних груп: представленість інтересів, потреб соціальних груп у політиці державної влади, їх ставлення до неї, яке виявляється у суспільній думці (судженнях, оцінках) та в залученні людей до діяльності суспільно-політичних організацій, процесів тощо. Якщо соціологія досліджує людину в соціальному середовищі, то соціологія політики аналізує політичне життя з точки зору людини як суб'єкта суспільства.

Сучасні українські соціологи (Є.Головаха, С.Макєєв, В.Танчер, О.Якуба та ін.) зосередили свій погляд на владних відносинах,

особливостях суб'єктів влади, проблемах співучасті людей у політичному і правовому житті. Багато уваги приділяють вони вивченню природи, ролі держави, напрямів діяльності формальних і неформальних інститутів, що претендують на участь у прийнятті політичних рішень.

Усі ці дослідження завжди виходять на проблеми влади, владних відносин, їх розвитку, функціонування в суспільстві, завдяки чому було сформовано проблемне поле соціології політики, **основними елементами якого є:**

1. Аналіз політичного процесу та його матеріальної основи. Йдеться про взаємодію політичних і неpolітичних інститутів, їх відносини між собою, а також про норми, погляди, світогляд.

2. Соціологічний аналіз механізму влади, її типологія, функціонування; участь індивідів у здійсненні владних функцій. Соціологічна інтерпретація цієї проблеми полягає не тільки в з'ясуванні, відображенні й представленні інтересів окремих соціальних груп (інтелігенції, молоді, пенсіонерів, робітників, підприємців) у владних структурах, а й у їх здатності конструювати соціальні відносини між людьми, які сприяли б соціальній згоді.

3. Політична стратифікація (у контексті відносин держави і суспільства). Пояснити політичний порядок, описати політичні реалії суспільства можливо лише на підставі вивчення взаємодії соціальних груп і державних інститутів, механізмів соціальної мобільності й динаміки соціальних статусів, розподілу ресурсів та зон впливу. Наприклад, згідно з концепцією соціальної стратифікації П.Сорокіна, сукупність соціальних статусів індивідів та соціальних груп, що складають суспільство, створює певний тривимірний соціальний простір, який має економічний, професійний та політичний вияви.

Отже, соціологія політики охоплює розгляд як теоретичних проблем, що вимагають глибокого наукового аналізу, так і практичних, для розв'язання яких необхідні емпіричні дослідження. Одним з нових її напрямів є вивчення виборів, електоральної поведінки і політичної участі.

2. Структура політики як соціального інституту, її функції

Політика має складну структуру. Основними її елементами є *політична свідомість, політична організація та політичні відносини*.

***Політична свідомість** – це почуття, настрої, погляди, уявлення, інтереси, ідеї, ідеали, цінності, переконання, пов'язані зі ставленням соціальних груп до політичної влади, її завоювання і утримання.* Соціолога цікавить не суспільна свідомість взагалі, загальні тенденції її розвитку (місце свідомості, духовних процесів у світі розкриває філософія), а *реальна політична свідомість конкретних спільнот, суспільства, особистості, яка викликає відповідну соціальну дію та взаємодію.*

Соціолог вивчає реальну свідомість мас та її стан, настрої, переконання, думки. При цьому виявляється роль таких елементів духовної структури, як потреба брати участь в управлінні, активна політична дія, політичні інтереси, політичні цінності, ціннісні орієнтації і мотивації.

***Політична організація** – це сукупність усіх державних і недержавних закладів і організацій, які реалізують політичну владу, беруть участь у регулюванні взаємовідносин між соціальними групами.* До неї входять органи державної влади і державного управління, заклади, організації, які ставлять політичні цілі. Це не лише політичні партії, але й громадські організації, а також такі неформалізовані інституціональні форми, як мітинги, демонстрації тощо.

***Політичні відносини** – це стійкі політичні зв'язки і взаємодії, які утворюються у зв'язку з функціонуванням політичної влади.* Це стосунки політичних діячів, керівників і маси, еліти та електорату (виборців), еліти і контреліти, лідерів і груп підтримки та ін.

До стійких видів діяльності належать участь у виборах органів влади, здійснення законодавчих, судових, управлінських функцій, керівництва, лобізму, організації партійної роботи.

Найважливішим засобом удосконалення усіх елементів політики і політичної системи в цілому є ***політична культура***. Вона передбачає освіченість та інформованість суспільства, знання і поважання законів, терпимість до інших думок, здатність враховувати чужі інтереси, вміння розв'язувати суперечності, мис-

тецтво компромісу, володіння методами, способами демократичного управління.

Функції політики. Політика як соціальний інститут виконує різноманітні функції. До них належать, перш за все:

- **ціннісно-орієнтаційна функція.** Політика відображає життєво важливі інтереси соціальних груп, дає визначення колективних цілей, програм суспільного розвитку;

- політика здійснює **функції управління та керівництва політичними і суспільними процесами** в інтересах як окремих соціальних груп, так і суспільства в цілому, розв'язує соціальні та політичні суперечності. З політикою пов'язана трансформація суспільства;

- сприяючи реалізації певних інтересів, цілей, політика здійснює **інноваційну функцію**. Саме політика створює нові форми організації, забезпечує зміну і розвиток суспільства;

- здійснюючи управління різними сторонами життя суспільства, політика як соціальний інститут інтегрує розвиток різних сфер суспільства, тобто здійснює особливу **інтегруючу функцію**;

- політика як специфічне середовище соціалізації здійснює **функцію виховання, формування особистості**.

Ще одним елементом у структурі соціології політики є **електоральна соціологія** (лат. elector - виборець).

Електоральна соціологія – галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Безпосереднім її завданням є дослідження мотивації поведінки виборців під час голосування, різноманітних чинників, які впливають на їх електоральні симпатії та антипатії. Вона відкриває неабиякі можливості щодо прогнозування, формування, управління настроями та уподобаннями виборців, вироблення та використання відповідних технологій.

Предмет електоральної соціології – електоральна поведінка виборців, які делегують свої законодавчі права обмеженій кількості своїх представників. **Об'єкт** – процес обрання представників законодавчої влади у демократичних суспільствах

(ґрунтується на вільному вияві політичної свідомості всіх громадян та на системі прямих виборів у законодавчі органи влади).

3. Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні

Серед усіх проблем суспільного життя в сучасній Україні найбільш дослідженими на емпіричному рівні є, мабуть, проблеми політичні.

Говорячи про сучасні політичні реалії України, слід вказати на одну характерну особливість, пов'язану з розбіжностями норм Конституції з повсякденною життєвою практикою пересічних громадян. Ідеться про *права та свободи людини*, задекларовані у статтях другого розділу. Рік у рік зростає кількість громадян, які скаржаться на численні порушення прав людини: якщо 1995 р. це відчули на собі 53,2% опитаних, то 2001 р. – вже 65,5%. За цих обставин ставлення людей до політики, політичних партій, держави, органів влади дедалі більше набирає негативістських форм або обертається втечею у приватне життя. Це підтверджується даними конкретно-соціологічних досліджень про місце, яке посідає *політика серед життєвих цінностей та уподобань населення країни*. Дослідники Центру ім. О.Разумкова запропонували респондентам визначити важливість для них різних аспектів життя і ступінь їх задоволеності цими аспектами в цілому. Респондентам для оцінки було запропоновано перелік 18 різноманітних аспектів життя. Виявилося, що станом на 2000 р. у цьому переліку політика на останній,

18-й позиції: лише для 43,1% опитаних вона є важливою і лише 31,1% респондентів задоволений політичним аспектом свого життя. Отже, сфера політики не є пріоритетною для більшості громадян країни. Це підтверджують і результати опитування серед молоді, проведені у квітні 2006 р. Частка молоді віком до 29 років серед учасників парламентських виборів 2006 року була менша за частку цієї вікової когорти серед дорослого населення України на 4,8%, у повторному другому турі президентських виборів 2004 року ця різниця становила 1,9%, за даними екзит-полу під час парламентсько-президентських виборів 2002 року ця частка була меншою на 3,2%; під час першого туру президентських виборів 1999 року – меншою на 2,9%; під час парламентських виборів 1998 року – на 1,2%.

Отже, під час усіх виборів, що відбувалися протягом останнього десятиріччя, рівень електоральної активності української молоді був нижчим від середнього рівня електоральної активності населення. Хоча у період загострення політичної боротьби (як це було під час Помаранчевої революції 2004 року) відбувається зростання політичної та електоральної активності молодих людей.

Водночас не можна беззастережно стверджувати, що політика – це сфера життя громадян країни, якою вони зовсім не цікавляться. За даними моніторингу громадської думки Інституту соціології, постійно *зацікавленими політичними проблемами* можна вважати майже 10% населення країни; ще приблизно 62 – 65% опитаних цікавляться політикою інколи. І лише чверть населення політика не цікавить. Причому за період з 1994 до 2001 р. питома вага окреслених груп практично не змінилася. Серед молодих людей віком 14 – 17 років постійно стежать за подіями політичного життя лише 5,9%, а взагалі не цікавляться політикою 44,1%, то серед молодих людей віком 29 – 35 років ці показники становлять 13,5% і 20,8%. Рівень інтересу до політики істотно зростає з підвищенням освітнього рівня молодих людей. У Західному регіоні інтерес до політичних процесів серед молоді більший ніж у Східному (дані соціологічного опитування Державного інституту розвитку сім'ї та молоді, червень 2006 р.)

Ступінь зацікавленості політикою можна уявити, проаналізувавши відповіді на запитання про наявність чи відсутність для людини певних *політичних ідеалів*, які заслуговують на підтримку громадян. Виявляється, що лише близько 6% опитаних вважають, що такі ідеали існують і важливі для них. 40,9% опитаних 1994 р. і 44,9% – 2001-го зазначили, що такі ідеали для них не існують. Приблизно чверть респондентів не змогли відповісти на це запитання. Отже, виявляється, що ступінь зацікавленості політичним життям більшості населення є досить слабким, поверховим, пасивно-споглядальним, без чітко визначених політичних ідеалів і прагнення домогтися їх реалізації у житті.

Інше питання мало на меті з'ясувати, який же *загальний вектор політичних спрямувань* опитаних (Табл. 1).

Таблиця 1.

ДИНАМІКА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ УПОДОБАНЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН, %

Який ідейно-політичний напрям відповідає Вашим власним переконанням?	Молодь віком 18 – 35 років					36 років і старші	
	лист. 2003 р.	лист. 2004 р.	лист. 2005 р.	січень 2006 р.	червень 2006 р.	листопад 2005 р.	січень 2006 р.
	N=730	N=716	N=702	N=720	N=1194	N=1291	N=1296
Національно-демократичний	11,5	14	17	17	16	12	15
Соціал-демократичний	8	7	6	9,5	10	5	8
Екологічний (“зелені”)	9	6	4	3	6	3	2
Комуністичний	4	1	2	2	1,5	9	11
Політичний напрям, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз’єднання України з Росією	10	15	10	-	-	14	-
Ліберальний	1	1	2	4	1	1	2
Християнсько-демократичний	3	3	3	2	2	3	3
Соціалістичний	2	1	3	7	3	7	11
Національно-радикальний	1	1	1	3	1	1	3
Інший	2	2	2	3	-	2	2
Жодний	16	14	11	11,5	10	10	11
Я не орієнтуюся в політичних течіях	22	25	24	25	16	19	22
Важко відповісти	10	9	15	12	8	14	10

На початку XXI ст. політична боротьба велася між політичними силами з чітко визначеними ідеологічними позиціями (комуністи, націонал-демократи, соціалісти, соціал-демократи), адже саме на відмінностях в ідеологічних позиціях робився акцент у цій політичній боротьбі. Така надмірна ідеологізація політичного життя сприяла зростанню ідеологічної самоідентифікації громадян, у тому числі і молоді. Однак рівень політичної культури приблизно п'ятої частини населення залишився у зародковому стані, оскільки

вони навіть не спромоглися висловитися із зазначеного приводу. При цьому спостерігаються істотні відмінності в ідеологічних перевагах громадян різних регіонів. У Західному регіоні значно більше прихильників націонал-демократичної ідеології, ніж у Східному (29,7% і 6,2%), і значно менше тих, хто не цікавиться політикою взагалі (21,3% і 34,%).

Регіональні відмінності у політичній свідомості та поведінці населення України проявляються і у питаннях ставлення до вступу в ЄС, СОТ, ЄП та НАТО (Табл. 2).

За даними соціологічного дослідження, проведеного у грудні 2006 року спільно Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг” розподіл відповідей респондентів на запитання: **“Якби найближчої неділі проводився референдум з питання вступу України до ..., як би Ви проголосували?”**, залежно від регіону опитування, % тих, хто проголосує **“ЗА”**

Таблиця 2.

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ
НАТО	58	19	23	12	10	7	43
Європейського Союзу	79	52	54	39	58	17	56
Світової організації торгівлі (СОТ)	77	52	57	43	65	46	58
Єдиного економічного простору (ЄП)	32	51	48	63	79	94	34

Інша річ, що політична культура нації, яка формується насамперед за ознаками громадянства, є ще дуже суперечливою, занадто емоційно забарвленою, хиткою, ситуативно залежною, патерналістськи орієнтованою, з переважанням політичної пасивності над свідомою й активною участю у виробленні політики та управлінських рішень. Однак із кожним роком незалежності України відбуватимуться позитивні зміни у політичній свідомості й поведінці її населення, у поступовому творенні громадянського, демократичного, відкритого суспільства.

Контрольні запитання:

- 1. Дайте визначення політики з погляду соціології.*
- 2. Назвіть основні підходи до вивчення сфери політики в соціології.*
- 3. Розкрийте функції політики у суспільстві.*
- 4. Опишіть основні тенденції розвитку політичного життя в сучасній Україні.*
- 5. У чому суть електоральних досліджень як різновиду соціологічних досліджень?*

Лекція 11.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

1. Культура як соціальна система: основні елементи, види і функції.
2. Предмет, об'єкт і категорії соціології культури.
3. Соціокультурна ситуація в сучасній Україні.

1. Культура як соціальна система: основні елементи, види і функції

Слово „культура” стало останнім часом звичним і часто вживаним: не сходить зі сторінок газет і журналів, звучить по радіо і телебаченні, постійно використовується під час спілкування. Проте „культура” – не тільки широковживане слово, але й важливе наукове поняття, без якого не може обійтися жодна сфера теоретичного знання про суспільство, тим більше зараз, коли проблематику культури об'єктивні процеси суспільного розвитку висувають на передній план, надаючи їй надзвичайної гостроти.

При з'ясуванні змісту поняття „культура” виникає ряд проблем, адже ще стародавні мислителі зазначали, що будь-яке визначення страждає неповнотою. З цієї причини існує велика кількість понять „культура”, бо кожне визначення – це своєрідне тлумачення автором змісту поняття. Так, ще у 1952 р. американські культурологи А. Кребер і А. Клакхон нарахували 164 визначення культури і понад 100 спроб теоретичного пояснення цього поняття. У 1964 р. кількість зібраних ними варіантів досягла 257, і з того часу зростає не менш як удвоє.

Вивченням культури займається багато наук – історія, археологія, соціологія, етнографія, мистецтвознавство, антропологія та ін. Усі вони стверджують, що поняття „культура” – латинського походження і спершу означало обробку землі, її культивування. У цьому вихідному значенні воно увійшло до словника сільсько-господарських, біологічних та медичних наук (наприклад, культура бактерій, культура рослин тощо). У спорідненому значенні слово «культура» означає поліпшення та ушляхетнення («оброблення» у розумінні виховання, освіти) людини. Нарешті, у третьому головному значенні це слово подано у філософських творах, де під культурою розуміють усе те, що не росте, не розвивається саме собою, тобто від природи, а виникає завдяки праці людини. Цей

поділ на «природу» та «культуру» став головною засадою для поділу наук на природничі та гуманітарні.

У XIX ст. філософи запропонували розглядати культуру як прогресивний розвиток здібностей людини, передусім інтелектуальних. З розвитком етнографії культуру почали вивчати у контексті соціально-антропологічної проблематики, тим самим закладаючи фундамент для появи соціології культури як теоретичної частини соціальної антропології. Свій внесок у розширення змісту поняття «культура» зробили філософи-неокантіанці, американський етнограф XIX ст. Е.Тейлор, його сучасний послідовник американський соціолог Н.Смелзер, німецький соціолог М.Вебер. Вони тлумачили культуру як систему знань, вірувань, цінностей, законів, зразків і норм поведінки, уявлень про довкілля і про самих себе людей та певних соціальних спільнот. При тому, автори підкреслюють, що культура не тільки створюється людьми, але і творить їх, бо вони стають власне людьми у процесі засвоєння культури – виховання і соціалізації. Саме такий підхід до розуміння культури традиційно вважається найбільш властивим соціології, тому, що тільки засвоївши систему базових цінностей, ідеалів та норм, які творять «дух культури», можна зрозуміти специфіку певної соціальної спільноти та всі продукти її життєдіяльності, в т.ч. і матеріальні.

Отже, в широкому загальнофілософському розумінні культура – це те, що створено людиною над „власне природою”, відповідно, умовно ми можемо поділити її на дві частини: **духовну** (норми, цінності, зразки поведінки, вірування, мова) та **матеріальну** (предмети праці, будівлі, одяг, книги). Поділ культури на духовну і матеріальну є відносним, тому що будь-який об’єкт матеріальної культури з’являється в результаті свідомої діяльності людини, в його основі лежить певна ідея, він створюється відповідно до певних цінностей, є їх матеріальним виразом, символом. У деяких випадках навіть важко встановити, який елемент культури – духовний чи матеріальний, домінує у певних її об’єктах.

Залежно від рівня, масштабів, форм соціальної взаємодії розрізняють типи, види та форми культури.

Історично склалися два типи культури: **висока (елітарна) та народна (фольклорна)**. Елітарна включала в себе насамперед за все класичну музику, живопис, літературу, які створювали професіонали високого рівня. Народна культура включала фольклор, пісні, танці, казки, міфи, які створювали люди у повсякденному житті. У

сучасному суспільстві у зв'язку з розвитком засобів масової інформації виникає ще одна форма – **масова культура**, що апелює до всіх і розрахована на масове споживання.

Для масової культури характерне зведення дійсно високої культури до посереднього, поверхового, вихолощеного змісту, потурання нерозвиненим смакам.

Основні форми культури:

- **загальнолюдська культура** вироблена людством як єдиною соціальною спільнотою впродовж усієї її історії. Про реальність існування загальнолюдської культури говорить наявність цінностей, які приймаються всім людством і трактуються ним практично однаково: істини, добра, краси, справедливості тощо та відповідних їм антицінностей.

- **суперкультура** – це культура певної самодостатньої спільноти (цивілізації, етносу) упродовж усього періоду її існування;

- **субкультура** – це культура окремих специфічних груп із власним баченням світу та себе у ньому. Найчастіше соціологи розрізняють субкультури за демографічними, професійними критеріями, критеріями належності до певної організації: молодіжна субкультура, субкультура злочинців, армійська субкультура тощо;

- **особиста культура** індивіда як суб'єкта соціального життя.

Ще одним аспектом аналізу культурних форм, є виділення **релігійної** та **світської** культур, які орієнтуються на відмінні системи цінностей та цілі.

Аналізуючи різноманітність культурних форм відзначимо також наявність в суспільстві з високим рівнем структурування, цивілізованості **пануючої** та **девіантної** (маргіальної) культур. Їх існування є наслідком присутності у суспільстві груп неоднакових інтересів, які, в силу різних обставин, розходяться у сприйнятті базових норм та цінностей. У певному сенсі один з напрямків сучасного мистецтва – андерграунд – можна розглядати як варіант девіантної культури. Прикладом вияву маргіальної культури є творчість наших земляків: Л.Фон Захер-Мазоха та його сучасного послідовника – театрального режисера Р.Віктюка.

Прийнявши, за критерій тип взаємин між різними пластами культури (пануючої та субкультури), можна виділити ще таку форму культури, як **контркультура**. Якщо наявність девіантної культури, як уже зазначалось вище, викликається існуванням в суспільстві різних груп інтересів, то підставою для виділення контркультури є

наявність суперечливих груп, які вступають у конфлікт на ґрунті розуміння підставових складників культури, а також активне протиставлення пануючій культурі. Межа між девіантною та контркультурою є досить умовною, бо кожна форма девіації є вже виразом «іншості» щодо пануючих у суспільстві норм. Прикладом контркультури може бути діяльність таких девіантних груп, як наркомани, сатаністи тощо.

Основні функції культури:

- **пізнавальна** (дослідження в галузі культури дають можливість адекватно судити про суспільство в цілому, його спільноти, групи і людину-особистість зокрема);

- функція **соціальної пам'яті** або передавання соціальної спадщини (культура зберігає, передає і вдосконалює людський досвід);

- **освітньо-виховна** (саме культура робить людину людиною в процесі соціалізації, за допомогою навчання і виховання, шляхом соціальної трансляції набутого людством досвіду від старших поколінь до молодших; разом з тим набута і засвоєна культура є базою для творчої інноваційної діяльності);

- **регулятивна** (цінності, ідеали, норми і зразки поведінки певної культури в ході соціалізації людини стають частиною самосвідомості, формують і регулюють її поведінку);

- **комунікативна** (від лат. “communicatio” – шлях сполучення, форма зв'язку, акт спілкування; саме культура виступає одним з найбільш розповсюджених і ефективних засобів спілкування людей, дозволяє їм краще пізнати і зрозуміти один одного);

- **інтегративна і дезінтегративна** (з одного боку, культура здатна згуртувати людей, забезпечувати цілісність співтовариства; з іншого – вона має властивість поділяти людей, протиставляти їх один одному, іншим спільнотам, оскільки вони належать до різних субкультур).

2. Предмет, об'єкт та категорії соціології культури

Соціологія культури – *галузь соціології, яка вивчає культуру як соціальний феномен, її місце і роль у взаємодії з іншими системами суспільства, а також взаємодію особистості, спільноти і суспільства.* Соціологія культури належить до соціологічних теорій середнього рівня (спеціальних соціологічних теорій).

Соціологія має справу з культурою як соціальним феноменом, тобто вивчає культуру як систему доступну спостереженню, емпіричним засобам дослідження. Найважливішими чинниками виникнення людських суспільств, поряд з економічними, природними, є і культурні умови, які по-різному впливають на соціальні процеси. У науці побутують різноманітні трактування ролі, місця і сутності культури в контексті світової цивілізації. Нерідко терміни „культура” і „цивілізація” (від лат. *civilis* – громадянський, державний; рівень суспільного розвитку) вживаються як синоніми. Однак вони суттєво різняться за своїми значеннями. Термін „культура” виник раніше. Він вживається французькими просвітителями XVIII ст. – Вольтером (1694 – 1772), Жаном Кондорсе (1743 – 1794), німецьким філософом Йоганном Гердером (1744 – 1803). Для них культура – те, що створено людством у процесі його історії, передусім матеріальна культура. У неї включали й людський фактор як її творця. У XIX ст. поняття "цивілізації" вживали для характеристики промислового та технічно розвиненого суспільства. На початку XX пол. відомий німецький культуролог О.Шпенглер запропонував розглядати цивілізацію як заключну стадію розвитку будь-якої культури.

Культура – явище складне, поліструктурне: вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини. В цьому полягає передумова і необхідність різних підходів, засобів її дослідження. Тому й вивчають її різні науки – історія, філософія, економіка, психологія, які утворюють культурологію як самостійну галузь знань. Соціологію культури цікавлять, передусім, взаємодія культури і суспільства. Відомо декілька методологічних підходів до соціологічного аналізу культури.

Функціональний підхід основним елементом культури вважає цінності. За Т. Парсонсом, культура – організована певним чином система цінностей, яка відповідає потребам людини. Культурі властива сталість, стабільність. Різні культури мають багато спільного, тому природним їх розвитком є тільки еволюція.

Конфліктний підхід розглядає культуру як динамічну систему, яка є своєрідною ареною конфліктів, породжених соціальною нерівністю. Цінності зазнають певного впливу інших соціальних факторів. Зокрема, К. Маркс твердив про культуру як про похідну економічних відносин. Домінуюча культура – це, як правило, результат нав'язування панівною групою своїх норм, цінностей.

У радянській філософській та соціологічній літературі до середини 60-х років під культурою розуміли сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством. Цей погляд відтворював досить поширений **технологічний підхід** до вивчення культури як техніко-цивілізаційного явища, продукту людської діяльності.

За командно-адміністративної системи відсутність волі у творчої особистості нівелювала її на тлі групової конфліктної свідомості. Політична культура домінувала над художньою, моральною, правовою та іншими видами культури.

Діяльнісний підхід до визначення культури заявив про себе у 80-ті роки ХХ ст., насамперед завдяки новим інтегральним поняттям „засіб мислення” та „засіб діяльності”. Увага зосереджувалася не тільки на оволодінні досвідом минулих поколінь задля втілення його у виробництво та суспільне життя, а й на тому, як, якими засобами це робити.

Динамічнішим стали дослідження культури на початку 90-х років. Саме в цей період утвердилося у вжитку західноєвропейське поняття „менталітет”, яким активно послуговуються задля глибинної характеристики культури. Це поняття охоплює систему цінностей, культурні традиції, специфіку відображення, стереотипи поведінки, притаманні різним соціальним групам у різних соціальних умовах.

Соціологія культури має розгалужену систему понять і категорій. До них зазвичай відносять поняття і уявлення, зразки поведінки, цінності і норми; в окремих випадках до них додають мову, ідеологію та інші складники.

Переважає більшість соціологів вважають *стрижнем і ядром культури систему цінностей і норм.*

Цінності – *це матеріальні предмети, ідеї чи якості, щодо яких індивід або група займають оцінювальну позицію, приписуючи їм особливу роль у житті, відчувачи необхідність у них, намагаючись оволодіти ними.*

Серед цінностей соціологи виділяють:

- *смысложиттєві* (уявлення про добро і зло, щастя, ціль і сенс життя; приклад – калокагатія у стародавніх греків, як єдність добра і краси);

- *вітальні* (від лат. *vitalis* – життєвий; це цінності життя, здоров'я, особистої безпеки добробуту, сім'ї; цінності освіти, кваліфікації, правопорядку і т. ін.);

- *цінності суспільного визначення і покликання* (любов до праці, соціальне становище, служіння громаді і людям);

- *цінності міжособистісного спілкування* (чесність, безкорисливість, доброзичливість);

- *демократичні цінності* (права людини на загал, свобода совісті, слова, переконань, вірування, свобода політичного вибору, національний суверенітет);

- *партикулярні цінності* (прив'язаність до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога, устремління до Абсолюту).

Соціальні норми є похідними від цінностей і ґрунтуються на них. Під **соціальними нормами** розуміють *правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя відповідно до цінностей певної культури і зміцнюють, як правило, стабільність і єдність суспільства*. Дотримання норм забезпечується у суспільстві, як правило, шляхом застосування соціальних заохочень і соціальних покарань (або позитивними і негативними санкціями).

Соціокультурні зразки поведінки закріплені в обрядах, звичаях і традиціях. **Обряди** – *це сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми та цінності і викликають певні колективні почуття*. **Звичай** – *форми регуляції діяльності і відносин людей, які відтворюються у певному суспільстві, соціальній спільноті та групі і є звичними для їх членів*. **Традиції** функціонують в усіх соціальних системах, будучи *необхідною умовою їх життєдіяльності, і є елементами соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління*.

Усі базові елементи культури складають її єдину систему. Вони певним чином взаємодіють між собою, взаємно доповнюються і визначають сутність та зміст одні одних.

3. Соціокультурна ситуація в сучасній Україні

На відміну від світових тенденцій, в Україні *культура не перетворилася на провідний чинник розвитку суспільства*; вона й далі на маргінальному місці, на узбіччі державної політики. За висловом відомого українського вченого **С.Павлюка**, "тактика

суспільної еволюції перехідного періоду з численними компромісами фактично нейтралізувала фундаментальну основу націо- і державотворення, а політично розпорошена національна еліта не запропонувала систематизованої оптимальної моделі Української держави". Не надавши алгоритму суспільним перетворенням у всіх сферах, суспільство було введене у стан хаотичності й аритмії, надаючи *сфері економіки* роль суспільної панацеї (тобто універсального засобу проти всіх недуг і на всі випадки). Зовсім не було взято до уваги виняткового чинника стабілізації та гармонізації суспільства – *національну свідомість і культуру*. Адже стрижневим компонентом усієї суспільної будови разом із державою є ідеологія як система цінностей, яку визнає й засвоює суспільство, виступаючи тим самим консолідуючою максимою, здатною мобілізувати національну енергію для здійснення найвищої суспільної мети – повноцінного розкриття і правового забезпечення природних задатків людини.

Як і в радянські часи, коли щодо культури діяв – “залишковий принцип” (тобто на розвиток культури державою надавалося стільки, скільки залишилося в бюджеті грошей після видатків на економіку, мілітарну сферу, утримання бюрократичного апарату тощо). Позбавлена державних дотацій, сфера культури почала катастрофічно зменшуватися в *кількісних показниках* і втрачати *якісні позиції*. Згідно з даними Держкомстату, зменшується *кількість дошкільних закладів* (з 24,5 тис. 1990 р. до 16,3 тис. 2000 р.), при збереженні кількості середніх навчальних закладів зменшується *число учнів* у них (з 7,1 млн. 1990/1991 навч. року до 6,8 млн. 2000/2001 навч. року); з 1179 *профтехнічних закладів*, які діяли 1995 р., функціонують лише 970, а з 742 *вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації*, що діяли 1995 р., 2000 року залишилося лише 664; зберігається тенденція до зменшення *конкурсу на вступних іспитах* до всіх типів вищих навчальних закладів; з 25,6 тис. *бібліотек* 1990 р. через п'ять років лишилося всього 15,7 тис.; падають *наклади книжок і журналів*, у тому числі українською мовою тощо, за останнє десятиріччя на 16% зменшилася кількість кіновідвідувань, половина нових театрів заповнюється лише на 50%; 3/4 старшокласників сільських шкіл і 1/3 – міських майже не відвідують музеї; 31,3 % жителів малих та середніх міст не бувають у театрах; 35% – не користуються послугами бібліотеки, 60,5% – ніколи не відвідують клубні

установи. Лише 4,2% вільного часу витрачає міський житель на відвідування культурних закладів.

Що ж до **якісних характеристик сучасного стану культури в Україні**, то їх можна згрупувати в такий спосіб:

- співіснування в одному культурному просторі *двох культур із неоднаковими можливостями*: домінуючої російської чи російськомовної та маргінальної української культури, коли виразно проявляються тенденції до подальшої русифікації в багатьох сферах суспільного життя, зокрема комунікативній. Лише близько 20% телерадіопрограм наповнені україномовними матеріалами, з 52-мільйонного річного накладу періодичних видань лише 12 млн. видається українською мовою;

- співіснування *явищ культурного етноцентризму та культурного космополітизму*. У першому випадку йдеться про ситуацію, коли панівна перевага і вищість визнається лише за однією з існуючих культур і зневажаються носії інших культурних цінностей. В Україні найчастіше проявляється російський етноцентризм із поцінуванням української культури як меншовартісної, шароварної та загумінкової. Культурний космополітизм означає процес творення людини безнаціональної, без роду і племені як потенційно агресивної і невірноваженої соціальної істоти, що зазвичай притаманне молодим людям; поширення *«вестернізації» та «американізації»* з орієнтаціями переважно на ненайкращі взірці західної масової культури, коли переважна більшість кінофільмів – американські або західноєвропейські, коли полиці книгарень і кіосків заповнили перекладені західні детективи, сентиментальне читиво і порнографічна низькопробна продукція, а радіо- і телебачення – англomовні шлягери. Нині, з легкої руки американського соціолога **Г. Рітцера**, дедалі більше вживається термін *«макдональдизація»*, який означає розповсюдження принципів їдальні швидкого обслуговування в інших сферах суспільства, включно з освітою, сімейними відносинами, відпочинком, політикою тощо; в сучасній Україні явища *«макдоналізації»* трапляються і в прямому, і в переносному значенні, коли кількість їдалень *«Макдональдс»* у тому чи тому українському місті перевищує кількість наукових книгарень;

- творення *сурогатної культури* в усіх її проявах, яка позбавлена найсуттєвішого – етнічного колориту, етнічної неповторності як вагомий естетичної прикмети високості, цивілізаційності

(навіть якщо йдеться про російськомовну сурогатну культуру, різножанрові зразки якої виглядають блідим нагадуванням справжніх національних шедеврів);

– проникнення ринкових відносин у сферу культури, що призводить до її дальшої комерціалізації та створює стан, коли український культурний простір стає легкою здобиччю ділків від культури і бізнесу. Тому навіть у кількісному вимірі імпортна культурна продукція набагато перевищує вітчизняну, має привабливіші для споживача шати, приносить більшу фінансову вигоду тим, хто впроваджує її на українському ринку. Водночас, експорт української культурної продукції не має масового характеру; сучасну українську культуру мало знають у світі. Багато діячів української культури і дотепер вважають, що основне завдання у культурній сфері – повернення до спадщини минулого, і виявляють дивну апатію та пасивність щодо розвитку її нових форм і напрямів. А малооригінальна культура, за словами І.Дзюби, яка не може запропонувати щось вартісне іншим культурам, приречена на пасивну роль у духовній взаємодії світових культур, на запозичення і наслідування, на репродукцію, а не на творче продукування культурних зразків високої якості, конкурентоспроможних і визнаних в усьому культурному світі.

Дефіцит культури – наслідок зтяжної неувagi до цієї сфери – негативно позначається на стані справ у суспільстві. Культури не вистачає виробництву – і економіка країни перебуває у занедбаному стані. Виробниче безкультур'я виливається в екологічну проблему, кризові та катастрофічні явища (Чорнобиль, Чернівці, Запоріжжя тощо). Культурний дефіцит позначається на політичній практиці (нескінченні образи парламентарів, нехтування прийнятими рішеннями, невиконання постанов, зневажливе ставлення до закону). Культури не вистачає соціальній сфері, побуту, освіті, вихованню. Дефіцит культури є одним із фундаментальних чинників міжнаціональних зіткнень і конфліктів.

Сьогодні кожному зрозуміло, що поза культурою ні про яке оновлення суспільства не може бути й мови. Саме тому розвиток культури має розглядатися в такому статусі, як і економіко-політична проблематика. На жаль, і нині в цій сфері панує залишковий принцип.

Першочерговими у плані відродження й збільшення культурного потенціалу є такі основні завдання:

- зміцнення матеріальної бази культури, викорінення залишкового принципу її фінансування, впровадження нових форм фінансового забезпечення;

- докорінна перебудова системи народної освіти;
- демократизація культурної політики;
- залучення до сфери соціокультурної творчості все ширшого загалу, а в перспективі – всіх людей;
- формування нового мислення на основі загальнокультурних надбань людства і загальнолюдських пріоритетів;
- впровадження культури у всі сфери громадянського життя суспільства: працю, побут, політику, національні стосунки тощо.

Ці заходи дають підстави сподіватися, що культура України дістане потужні імпульси свого вільного безперешкодного розвитку у власній незалежній державі і зможе невдовзі посісти гідне місце в сім'ї світових культур.

Контрольні запитання:

1. *Що означає термін “культура” в соціології?*
2. *Назвіть основні форми культури.*
3. *Перелічіть основні функції культури.*
4. *Яка існує відмінність між поняттями “цінності” й “норми”? Що об'єднує ці поняття?*
5. *Назвіть основні підходи до соціологічного аналізу культури.*
6. *У чому полягає специфіка соціокультурної ситуації в сучасній Україні?*
7. *Чим зумовлене існування різних типів культур у сучасній Україні?*

Лекція 12.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

1. Становлення соціології релігії, її об'єкт і предмет.
2. Сутність і соціальна природа релігії, її структура.
3. Соціальні функції і роль релігії в житті суспільства.
4. Релігійна ситуація в сучасній Україні.

1. Становлення соціології релігії, її об'єкт і предмет

Соціологія релігії як релігієзнавча дисципліна виникла на початку XX ст., її засновники М.Вебер, Е.Дюркгейм та ін. визначали **соціологію релігії як науку, що вивчає взаємодію релігії та суспільства**. Сутність релігії, джерела її виникнення та існування залишаються поза увагою соціології релігії.

М.Вебер виходив із висновку, що соціологія не в змозі досягнути сутності релігії, оскільки має справу з умовами та результатами певного типу соціальних дій. Для соціолога релігія існує лише як особливий тип мотивації соціальної поведінки людей. Його намагання обмежуються вивченням мотиваційного впливу релігійних ідей та уявлень, з'ясуванням її діяння та ролі в суспільстві. Згідно з цією схемою, М.Вебер на основі значного історичного матеріалу вмотивовує думку щодо вирішальної ролі протестантської етики у формуванні сучасного капіталізму [„Протестантська етика і дух капіталізму” (1905)]. Німецький соціолог І.Матее визнає, що соціологія релігії, будучи емпіричною наукою, вивчає, власне, як релігія та суспільство проникають одне в одне, формуючи таким способом специфічні інститути, цінності й форми поведінки. Отож, визнаючи релігію як "метасоціальний феномен", ці автори обмежують завдання соціології релігії зовнішнім описом соціальних виявів релігійного феномену.

Інших поглядів на сутність релігії дотримувався французький соціолог **Е.Дюркгейм**, визначаючи її соціальну природу. Але для нього релігійними були всі колективні, суспільні уявлення й вірування, якщо вони мали обов'язковий для всіх членів суспільства характер, поєднували індивіда з суспільством, підпорядковували його останньому. Для Е.Дюркгейма конкретний зміст релігійних форм і символів не мав значення, він міг докорінно змінюватись у різні епохи. Залишається єдиним в усі епохи лише потреба в колективних віруваннях, почуттях і ритуалах. Власне, Е.Дюркгейм

зробив висновок про вічність і необхідність релігії в кожному суспільстві, не з'ясувавши практично ґносеологічних характеристик елементів релігійного феномену, їхнього реального значення у суспільстві [„Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система Австралії”, 1912].

Соціологічна концепція Е. Дюркгейма стала теоретичним підмурком структурно-функціональної школи в соціології та й, вцілому, соціології релігії (О. Діа, М. Інджер, Л. Шнайдер та ін.). Засновники структурно-функціонального методу визнавали релігію як важливий функціональний елемент суспільства, що сприяє збереженню існуючої соціальної системи, підтримує її стабільність.

Багатоплановість проблематики релігієзнавства як системи наукових знань зумовлює складну його структуру, що має два важливі напрямки дослідження релігії – теоретичний та історичний. Теоретичний напрямок дослідження складається з філософських, соціологічних і психологічних аспектів вивчення релігії як соціального явища.

Філософське вивчення релігії (філософія релігії) є головним у структурі теоретичного релігієзнавства, оскільки розкриває онтологію та ґносеологію релігії.

Другою важливою частиною теоретичного релігієзнавства є *соціологічне вивчення релігії* (соціологія релігії). Ґрунтуючись на загальнонауковій методології дослідження суспільства, соціологічний аспект вивчає релігію як соціальний феномен, елемент суспільних відносин. Важливими *проблемами соціологічного аналізу релігії* є з'ясування соціальних причин її виникнення, існування та відтворення, її місця в соціальній системі (мережа зв'язків і залежностей, що характеризують становище релігії в суспільстві, її місце в суспільній свідомості та в системі соціальних інститутів і організацій), її внутрішньої структури (характер елементів релігійного комплексу, їхнього взаємовідношення), її соціальних функцій та ролі в конкретному суспільстві. Наукове вивчення релігії передбачає не лише загальносоціологічний аналіз релігійних феноменів, а й конкретно-емпіричне дослідження релігійності, культової поведінки, їх особливостей в окремих регіонах країни тощо.

Психологічний аспект релігієзнавства (психологія релігії) передбачає вивчення психологічних компонентів (почуттів, настроїв, емоцій, переживань) у релігійній свідомості, внутрішніх

психічних процесів, стану та властивостей віруючої особи. Адже саме поняття "віруючий" характеризує прихильника релігії психологічно. Релігія впливає, передовсім, на психіку особи, створюючи в ній певну систему емоційно-інтелектуальних образів, стереотипів і норм поведінки, ядром яких завжди є віра в надприродне.

Отже, *предмет соціології релігії* – сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням суспільства на різних рівнях, система контролю за соціальною поведінкою індивідів і груп.

Об'єкт – релігія як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце у духовному житті суспільства. Одна з головних її проблем – з'ясування того, що належить до поняття „релігія”.

2. Сутність і соціальна природа релігії, її структура

Релігія у перекладі з латинської означає „зв'язок”. В усталеному розумінні ідеться про зв'язок з Богом або богами, духами. В науці ці поняття формулюються часто більш абстрактно – Абсолюту, Вищий Розум, Вища Сила, трансцендентне.

Визначення релігії як форми зв'язку людини з Богом, богами, духами закладене у самому терміні. Вона є сила, яка зв'яже світи, міст між тваринним світом і Духом Божественним, – писав православний богослов О.Мень [А.Мень. История религии. – М, 1994, – С.16 – 17]. Існують також інші визначення релігії. На сьогодні в літературі є більше 200 різних визначень релігії, що свідчить про складність релігійного феномену.

Всупереч твердженням про релігію як притаманну людській свідомості від народження, ряд мислителів визнавали релігію соціальним явищем. Зокрема, французький соціолог Е.Дюркгейм уважав, що релігія – явище соціальне. Людський інститут не може бути заснованим на помилках та обмані, бо тоді він не міг би зберегтися. Якщо релігія – ілюзія, псевдореальність, то не може бути і предмета релігієзнавства. Релігія, на думку Е.Дюркгейма, відіграє певну роль у суспільстві. По-перше, вона створює та підтримує "соціальну спільноту". Релігія – це форма усвідомлення і створення соціальної єдності, важливим чинником якої є релігійні обряди. По-друге, релігія формує ідеали, які стимулюють суспільний розвиток. Нарешті, Е. Дюркгейм дає таке визначення *релігії* – *цілісна система вірувань і дій, що належать до священних,*

тобто відокремлених, заборонених речей; вірування та дії, що об'єднують в одну моральну громаду – церкву всіх, хто їх наслідує.

Марксизм також визначав релігію як соціальне явище. За сутністю вона, по-перше, – необхідний продукт історично визначених матеріальних суспільних відносин, а не випадковий витвір, що його накинули людям мислителі, жерці чи правителі; по-друге, релігія є частиною соціальної надбудови суспільно-економічної формації, тобто релігійною надбудовою, яку складають релігійна свідомість, релігійні діяльність і відносини, релігійні організації та інститути; по-третє, релігія – це форма відчуження людської сутності, "священний образ людського самовідчуження" (К.Маркс), за яким продукти свідомості відокремлюються від людини і протиставляються їй самій; по-четверте, ілюзійний вираз реальних суспільних відносин і діяльності людей, що виникає внаслідок спотвореного, перекрученого відображення в релігійній свідомості дійсних відносин і якостей; по-п'яте, релігія є фантастичним відображенням сил, що панують над людьми в повсякденному житті.

Визначення сутності релігії з позицій методології психоаналізу дав **З.Фройд** та його послідовники. За його вченням: по-перше, Бог є не що інше, як пряме сприйняття батька, а тому джерела релігії лежать у "батьківському комплексі" ("едіпів комплекс"). Для дитини захисником від зовнішніх сил є батько, якого вона обожає та боїться. Людина первісного суспільства також боялася зовнішніх сил і намагалася подолати їх у своїй уяві. Звідси персоніфікація природних сил, антропоморфізм релігії. Безсила людина створює собі богів за образом і подобою власного батька – богів страху та втішання.

Існують також різноманітні концепції походження та історії розвитку релігії. Уже в XIX ст. в історії науки склалася школа з вивчення походження релігії – *міфологічна школа* (інша назва – натурміфологічна, астрально-міфологічна або натуралістична). Вчені **А.Кун**, **В.Шварц**, **М.Мюллер** та ін. намагалися довести, що первісні релігійні вірування виникли з обоження небесних явищ (скажімо, Сонця, Місяця, Вітру та ін.), яких людина не розуміла, але намагалася пояснити собі через уособлення (в людському або тваринному образі).

Згодом, на основі етнографічного та антропологічного фактичного матеріалу **Е.Тайлор**, **Г.Спенсер** та ін, висунули *аніміс-*

тичну теорію походження релігії. Згідно з нею, первісна релігія зародилась як віра в "духовні істоти", в душі, в духів тощо. Сама ж віра виникла тому, що первісну людину дуже цікавив той особливий стан, що його вона часом переживала сама: сон, непритомність, галюцинації, хвороби, нарешті смерть.

Представники *преанімістичної теорії*, погоджуючись у цілому з тим, що анімістичні вірування могли виникнути так, як стверджував Тайлор, усе ж таки визнавали існування примітивніших, доанімістичних (преанімістичних) уявлень. На думку різних авторів, до виникнення віри в душу (духів) існувала єдина віра в магічну силу самої людини, віра в безособову таємничу силу, або уявлення про загальне уособлення природи, або віра в магічну діючу силу речей тощо.

Структура сучасних релігій. Будь-який сучасний релігійний комплекс має певну структуру, оскільки є складним соціальним явищем. У сучасних релігіях можна помітити окрему соціальну надбудову, що складається з таких частин: *релігійна свідомість, релігійні відносини і діяльність, релігійні організації та інститути*.

Релігійна свідомість – це форма суспільної свідомості, сукупність ідей, міфів, догм, поглядів та уявлень, почуттів та емоцій, традицій та звичаїв, у яких відображається навколишній світ через уявлення про надприродне. Основною ознакою релігійної свідомості є віра в реальне існування надприродних сил та істот.

Важливий аспект релігійної свідомості складає **релігійна психологія** – сукупність психологічних емоцій (страх, благоговіння, радість тощо), звичок, настанов і традицій, що виникають унаслідок дії соціально-психологічних механізмів наслідування, навіювання, емоційного зарядження тощо.

Релігійна свідомість існує, функціонує та відтворюється засобами *релігійної мови, термінів*. Останні є знаковою системою, одиниці якої мають сакральне релігійне значення та зміст. Ця система може бути звуковою або письмовою, а її мета – служити засобом спілкування віруючих, передавання релігійних уявлень, міфів, норм від покоління до покоління тощо.

Релігійна діяльність. Релігійна діяльність є видом соціальної діяльності й приховує у собі позакультову і культову діяльність. Перша здійснюється в духовній і практичній сферах. Духовну релігійну позакультову діяльність складають продукування

релігійних ідей, систематизація і тлумачення догматів теології, складання богословських творів тощо. Віруючі та релігійні громади ведуть також практичну позакультову діяльність: благодійну, місіонерську, викладацьку в навчальних закладах, управлінську в системі релігійних організацій і центрів, пропагандистську, реставраційно-будівельну, нормотворчу тощо.

Важливим видом релігійної діяльності є *культ*. Якщо релігію визнати видом духовно-практичного опанування світу, то практичним аспектом цього процесу є культ. Зміст культу визначається відповідними релігійними ідеологемами, культовими текстами, до яких належать Святе Письмо, молитви, псалми, співи тощо. Відтворення цих текстів під час здійснення культів формує у свідомості віруючих релігійні образи та уявлення, принципи релігійної ідеології. Об'єктом культової діяльності є усвідомлені у формі релігійних образів ті реальні явища, що уявляються як надприродні. Суб'єктом культової діяльності є віруючий або релігійна група. Засоби здійснення культової діяльності – храм, молитовний будинок, мистецтво, культові предмети (хрест, свічки тощо). Особливе, символічне значення серед засобів культу мають храми, собори, мечеті тощо та *релігійне мистецтво* (архітектура, живопис, скульптура, музика). Результатом культової діяльності є насамперед задоволення релігійних потреб.

Релігійні відносини – вид ідеологічних відносин, що реалізуються через стосунки віруючих, релігійні зв'язки громад і церков. Схеми відносин приписуються релігійними звичаями, нормами, правилами й статутами. Релігійні відносини можуть мати різний характер – солідарності, терпимості й нейтралітету, конкуренції, конфлікту, ворожості тощо. Тому в окремих випадках релігійні відносини регламентовані нормативно-правовими актами.

Релігійні організації та інститути. Релігія як соціальне явище має свої організаційні форми, головною ознакою яких є культова діяльність, і яким властиві специфічні відносини, структура, групова свідомість, система орієнтирів, контролю та ін.

Найпоширенішою організаційною формою релігії є церква. *Церква* – це об'єднання віруючих на основі спільних догматичних уявлень, обрядів, канонів. Конституювальні елементи церкви – це віровчення, культова діяльність і відповідна організаційна структура (слід розрізняти поняття: "церква як культова спорада", "церква як релігійне віровизначення", "церква як соціальний інсти-

тут"). Будь-яка церква має свою ієрархію (служителі культу, клір, миряни), основу якої складає професійне духовенство, священнослужителі. У церкві діє певна система норм, цінностей, санкцій, за допомогою яких здійснюється контроль за поведінкою віруючих. *Секта* – це відносно закрите об'єднання одновірців, що виникає як опозиційна течія стосовно існуючої конфесії. У секті діє певна система контролю, ідейних принципів, цінностей і настанов. Для секти характерні претензія та винятковість, тенденція до ізоляціонізму, фанатизм певної частини віруючих. *Деномінація* – це специфічне релігійне об'єднання, яке перебуває на стадії становлення, організаційного оформлення. Будучи централізованим релігійним об'єднанням, деномінація характеризується власним самоуправлінням, відсутністю священників тощо. За певних умов у деномінації може виникати тенденція до перетворення в церкву або секту.

Окремо від релігійних організацій існують різноманітні релігійно-політичні інститути, релігійно-політичні партії, релігійно-професійні та молодіжні союзи, міжнародні релігійні об'єднання тощо.

3. Соціальні функції і роль релігії в житті суспільства

Будь-яка релігія, існуючи в суспільстві, виконує певні функції, які характеризують сутність впливу церкви на соціальні відносини. Функції – це способи дії релігії в суспільстві, а роль релігії – це сумарний результат, наслідок виконання релігією функцій. Функції релігії в суспільстві різноманітні та визначаються багатьма чинниками: історичними, національно-етнічними, політичними, соціально-економічними тощо. Функції релігії в суспільстві можна умовно розділити на загальні соціальні та функції релігійних організацій.

Загальні соціальні функції релігії в суспільстві: *світоглядна, інтегративна, комунікативна, регулятивна, ілюзорно-компенсаторна* тощо.

Світоглядна функція – це виконання релігією визначника ціннісної орієнтації особи, ролі певного світорозуміння, світовідчуття, світовідношення.

Інтегративна функція – здатність релігії бути засобом ідейного об'єднання, згуртування мас, індивідів та інститутів, спільністю єдиної віри, догм, сповідання.

Комунікативна функція – це виконання релігією різноманітних зв'язків між віруючими, засіб їхнього спілкування в межах єдиного віросповідання. Вона є похідною від інтегративної функції та дозволяє віруючим таким способом установити господарсько-побутові, сімейні та інші зв'язки на основі єдиного віросповідання.

Регулятивна функція – це здатність релігії бути засобом регулювання поведінки людей, визначення певного типу (стереотипу) їхньої поведінки завдяки наявності в релігії певної системи норм і правил. Релігійне регулювання здійснюється насамперед у культовій діяльності через систему різноманітних заборон і настанов, що їх віруючі мають виконувати обов'язково.

Ілюзорно-компенсаторна функція – здатність релігії ілюзорно відтворювати належні соціальні відносини, в яких людина почувається вільною і щасливою. Так, соціальну нерівність, а надто в сучасному суспільстві, релігія долає в "рівності перед Богом", "братстві Христовому" та ін.

Певні функції в суспільстві виконують *релігійні громади та організації*, які діють у межах однієї держави та є складовою системи історично утворених соціальних інститутів, закладів та організацій. Окремі з них такі:

богослужбова функція – задоволення релігійних потреб віруючих через проведення проповідей, обрядів, ритуалів і церемоній культу духовенством;

місіонерська функція – поширення за допомогою місіонерів (священиків) віровчення, запровадження чи захист релігії серед населення. Вона здійснюється як серед іновірців, так і серед невіруючих;

пропагандистська (ідеологічна) функція – розповсюдження за допомогою радіо, телебачення, газет і журналів, кіно й театру тощо релігійних парадигм та віровчень;

політична функція – це діяльність церкви чи священнослужителів, а також релігійних організацій у політичному житті країни, в управлінні державою, у створенні клерикальних і релігійно-політичних партій, організацій та союзів;

господарсько-економічна функція – знаходить прояв у веденні господарства, виробничій діяльності з випуску культових предметів і сільськогосподарської продукції для внутрішніх потреб, провадженні реставраційно-будівельних робіт тощо;

благодійна функція – здійснюється через систему матеріальної допомоги різноманітним громадським організаціям та установам;

філантропічна функція дуже подібна до благодійної, завдяки церкві здійснюється утримання притулків для сиріт, кволих і жебраків, лікарень для бідних, дитячих закладів, а також надання їм безпосередньої допомоги за участю віруючих певного фаху;

просвітницька функція полягає в поширенні церквою чи її організаціями певної суми знань про історію чи культуру, мораль і т.ін.;

збереження національної культури й мови – проявляється в різноманітних напрямках: 1) через підтримку та збереження національних традицій і звичаїв, національної мови й культури, етнічної психології, з широким використанням їх у богослужінні та культовій діяльності; 2) засобами безпосереднього впливу на національно-етнічні відносини, міжнаціональні конфлікти й національно-визвольну боротьбу, підтримки національного відродження країни;

нормотворча функція – створення норм і правил, що допомагають церкві здійснювати своє панування, контролювати поведінку віруючих і створювати відповідну церковну структуру. Практично втілюється в написанні статутів церкви, інструкцій для священників тощо.

4. Релігійна ситуація в сучасній Україні

Про релігійне середовище України як об'єкт наукового дослідження варто говорити, лише маючи на увазі невеликий відтинок новітньої історії, що охоплює приблизно останні 15 років. Природно, що Церква існувала й була досить помітним явищем у суспільному житті нашого народу й у попередні періоди, однак діяла й розвивалася вона під впливом зовнішніх, переважно ворожих щодо неї сил, які вирішальною мірою визначали характер її діяльності та розвитку, створюючи та препаруючи її саму.

Отож характеризуючи релігійне життя в сучасній Україні, можемо вести мову про його нормалізацію та поступальний розвиток, основними ознаками яких є становлення реальної конфесійної карти нашої країни, кількісний і якісний ріст релігійного середовища та входження Церкви як суспільного інституту в багатогранні стосунки з іншими суспільними інституціями.

Упродовж останніх років сталися суттєві зміни в релігійному житті України. Цим змінам сприяло законодавче закріплення й забезпечення гарантій і можливостей практичної реалізації свободи совісті, релігій, релігійних організацій. Україна стала поліконфесійною державою з широкою структурою віросповідань. Після тривалого періоду атеїзації суспільства, за умов суспільної кризи та знецінення колишніх ідеалів, значна кількість населення країни переорієнтовується на релігійні цінності. Так, з 1992 року чисельність релігійних організацій збільшилася майже на 10 тис. і налічувала станом на 1 січня 2004 року понад 27 тис, а кількість конфесій перевищує 90 номінацій. У державі йде процес формування церковних управлінських структур: діють понад 200 духовних центрів та управлінь, функціонують 163 вищі і середні духовні навчальні заклади для підготовки кадрів священнослужителів. Для роботи з віруючими створено 11453 недільні школи. На території України діє 365 монастирів і 283 місії. Обслуговують релігійні громади 26650 священнослужителів (728 з них – іноземці).

Сучасна релігійна духовність українців унаслідок усталеної історичної традиції є в основному християнською. При цьому 52,7% всіх релігійних громад України православні. Протестантські громади становлять 25,9 %. Зауважимо, що кількість протестанських релігійних громад швидкими темпами збільшується. Так, за чисельністю громад, що утворилися протягом 1999 року, протестантські церкви (+580) поступилися лише православ'ю (+761).

В Україні католицизм представлений греко- і римокатоликами, хоч останні складають незначну частину віруючих. Вони є винятково регіональними церквами, які мають переважну частину своїх парафій у західних областях України. Релігійні громади Української греко-католицької церкви становлять 14,3% загальної кількості, їх переважна більшість зосереджена в Галичині й Закарпатті. Сьогодні УГКЦ за кількістю релігійних структур вийшли на довоєнний рівень. Визнано, що Українська греко-католицька церква відігравала важливу роль в консолідації українців, що мешкають в цих областях. Протягом чотирьох століть вона забезпечувала їх національну ідентичність, а за часів СРСР існувала нелегально, зазнаючи гонінь і водночас об'єднуючи дисидентську українську інтелігенцію.

Частка римо-католицьких парафій в Україні становить 3,4%. З 1992 року кількість збільшилася в 1,7 рази.

Крім того, на релігійній арені сучасної України наявні неорелігійні громади християнського, орієнталістського, синтетичного (поєднання різних релігійних традицій), теософського, язичницького спрямування.

Соціологічні опитування молоді, проведені Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень, підтверджують наведені вище статистичні показники. Так, сповідують релігію 54% молодого покоління України. Переважна більшість з них – прихильники християнської традиції православних – 67% (Українська православна церква Київського патріархату – 40%, Українська православна церква Московського патріархату – 22%, Українська автокефальна православна церква – 5%), католиків – 14,5% (Греко-католицька церква – 13%, Римокатолицька церква – 1,5%), протестантів – 7%, прихильників буддизму – близько 1%.

Сьогодні в українському суспільстві простежується певна невизначеність щодо розуміння релігійності й віри. Людина, визнаючи себе віруючою, не завжди сповідує будь-яку з релігій, і навпаки: вважаючи себе причетною до будь-якої з релігій за фактом хрещення, вона не завжди є віруючою. Таким чином, тих, хто ідентифікував себе віруючим, в 1,3 рази більше (69%) за тих, хто сповідує будь-яку релігію (невіруючих – 16 %, переконаних атеїстів – 1%, не визначилися з відповіддю – 14%).

Вплив релігії на формування духовного світу громадян України визначається посиленням останнім часом ролі релігійних організацій. При цьому відновлення позицій релігійних об'єднань, з одного боку, є реакцією на попередню тотальну секуляризацію суспільного життя, а з іншого – відбиває численні негаразди нашого буття. Це зумовлює те, що, крім ставлення молоді до релігії як до моди, у неї є й глибокі переконання.

Варто відзначити, що особисті релігійні скерування української молоді хоч і дуже повільно, але вже посилюються. Наприклад, кожний п'ятий з опитаних молодих людей вбачає головний сенс свого життя в тому, аби заслужити потойбічну винагороду; 35% вважають за необхідне розвивати в собі глибоку віру в Бога; 45% вірять у воскресіння Ісуса Христа. Майже 20% опитаних зазначили, що на певному відтинку свого життя вони повірили в Бога, хоча доти були невіруючими; зворотний же шлях – “вірив, але став невіруючим” – пройшли лише півтора відсотка

респондентів. Про те, що вони завжди були віруючими, повідомила чверть опитаних. Зрештою, навіть протягом останнього року змінили своє ставлення до релігії на більш шанобливе 45% учасників опитувань. З меншою повагою почали ставитись до неї лише 4%. Водночас не такою вже й нечисленною є група юнаків і дівчат, які відкидають релігію. Майже 15% опитаних однозначно назвали себе невіруючими, а ще 1,7% – навіть атеїстами. Для кожного п'ятого потойбічна винагорода не має жодного значення, стільки ж вважають, що вплив релігії на суспільне життя став надмірним, а кожний четвертий респондент підкреслив, що ніколи не вірив у Бога і не вірить зараз.

Залежність між релігійною зорієнтованістю та соціально-демографічними, етнічними, регіональними характеристиками досить стала й не є несподіваною. Найвища вона у творчої молоді, освітян, студентства. Найнижчу демонструють інженерно-технічні працівники. З-поміж етнічних груп найрелігійнішими виглядають поляки, потім українці. Найменш релігійними є молоді росіяни. Захід України – і про це вже неодноразово йшлося – релігійніший, аніж Південь і Схід. Загалом, у трьох західних областях сконцентровано 41,3% усієї церковної мережі країни. Разом з тим, не встановлено якогось певного зв'язку між релігійністю юнаків і дівчат та їхнім матеріальним станом, задоволеністю умовами життя й типом поселення.

Загалом же Церква перетворюється в Україні на повноцінний суспільний інститут, співмірний за своїми обсягами та масштабами діяльності з іншими суспільними інституціями. Вона стає не тільки помітним фактором громадського життя, а й чинником його духовного росту й стабільності.

Контрольні запитання:

1. *Що вивчає соціологія релігії?*
2. *Що є спільного і відмінного між релігієзнавством та соціологією релігії?*
3. *Назвіть та розкрийте зміст функцій релігії.*
4. *Які завдання соціології релігії на сучасному етапі?*
5. *Охарактеризуйте сучасну релігійну ситуацію в Україні.*

Лекція 13.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

1. Соціологія освіти як спеціальна соціологічна теорія.
2. Освіта як соціальний інститут, її соціальні функції.
3. Система освіти України та напрямки її реформування.

1. Соціологія освіти як спеціальна соціологічна теорія

У сучасному суспільстві все більшу увагу привертають проблеми освіти. Нині вона стає провідним національним пріоритетом, бо держава та нація без сучасної освітянської системи позбавлені майбутнього, нездатні до відтворення культурних цінностей, забезпечення конкурентоспроможності на світовому ринку економічних та інтелектуальних ресурсів, відновлення і збереження демократичних інститутів.

Кожне покоління людей зіштовхується з певними проблемами, загрозами. На початку XXI століття людству загрожує багато глобальних криз: демографічна, екологічна, вичерпання ресурсів, соціальні і національні конфлікти. Але головна загроза нашої епохи – **криза компетентності людини**. Саме зараз проблемою номер один стало відставання темпів розвитку людини від темпів розвитку всього навколишнього світу. Недостатня компетентність окремих людей і усього суспільства є першо-причиною усіх перелічених вище загроз і криз.

Ось чому так гостро постали питання навчання людей, незалежно від віку. Людству слід **вчитися бути (learning to be)**, тобто, щоб вижити, щоб належно відповідати на виклики часу, слід людству і кожній людині вчитися. Але постають питання: як вчитися? коли вчитися? скільки вчитися? що вчити? у кого вчитися? Відповіді на ці запитання намагається дати соціологія освіти.

Соціологія освіти – галузь соціології, яка вивчає соціокультурні процеси, що проходять у сфері освіти, взаємодію сфери освіти з іншими сферами життя (виробництвом, соціальною стратифікацією, політикою, мораллю, ідеологією і т. д.)

Об'єкт соціології освіти — це сфера освіти, а саме те соціальне середовище, де розгортаються процеси освіти, діють певні суб'єкти освіти, відбувається їх взаємодія.

Проблеми соціології освіти почали виокремлювати із загальнофілософської та педагогічної проблематики і досліджувати

специфічними методами на межі XIX – XX ст. Початок становлення соціології освіти як самостійної дисципліни у Франції пов'язаний з творчістю Е.Дюркгейма, в Англії – Г.Спенсера. Проблеми навчальних закладів, навчання, ролі освіти посідають у їх роботах значне місце. У Німеччині соціологія освіти виділилася в особливу галузь дослідження завдяки зусиллям М.Вебера і К.Мангейма.

Лише у 60-х роках XX ст. соціологія освіти повністю відокремлюється з загальносоціологічної проблематики, що зумовлено рядом чинників. У цей період інтерес до соціології освіти різко зріс у зв'язку з усвідомленням відставання систем освіти від нових вимог науково-технічної революції, що доповнювалось масовими виступами студентів та інтелігенції західних країн за демократизацію вищої і середньої школи. Ситуація, визначена американським соціологом **Ф.Кумбсом** як *криза освіти*, зумовила проведення численних досліджень доступності різних ступенів освіти, взаємовідносин учнівської молоді з педагогічним колективом, їх інтересів та очікувань.

Становлення соціології освіти в колишньому СРСР ускладнювалося негативним ставленням до соціології загалом, хоча поодинокі соціологічні дослідження проблем освіти ввійшли в практику в середині 60-х років. Водночас досить поширеними були запевнення в неактуальності соціології освіти, оскільки проблеми освіти вивчає педагогіка.

До свого виокремлення в самостійну соціологічну дисципліну соціологія освіти розвивалася в межах **соціології культури**, концептуально вона нерозривно пов'язана із **філософією освіти і соціологією культури** (освіта є частиною культури), а у своїй практичній спрямованості із **соціологією виховання, педагогічною соціологією, соціальною психологією і соціальною педагогікою**.

Соціологія освіти тісно пов'язана з педагогікою. Е.Дюркгейм, який був доктором педагогіки, зазначав, що найближчою до педагогіки є соціологія освіти, якщо завдання соціології освіти вивчати особливості соціалізації особистості, то завдання педагогіки – виробляти на їх основі педагогічні технології і втілювати ці знання у практичній діяльності в процесі виховання.

Соціологія освіти, на відміну від загальної, спеціальної і соціальної **педагогіки**, вивчає не лише специфіку освітнього процесу, але й певну сукупність взаємозв'язків системи освіти з

іншими соціальними системами суспільства, вплив освіти на вдосконалення соціальної структури, на ефективність трудової та інших видів соціальної діяльності.

Думки різних дослідників стосовно того, що повинно бути предметом соціології освіти, не збігаються, а подекуди й суперечать одна одній. Для **американської соціології** (М.Троу та ін.) більш характерне визначення **предмета соціології освіти як вивчення формалізованих навчальних закладів та установ** — шкіл, коледжів, університетів тощо, освітнього процесу в них, зв'язків, що склалися між ними та іншими інститутами суспільства, що їх оточує. Більш оптимальним є соціокультурний підхід, згідно з яким **предметом соціології освіти** є стан і динаміка соціокультурних процесів у сфері освіти; закони, принципи, технології навчання; взаємодія сфери освіти з іншими сферами суспільного життя.

2. Освіта як соціальний інститут, її соціальні функції

Освіта — один з найдавніших соціальних інститутів, що викликаний потребами суспільства відтворювати і передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління до життя. Освіта як соціальний інститут відповідає за своєчасну та адекватну підготовку людей до повноцінного функціонування в суспільстві.

Серед соціальних інститутів суспільства освіта займає одну з провідних позицій. Вона охоплює практично майже всі соціальні групи. Підготовка нових поколінь до здійснення соціальних і професійних функцій вимагає все більш тривалого і складного навчання, виховання.

Поняття освіти багатозначне. Його можна розглядати і як процес, і як результат засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок і розвитку особи. Важливо при цьому розмежовувати **результат формальний** (диплом, атестат, посвідчення, що свідчать про закінчення навчального закладу, захист дисертації і т.п.) та **реальний** (рівень знань, якостей особи).

Освіта як процес включає **навчання та виховання**. Іноді процеси навчання і виховання розглядаються окремо, чи навіть протиставляються один одному, а виховання іноді трактують як негативний процес ідеологізації освіти. Однак це дві тісно зв'язані сторони єдиного процесу формування особи. Корисно в зв'язку з цим звернутися до багатовікової історії освіти. Виховання завжди

вважалося чи не головною місією навчання і в епоху античності, і в століття "освіти", і в новітній час.

Освіта — це цілісна самостійна система, яка має інституційний характер. Це не просто діяльність з навчання і виховання, а особлива організована структура, що спирається на певні установи, регулюється спеціальними нормами.

Інституціалізація освіти — тривалий і складний процес. Його ознаками є виникнення соціальної групи, для якої діяльність з навчання і виховання стає **професійною** і втрачає характер приватного і внутрішнього заняття. Ця діяльність стає ролевою, цільовою та ієрархічною. Про інституціалізацію свідчить поява **спеціальних установ** — шкіл, та **норм**, які регулюють процес навчання і виховання.

Специфічність процесу соціалізації людей у системі освіти полягає в тому, що він відбувається *цілеспрямовано, систематично, плановірно, за допомогою певного кола осіб (педагогів), у спеціальних закладах.*

Цей соціальний інститут поширює панівну в суспільстві ідеологію, відображає у своїй структурі й функціонуванні суспільні відносини і є одним з важливих засобів забезпечення спадкоємності поколінь, соціальної безперервності.

Організована **освіта** як підсистема суспільства склалася **історично**. Щодо передумов її виникнення існують різні думки. Одні вчені визначальними вважають **соціально-економічні чинники**, матеріальне виробництво, інші — **священнослужіння, державне управління**. Враховуючи різні погляди, можна вважати, що система освіти сформувалася внаслідок **зміни організації всієї суспільної життєдіяльності**. Формування, функціонування і розвиток освіти — об'єктивний і закономірний процес, обумовлений системою відносин у суспільстві.

Освіта завжди більш-менш повно відображає об'єктивну реальність. Зв'язок системи підготовки кадрів з державним ладом побачили ще у XVIII ст. французькі просвітителі. Філософ *Клод Анріан Гельвецій* відзначав, що *у кожній країні мистецтво формувати людей так тісно зв'язано з формою правління, що якась зміна в суспільному вихованні навряд чи можлива без зміни у самому державному ладі*. Кожен державний лад висуває перед системою освіти свої вимоги, які відображаються у навчальних програмах, планах, підручниках, у доборі керівних і педагогічних кадрів,

здатних на практиці реалізувати політичну лінію, в методах комплектування учнів і студентів, їх кількісного охоплення.

Сутність системи освіти як соціального інституту полягає передовсім в її соціальних функціях, які у різних країнах і в різні історичні періоди виявляються неоднаково. **Соціальна функція освіти** – роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер.

Функції інституту освіти.

Функція професіоналізації — полягає у підготовці кваліфікованих кадрів для всіх сфер суспільного життя, що зумовлює професійну спрямованість майже всіх ступенів та етапів системи сучасної освіти.

Функція взаємодії освіти з соціальною структурою суспільства – система освіти формує і визначає соціально-класову структуру суспільства. З функціоналістської точки зору, освіта — це раціональний спосіб розподілу людей відповідно до їх здібностей, коли найталановитіші й найактивніші люди посідають вищі посади. Освіта також є засобом соціального переміщення і просування індивідів вгору по соціальній драбині.

Освіта включає особу в соціальні відносини, залучає її до соціальних цінностей, процесів, тобто сприяє її **соціалізації**. При цьому школа не тільки знайомить з культурними нормами, цінностями, соціальними ролями, але і сприяє їх інтериоризації, відтворенню певного способу життя.

З соціалізацією тісно зв'язана і функція **соціальної інтеграції**. Залучаючи до єдиних цінностей, навчаючи певним нормам, освіта стимулює єдині дії, об'єднує людей. Виконанню функцій соціальної інтеграції сприяє те, що навчальний заклад фізично об'єднує представників різних соціальних груп.

Виховна функція освіти полягає у формуванні за допомогою цілеспрямованої діяльності певних соціальних рис світогляду у підростаючих поколінь, визнання ними пануючих у суспільстві норм поведінки, ціннісних орієнтацій, тобто у підготовці молоді до виконання певних соціальних обов'язків. З допомогою освіти зберігаються культурні цінності, які передаються від одного покоління до іншого. Виховання молоді в дусі конформізму, визнання культурних цінностей та ідеалів, що склалися в суспільстві, сприяє підтриманню існуючого **соціального порядку**. Виховну функцію освіти інколи трактують гіпербо-

лізовано, вважаючи її інструментом тоталітарного контролю, що певною мірою було властиве, наприклад, радянському суспільству.

Функція загальноосвітньої підготовки. Деякі дослідники розглядають її як аспект виховної функції, називаючи гуманістичною, „розвивальною”. Саме в ній виявляються відмінності між спеціальною і загальною освітою. Загальноосвітня підготовка допомагає розширити межі професіоналізму, розкриває простір для ерудиції та світогляду. Крім того, фахова підготовка, засвоєння спеціальних знань неможливі без попередньої загальноосвітньої підготовки. Вона є базою для набуття спеціальних знань, перекваліфікації, розвитку здібностей, професійної адаптації.

Науково-дослідницька функція освіти. Освіта і наука виконують функції розвитку одна одної. Саме їх органічний зв'язок – застава подальшого вдосконалення освіти. Творення нового знання постійно відбувалося в структурі освіти. Тривалий час ця функція була побічною для системи освіти. Загалом реалізація цієї функції зосереджена у вищій ланці системи освіти. Вже наприкінці ХІХ ст. в обов'язки викладацького складу вищих навчальних закладів увійшло одночасне виконання ролей дослідника і педагога.

Окрім основних (явних), можна говорити про безліч латентних (прихованих) функцій освіти. Свого часу Р. Мертон звертав увагу на таку приховану **функцію як "baby sitting"** (няні), оскільки школа на деякий час звільняє батьків від необхідності наглядати за дітьми. Цей аспект виховної функції освіти важливий і в тому сенсі, що школа часто відіграє роль компенсуючого чинника для дітей з так званих „неблагополучних” (кризових) сімей.

3. Система освіти України та напрямки її реформування

Розбудова державності України у поєднанні із загальноцивілізаційними процесами розвитку піднімають проблеми освіти на вищий щабель. Освіта сьогодні стає провідним національним пріоритетом, бо держава та нація без сучасної освітянської системи позбавлені майбутнього, нездатні до відтворення культурних цінностей, забезпечення конкурентоспроможності на світовому ринку економічних та інтелектуальних ресурсів, відновлення і збереження демократичних інститутів. Для сучасної України освіта стає умовою і гарантом забезпечення історичного переходу нації до нового демократичного, із соціально орієнтованою ринковою економікою суспільства.

У системі освіти України відбуваються складні процеси реформування. З одного боку, вона реформує успадковану з радянських часів систему освіти, яка була заідеологізованою, унітарною, задержавленою, а з іншого, одночасно інтегрує її в Європейський освітній простір.

У зв'язку з цим у державі формується нова законодавча і нормативна база національної освіти. Важливою віхою на шляху розбудови національної системи освіти було прийняття I з'їздом освіти України 24 –25 грудня 1992 р. Державної національної програми “Освіта. Україна XXI століття”, у якій визначено стратегічні завдання та шляхи реформування змісту освіти, мету, пріоритетні напрями та шляхи національного, дошкільного виховання, проблеми реформування загальної середньої, професійної, вищої та післядипломної освіти, розвитку позашкільного навчання та виховання.

Базовими документами, які регулюють сферу освіти, є Закони “Про освіту” (1996), “Про загальну середню освіту” (1999), “Про дошкільну освіту” (2001), “Про позашкільну освіту” (2000), “Про вищу освіту” (2002), на основі яких Міністерство освіти і науки України розробило низку нормативних документів.

Компоненти системи освіти:

- Органи управління освітою і підвідомчі їм установи та організації;
- Мережа освітніх закладів (школи, коледжі, гімназії, ліцеї, університети, академії та ін.), включаючи інститути підвищення кваліфікації і підготовки викладачів;
- Установи інфраструктури науки та освіти: проектні, виробничі, клінічні, фармацевтичні, культурно-просвітницькі підприємства та ін.;
- Освітні програми і державні освітні стандарти різного рівня і спрямованості;
- Підручники та навчально-методичні посібники для вчителів і учнів;
- Періодичні видання, включаючи журнали і збірники, що відображають останні досягнення наукової думки.

У структурі освіти України розрізняють загальну освіту, яка є обов'язковою і стосується усіх дітей, та професійну освіту, яку молодь обирає відповідно до своїх потреб, інтересів, можливостей та вимог ринку праці.

Загальна освіта включає три ступені: початкову школу, основну школу і старшу школу, які функціонують разом або окремо. Загальна тривалість навчання у середній школі – 12 років.

Навчанню в школі передуює дошкільна освіта. Початкова школа є чотирирічною, до неї вступають учні 6-річного віку. Структура загальної середньої освіти поряд з традиційними включає „супутні” і допоміжні навчальні заклади, зокрема:

- Гімназії (II - III ступінь) – з поглибленим вивченням окремих предметів;
- Ліцеї (III ступінь) – з профільним навчанням та допрофесійною підготовкою;
- Спеціалізовані школи (I – III ступінь) – з поглибленим вивченням окремих предметів;
- Школи-інтернати (I – III ступінь) – з частковим чи повним державним утриманням;
- Приватні школи (авторські);
- Спеціальні школи – для дітей, що мають особливі потреби фізичного або розумового характеру;
- Санаторні школи – для дітей, що потребують тривалого лікування;
- Школи соціальної реабілітації – для дітей, що потребують спеціальних умов виховання та ін.

Професійна освіта здійснюється у вищих закладах освіти, які на підставі державного ліцензування та акредитації поділяються на чотири рівні.

Реформування освіти в Україні охоплює реформування усіх зазначених складових елементів системи освіти. Основними напрямками реформ є:

- структурна реформація: створення нових типів навчальних закладів, формування альтернативного (позабюджетного) сектора освіти;
- демократизація системи навчання;
- розвиток освіти за принципом неперервності;
- впровадження найновіших технологій навчання, комп'ютеризація;
- оновлення змісту освіти, підвищення її фундаментальності та гуманітаризації;
- інтеграція та глобалізація як на національному, так і на світовому рівнях.

Підписавши у травні 2005 року (м.Берген, Норвегія) Болонську декларацію, Україна чітко визначила для себе вектор руху в освітньому просторі і стала рівноправним учасником розбудови загальноєвропейського простору вищої освіти до 2010 року, створення так званої "Європи знань". Європейська освітня інтеграція, що отримала назву Болонського процесу від назви університету в італійському місті Болонья, де було започатковано 19 червня 1999 року такі ініціативи, стала стратегічним напрямом розвитку нашої держави, що знаходить своє відображення у відповідній державній освітній політиці, орієнтованій на кращі європейські та світові взірці.

Болонська декларація передбачає прийняття загальної системи порівнюваних вчених ступенів; запровадження в усіх країнах двох циклів навчання „бакалавр – магістр”, при цьому перший, бакалаврський цикл, має становити не менше трьох років, а другий, магістерський, — не менше двох років; запровадження європейської системи трансферу кредитів (ECTS); сприяння європейському співробітництву щодо забезпечення якості освіти, розробка порівнюваних критеріїв та методів оцінки якості; усунення перешкод на шляху мобільності студентів та викладачів у межах визначеного простору.

Інтеграція України у Європейський освітній простір – це не данина моді, а потреба виходу держави на світовий рівень. Цей процес є об’єктивно зумовленим. Позитивний ефект від входження нашої держави до Болонського процесу може бути у:

- визнанні вітчизняних дипломів у країнах Європи;
- підвищенні мобільності студентів до випускників ВНЗ на європейських ринках;
- можливості стажування і обміну студентами та викладачами.

Водночас, входження України до Болонського процесу загостило потребу співвіднесення національних та міжнародних освітніх стандартів, гармонізації нашої системи освіти з європейськими і світовими стандартами.

Усі зміни, які ми спостерігаємо у даний час як у вітчизняному, так і у світовому освітньому просторі, підпорядковані єдиній меті – підвищенню якості освіти. Сучасне суспільство вимагає формування творчої людини, здатної до досягнення нового, готової до самостійних гнучких рішень. Особливо актуальною в умовах

ринкової економіки при відсутності системи державного розподілу випускників, як це було в радянський період, стала проблема відповідності знань, умінь та навичок, які спеціаліст отриманих у вищому навчальному закладі, запитам суспільства.

Для сучасної України освіта має стати умовою і одним з гарантів забезпечення історичного переходу нації до нового демократичного і соціально орієнтованого ринкового економічного суспільства. Крім того, міжнародний досвід свідчить, що освіта не тільки сприяє збереженню культурних цінностей та соціальним змінам, пов'язаним з втіленням науково-технологічних досягнень та оновленням знання, а й сприймається передовим людством як капіталовкладення, що принесе винагороду в майбутньому.

Контрольні запитання :

- 1. У чому полягають особливості об'єкта і предмета соціології освіти?*
- 2. Охарактеризуйте соціальні функції освіти.*
- 3. У чому сутність світової кризи освіти на сучасному етапі? Які її особливості в Україні?*
- 4. Які перспективи розвитку сучасної освіти в Україні?*
- 5. У чому полягає об'єктивна необхідність приєднання України до Болонського процесу?*

Лекція 14

Тема: СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

1. Поняття громадської думки і її функції.
2. Громадська думка як об'єкт соціологічного аналізу

Роль громадської думки завжди зростає у складні переломні епохи людської історії. У сучасних умовах в нашій країні це особливо очевидно. Вивчення та врахування громадської думки в нашій країні органічно пов'язані з глибиною та масштабами процесів оновлення суспільства. Розвиток демократії немислимий без систематичного вивчення та врахування громадської думки.

1. Поняття громадської думки і її функції

Громадська думка є одним з найдавніших феноменів суспільного життя. За словами іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гасета (1883 – 1955), «закон громадської думки – це закон всесвітнього тяжіння у царині політичної історії». Зростання її впливу на соціальні відносини пов'язане, з демократизацією життя, освітнього рівня населення, процесами глобалізації тощо. Аналізом проблем функціонування громадської думки займається спеціальна соціологічна теорія – соціологія громадської думки.

Соціологія громадської думки – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає сутність громадської думки, структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різноманітних сферах суспільного життя, політичній економічній діяльності, соціальному управлінні.

Предмет соціології громадської думки — закономірності, чинники, механізми формування, розвитку функціонування та обліку оцінного ставлення великих соціальних груп, верств, класів, народу загалом до актуальних проблем дійсності, які викликають суспільний інтерес, її об'єкт –громадська думка як стан масової свідомості і як соціальна інституція.

Що таке громадська думка? Термін „громадська думка” (англ. public opinion) вперше застосував у другій половині ХІІ ст. англійський державний діяч лорд Д.Солсбері на означення моральної підтримки населення країни дій парламенту. Поступово цей термін став загальноприйнятим.

Відомий російський соціолог Б.А.Грушин, підкреслюючи складність визначення поняття „громадської думки“, зазначає, що „навіть чи знайдеться у соціології інше поняття, зміст якого був би настільки неясним і викликав би такі численні суперечки“. Він наводить багато висловлювань, приміром, такого типу: „Громадська думка не піддається описові, невловима для визначення... її важко виміряти і неможливо побачити“. Вона „нагадує атмосферний тиск: невидима неозброєним оком, але вельми відчутна“ та ін. (Див.: Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений. М.: Политиздат, 1969, – С. 17, 18). Подібні висловлювання можна знайти і в інших авторів. Труднощі визначення пов'язані зі складною природою громадської думки та її тісними зв'язками з іншими станами та духовними явищами. Громадська думка містить різноманітні елементи: раціональні, емоційні, вольові і не зводиться до якогось одного рівня чи форми, сфери свідомості.

На відміну від настрою, громадська думка включає не лише масові відчуття, переживання, соціальні почуття, а й раціональне (свідоме виявлення інтересів), і суспільні вольові спонукання. Громадська думка – це стійке емоційно-вольове ставлення.

Вивчаючи духовні процеси, ми можемо фіксувати увагу на відчуттях, бажаннях, перевагах чи звернутися до аналізу громадської думки, яка пов'язана з глибинними елементами духовної структури: потребами, інтересами. Часто можна спостерігати змішування понять "думка" та "оцінювальне судження". Вивчаючи погляди, ціннісні орієнтації, кажуть, що вивчають громадську думку. Між тим громадська думка відрізняється від оцінювального судження за об'єктом, суб'єктом, структурою та способом утворення. Об'єктом громадської думки є явища, процеси, що допускають суперечливість суджень та мають суспільне значення.

Громадська думка дає оцінку явищам, та, на відміну від простого оцінювального судження, це зацікавлене судження, яке виходить з уявлень про цінність об'єкта, тобто одночасно є й оцінювальним і ціннісним судженням, що свідчить про зацікавленість і певну переконаність суб'єкта. У розвинутому стані громадська думка — органічний вплив раціональних начал, соціальних почуттів та вольової активності.

Водночас це не система переконань, що складає постійну основу поведінки. Це реакція на новації, нові ситуації, що свідчить

про суперечливість, дискусійні проблеми. Як зазначив один з дослідників, громадська думка – це переконання у процесі становлення. Це свідомість, що переходить у дію. А коли це так, то не можна визначати громадську думку лише як оцінювальне судження. Це позиція. При вимірі громадської думки не можна обмежуватися аналізом тільки ціннісних орієнтацій, необхідно виявити соціальні установки, тобто готовність до дії та реальну активність.

Громадська думка тісно пов'язана з нормами, є джерелом їхнього розвитку, засобом забезпечення, подібно до норм виконує **функції** регулювання та соціального контролю. Проте регулювання й контроль за допомогою громадської думки різняться повсякденністю, швидкістю реакції на ситуації, що виникають. Коли громадська думка приймається представниками соціальних груп, спільнот, стає загальною, вона перетворюється на норму.

Можна дати таке визначення: **громадська думка – це особливий стан реальної свідомості мас, який виражає домінуюче ставлення, позицію з актуальних суспільно значущих питань.**

Як соціальний феномен, громадська думка має такі сутнісні характеристики:

- вона є не арифметичною сумою думок окремих індивідів щодо певного питання, а інтегративним утворенням, яке має історичні, часові, територіальні особливості, складну структуру і виконує певні функції;
- формується внаслідок висловлювання групи людей, яка не є механічним утворенням, а характеризується певною спільністю інтересів, цілісністю;
- постає лише щодо актуальних для соціальної спільноти чи суспільства проблем, ситуацій;
- її характеризують інтенсивність поширення, стабільність, вагомість, компетентність, соціальна спрямованість;
- може виражатися як у вербальних судженнях, так і в реальній поведінці;
- часто є конфліктною.

Постає громадська думка у двох вимірах:

- як **оцінне судження** – йдеться про те, що громадська думка завжди містить оцінку громадськістю конкретних проблем, явищ, процесів суспільного життя, ставлення до конкретних

об'єктів дійсності. Тому вона є сукупним оцінним судженням певної групи людей щодо подій, явищ соціальної дійсності;

- як **важлива соціальна інституція суспільства** – у демократичному суспільстві вона є одним з елементів прийняття рішень на всіх рівнях управління (державному, регіональному, муніципальному тощо). Як і всі соціальні інституції, громадська думка перетворює неупорядковані, випадкові, стихійні соціальні взаємодії між населенням та політичними, управлінськими структурами на впорядковані, тривалі, контрольовані, тобто окультурує цю взаємодію, оснащує її механізмами та усталеними правилами. На думку сучасного українського соціолога В.Осовського, зміст громадської думки як соціальної інституції постає як сукупне ставлення, виражене у формі оцінного судження між суб'єктами громадської думки (громадськістю) та суб'єктами влади з приводу оцінки, змісту, способу розв'язання певної політичної, економічної, екологічної, соціальної проблеми.

Громадська думка – це не лише оцінювальні судження, позиції, але й інститут суспільства, котрий виражає волю мас, бере участь в управлінні суспільством. На різних етапах розвитку суспільства, у різних типах суспільств за різних політичних режимів (тоталітарних, ліберальних, демократичних) вияв громадської думки як соціальної інституції має свої особливості. Так, за тоталітарних режимів вона є безсилою, за ліберальних — береться до уваги за можливістю і тільки за демократичного правління стає дійовою силою, впливаючи на всі процеси суспільного життя.

Громадська думка може бути використана у регулюванні багатьох сфер життєдіяльності суспільства, найважливішими серед яких є:

- **Соціальні процеси, відносини.** До них належать організація соціального управління (вироблення, прийняття та реалізація управлінських рішень); реалізація принципів соціальної політики та соціальної справедливості подолання екологічних проблем, організація еколого-соціального моніторингу; організація процесів функціонування трудових колективів та самоврядування у них; здійснення соціального контролю тощо.

- **Економічні процеси, відносини.** Їх структурними елементами є регулювання ставлення населення до економічних процесів, з'ясування ставлення населення до економічних реформ;

вивчення ринку; маркетинг; дослідження ефективності реклами тощо.

- **Політичні процеси, відносини.** Їх утворюють політична діяльність загалом; проблеми реалізації демократичних принципів; організації виборів та референдумів; визначення рейтингу політичних діячів, політичне рекламування тощо.

- **Духовні, ідеологічні процеси, відносини.** Цю сферу охоплюють організація ідеологічної діяльності, пропаганди, функціонування засобів масової інформації: соціалізація; виховання особистості. Засоби, форми впливу громадської думки на суспільне життя різноманітні (від вербального схвалення чи несхвалення фактів, подій, процесів, що відбуваються у суспільстві, до прямого наказу щодо них) і реалізуються у її функціях, які виявляються у двох тісно пов'язаних між собою вимірах – **горизонтальному та вертикальному**.

Горизонтальний вимір громадської думки. Виявляється в урегулюванні різноманітних стосунків між індивідами в соціальних спільнотах. Його функції, які історично передували в розвитку громадської думки, забезпечили еволюцію людської цивілізації. До них належать: оціночна, критична, діагностична, нормативна, виховна функції.

Оціночна функція. Пов'язана з оцінним навантаженням суджень про суспільні явища, події, процеси. Важливість її полягає в тому, що діяльність людини у будь-якій сфері супроводжується певними оцінками суспільних проблем, свого місця в суспільстві, які відповідно впливають на її мотивацію та поведінку.

Критична функція. Полягає у відображенні громадською думкою найактуальніших проблем суспільства, ставлення до них різних верств населення.

Діагностична функція. Виявляється у розпізнаванні громадською думкою суспільних подій, явищ, процесів, ефективності роботи соціальних інституцій і владних структур.

Нормативна функція. Полягає у здатності громадської думки разом з іншими соціальними інституціями брати участь у нормотворчих процесах: виробляти, обновлювати, змінювати, концентрувати в собі соціальні, політичні, культурні, поведінкові норми, демонструючи їх кожному новому поколінню.

Виховна функція. Сутність її виявляється у виховному впливі на людину, в актуалізації процесу соціалізації особистості, у інтеграції в соціальне життя.

Вертикальний вимір громадської думки. Передбачає розгляд функцій громадської думки як соціальної інституції, найпомітнішими серед яких є: експресивна, консультативна, функція тиску на владу, директивна.

Експресивна функція. Полягає у тому, що громадська думка завжди виражає певну позицію щодо суспільних подій, явищ, процесів, дій владних структур, оцінює і контролює дії влади в усіх сферах суспільно-політичного буття.

Консультативна функція. Реалізує себе у рекомендаціях органам влади щодо розв'язання різноманітних суспільних проблем. При цьому передбачається, що влада справді потребує таких порад, зацікавлена в їх аналізі та реалізації.

Функція тиску на владу. Посідає проміжне місце між директивною і консультативною функціями. Суть її у тому, що громадськість засобами мітингів, демонстрацій, страйків чинить тиск на органи управління і спонукає їх до прийняття певних рішень.

Директивна функція. Виявляє себе у виробленні громадськістю рішення щодо конкретних проблем суспільства, які мають імперативний, обов'язковий характер. Прикладом реалізації директивної функції є референдуми, вибори органів влади тощо.

Особливості механізмів взаємодії громадської думки з органами влади, соціальними інституціями, політичними структурами тощо залежать від каналів її висловлювання, які поділяють на опосередковані, прямі та спеціалізовані.

Опосередковані канали висловлювання громадської думки. Специфіка їх полягає у тому, що громадська думка висловлюється не прямо, а після певної «обробки» з використанням проміжної фігури (ретранслятора), якою найчастіше є засоби масової комунікації (преса, радіо, телебачення, Інтернет), а також сфера освіти тощо. Їм властиве навмисне чи ненавмисне втручання у зміст громадської думки, певне коригування її. Ненавмисне коригування відбувається внаслідок впливу на **оприлюднення** громадської думки, специфіки функціонування певних засобів масової комунікації, фігури ретранслятора. А оприлюднена громадська думка

може бути як об'єктивною, так і необ'єктивною, як репрезентативною, так і нерепрезентативною.

Прямі канали висловлювання громадської думки забезпечують можливість висловлювання громадської думки прямо, безпосередньо, без проміжних ланок. Йдеться про висловлювання її за допомогою прямих контактів населення з управлінськими структурами (листи, звернення до соціальних інститутів, органів влади, різноманітні збори, мітинги, демонстрації, страйки тощо). Громадська думка, реалізована за допомогою цих каналів, є об'єктивнішою, але недостатньо репрезентативною. Як засвідчують дослідження, найактивніше йдуть на контакт з працівниками органів управління, звертаються у різноманітні соціальні інституції, пишуть листи до владних структур особи середнього і похилого віку, а оприлюднені на мітингах, зборах думки далеко не завжди поділяє все населення. Та оскільки ця громадська думка не деформована, не зазнала стороннього впливу, її успішно можна використовувати в діагностичних і прогностичних цілях щодо суспільних подій, тенденцій розвитку певних політичних та соціально-економічних процесів.

Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки. Це дослідження громадської думки із застосуванням соціологічних методів. За правильного методичного та організаційного їх забезпечення вони є надійними джерелами громадської думки, оскільки забезпечують об'єктивність, репрезентативність отриманої інформації. Застосування їх дає змогу дослідити громадську думку в динаміці завдяки повторним опитуванням населення з тих самих проблем; зробити порівняльний аналіз громадської думки різних прошарків населення (за статевими, віковими, регіональними ознаками тощо); виявити певні тенденції її функціонування з певних проблем. Тому опитування громадської думки широко використовують у політичній сфері, соціальному управлінні, екологічних, маркетингових дослідженнях тощо. Найціннішими є відомості щодо громадської думки, здобуті за допомогою моніторингових досліджень.

У нашій країні в останні роки триває активний процес інституціоналізації громадської думки. Виникла спеціалізована діяльність з вивчення громадської думки, з'явилися відповідні організаційні структури – численні центри її вивчення. Проте аналіз та врахування громадської думки не стали обов'язковими

моментами прийняття управлінських рішень, у тому числі й на рівні суспільства. Немає ще відповідних положень у Конституції, не розроблені й не закріплені у підзаконних актах механізми врахування громадської думки управлінськими ланками. Іншими словами, громадська думка ще не перетворилася у розвинутий інститут, що здійснює функції соціального контролю.

2. Громадська думка як об'єкт соціологічного аналізу.

Одним з каналів одержання інформації про громадську думку є конкретно-соціологічні дослідження. На відміну від інших каналів, вони дають змогу не просто зафіксувати, але й виявити, виміряти рівень соціальної зрілості, напруженості думки, колізії думок, їхньою перевагою є наукова обґрунтованість, надійність.

Особливого значення набувають соціологічні дослідження громадської думки в умовах оновлення суспільства. Вони дають уявлення про інтереси, потреби, позиції соціальних спільнот, привертають увагу до реальних соціальних суперечностей розвитку суспільства, їхнього власного стану і тим самим сприяють формуванню соціального мислення, активізації діяльності людей. Уже саме собою звернення до вивчення громадської думки справляє виховний вплив, бо створює атмосферу довіри, поваги, збуджує свідомість, дозволяє реалізувати принципи гласності, мобілізує на певні дії. Вивчення громадської думки було започатковано у США в XIX ст. Воно було зумовлене попитом на інформацію, пов'язану з конкуренцією партій, прогнозуванням перемоги на виборах певного кандидата тощо. На початку XX століття інтерес до неї значно зріс, започаткувавши новий етап у практиці її дослідження, розвиток якого відбувався двома напрямками. Передусім він стосувався вироблення теоретичних засад формування, функціонування та вивчення громадської думки.

Нині найсоліднішу репутацію в міжнародних професійних колах має Американський інститут громадської думки, заснований у 1935 році Дж.Геллапом, який здійснює опитування щодо політичних, економічних, соціальних проблем, міжнародних, екологічних та расових питань, проводять маркетингові дослідження та дослідження комунікативної поведінки населення країни.

На вітчизняних теренах дослідженні громадської думки були започатковані у другій половині XIX ст. за ініціативою місцевих органів врядування та губернських газет. Стосувалися

вони читацьких уподобань. На початку XX ст. за допомогою опитувань населення були здійснені спроби досліджень умов праці, життя, побуту робітників, селян, службовців. У цей час окреслилися різноманітні методи одержання соціологічної інформації, статистичні прийоми її обробки та аналізу, теорія вибіркового методу тощо.

Наприкінці 50-х років заявила про себе соціологія громадської думки. У 1958 р. у колишньому СРСР була створена Радянська соціологічна асоціація, після чого почали формуватися різноманітні дослідницькі структури. Органи політичного і соціального управління почали виявляти інтерес до інформації, здобутої внаслідок опитувань населення. З 1960 р. при газеті «Комсомольська правда» було засновано Інститут громадської думки, який за два перші роки існування провів 8 загальносоюзних опитувань, використовуючи при цьому різноманітні моделі вибірок і методи збирання інформації.

Це відповідно позначилось на реаліях української соціології, розвиток якої тоді відбувався у межах радянської науки. Наприкінці 60-х років почали домінувати два проблемні напрями:

- 1) дослідження механізмів формування громадської думки у локальних опитуваннях;
- 2) розробка методології, створення проектів загально національних територіальних вірогідних вибірок і способів їх практичної реалізації

У цей період у великих містах, навчальних закладах, на - підприємствах були відкриті центри вивчення громадської думки. Окремі з них проводили щорічно 10 - 12 масових опитувань.

За останнє десятиліття інтерес до громадської думки в Україні помітно поживав, що зумовлено демократизацією політичного, соціально-економічного, духовного життя. Сформува-лося кілька напрямів її дослідження. Один із них пов'язаний зі спробами українських вчених переосмислити сутність громадської думки, інтерпретувати її з позицій сучасного соціологічного знання, показати її значення як соціальної інституції, визначити механізми її формування та функціонування. Інший напрям націлений на дослідження громадської думки у різних сферах людської життєді-яльності і політиці, економіці, освіті, соціальному управлінні, вивченні електоральної, споживчої поведінки людей тощо.

В останні роки почали діяти опитувальні центри на базі Інституту соціології НАН України, Національного університету «Києво-Могилянська академія». Неабиякий авторитет мають дослідження вітчизняних реалій, здійснені Центром «Соціальний моніторинг», Українським Інститутом соціальних досліджень, «СОЦІС – Геллап» (Соціологічна служба в Україні «Геллап Міжнародний»), Фонду «Демократичні ініціативи», соціологічних лабораторій Київського, Дніпропетровського, Харківського, Одеського, Львівського національних університетів. Дослідженням проблем ринку та маркетинговими дослідженнями займаються USM (Українські опитування та дослідження ринку), УМГ (Українська маркетингова група), приватні опитувальні центри. (Див. Соціологія: Підручник для студентів... За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий цент „Академія”, 2002). Так, Інститутом соціології НАН України в 1994 - 2005 роках був проведений соціологічний моніторинг з різних проблем суспільного життя в Україні. Для прикладу наводимо розподіл думок населення щодо обсягів президентських повноважень (див. таблицю)

РОЗПОДІЛ ДУМОК НАСЕЛЕННЯ ЩОДО ОБСЯГІВ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ПОВНОВАЖЕНЬ (%)

<i>Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні?</i>	1996	1999	2002	2005
Президент має бути головою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)	47,1	61,4	56,8	42,4
Президент має розділити владу з прем'єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції)	10,9	7,7	12,6	28,0
Президент має бути головою держави, "символом нації" без владних повноважень, які має прем'єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та ФРН)	7,7	7,4	8,2	10,0
Президент України взагалі не потрібний	5,8	6,0	5,3	2,8
Важко сказати	28,5	17,8	17,2	16,8

Регіональні відмінності думок населення щодо обсягів президентських повноважень свідчать про те, що прихильників „абсолютної” президентської влади більше на Заході (52,0%) і в Центрі (45,0%), ніж на Півдні (35,3%) і Сході (37,8%). Так само різняться за регіонами позиція тих, що не визначилися: якщо на

Заході і в Центрі таких відповідно 8,5% і 16,1%, то на Півдні і Сході їх дещо більше – відповідно 22,7% і 19,6%. Очевидно, що на такому розподілі відбулися результати президентських перегонів 2004 р.

Не на користь ідеї обмеження президентської влади свідчить розподіл відповідей населення на запитання *"Як Ви ставитесь до ідеї прямого президентського правління в Україні, коли Президент перебирає на себе всю повноту влади з метою виходу з кризи, обмежуючи функції парламенту?"*. Лише 13,4% респондентів заявили, що це неприпустимо ні за яких обставин. Майже така сама кількість населення (13,9%) дотримується протилежної думки і вважає, що це треба зробити в будь-якому разі. Більшість опитаних (45,6%) схильні погодитися на необхідність впровадження прямого президентського правління у разі, якщо парламент виявиться непрацездатним. Майже третина населення (27,1%) не визначилася у цьому питанні. (Див.: Українське суспільство 1994 – 2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005).

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в Україні відбувається інституціоналізація громадської думки (становлення її як соціальної інституції). Це – складний, тривалий процес, оскільки безпосередньо пов'язаний з демократичними, політичними, перетвореннями, нормалізацією соціоструктурних та соціокультурних процесів у суспільстві.

На цьому тлі виокремилося кілька проблем, пов'язаних з особливостями функціонування громадської думки, розв'язання яких є необхідним для її успішної інституціоналізації в українському суспільстві. Одна з них пов'язана з необхідністю поліпшення характеристик громадськості — освітнього рівня, компетентності, вміння аналізувати події тощо. Водночас назріла необхідність у розширенні кола дослідження проблем, які виражає громадська думка.

Не менш важливою є зміна ставлення управлінських структур до громадської думки, зосередженість на вивченні і врахуванні її у своїй діяльності. Усе це зумовлює необхідність розробки і впровадження механізмів, які б створювали умови для творчої, продуктивної взаємодії громадської думки з владними управлінськими структурами та іншими соціальними інституціями.

Контрольні запитання

- 1. Проаналізуйте специфіку функціонування громадської думки в різних суспільствах.*
- 2. Які умови необхідні для становлення громадської думки як соціальної інституції українського суспільства?*
- 3. Які чинники визначають природу і структуру громадської думки?*
- 4. Які проблеми фігурують при визначенні об'єкта громадської думки?*
- 5. Охарактеризуйте особливості реалізації громадської думки в сучасному українському суспільстві.*
- 6. Які канали висловлювання громадської думки нині є найефективнішими?*
- 7. У чому полягають причини низької ролі громадської думки в політичному та соціальному житті українського суспільства?*
- 8. Порівняйте особливості становлення закордонних та вітчизняних центрів вивчення громадської думки.*
- 9. Значення громадської думки в соціальному житті суспільства.*
- 10. Громадська думка на різних етапах розвитку людства.*
- 11. Особливості вияву функцій громадської думки в сучасній Україні.*
- 12. Громадська думка в діяльності політичних партій і громадських рухів.*
- 13. Громадська думка в державному управлінні.*

Лекція 15.

Тема: МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Соціологічні дослідження: сутність, види, підготовка і організація проведення.
2. Методи збирання первинної соціологічної інформації.
3. Обробка, аналіз та узагальнення результатів соціологічного дослідження, їх практичне використання.

У попередніх темах було розглянуто питання про сутність і предмет соціологічної науки, історію її становлення і розвитку, а також проблеми теоретичної соціології, спеціальних і галузевих соціологічних теорій. Головним же завданням соціології є вивчення конкретних явищ і процесів суспільного життя. Реалізація здобутих знань із теоретичної соціології може бути здійснена через організацію і проведення соціологічного дослідження тієї чи іншої соціальної проблеми, яка виникає в суспільстві на певному історичному етапі, чітко уявити основні її характеристики і на цій основі виробити практичні рекомендації з управління соціальними процесами. В сучасних умовах соціологічні дослідження спрямовані на вивчення найактуальніших проблем економічного, політичного, духовного розвитку України, виявлення нових змін, тенденцій, процесів, які відбуваються у суспільстві.

1. Соціологічні дослідження: сутність, види, підготовка і організація проведення

Що таке соціологічне дослідження? Їх часто називають емпіричними, прикладними або конкретно-соціологічними дослідженнями. *Соціологічне дослідження – це система логічно послідовних, методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, яка дозволяє одержати нові достовірні знання про об'єкт, що вивчається, для розв'язання соціальних проблем.*

Іншими словами, це система операцій, процедур, засобів, прийомів виявлення соціальних фактів, їх систематизації, аналізу, узагальнення.

Існують різні погляди щодо класифікації соціологічних досліджень, їх можна здійснювати залежно від мети, завдань, основного методу й технології проведення тощо. За характером

поставленої в соціологічному дослідженні мети, залежно від глибини аналізу предмету дослідження, масштабності і складності розв'язуваних завдань розрізняють такі види соціологічних досліджень (Табл. 1).

За метою виокремлюють:

- *фундаментальні дослідження* – спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з розв'язанням найскладніших проблем суспільства;

- *прикладні дослідження* – націлені на вивчення конкретних об'єктів, розв'язання певних соціальних проблем;

За глибиною аналізу виділяють:

Розвідувальне (пілотажне) дослідження – найбільш простий вид соціологічного дослідження, оскільки розв'язує дуже обмежені за змістом і масштабами завдання. Розвідувальне дослідження в більшості використовують як попередній етап глибоких і масштабних досліджень, як засіб отримання додаткової інформації про об'єкт і предмет дослідження, уточнення і коректування програми, гіпотез і завдань дослідження тощо, а також для виявлення труднощів, які можуть зустрічатися у ході його проведення.

Описове (інформаційне) дослідження – більш складний вид соціального дослідження. За своїми цілями і задачами воно передбачає отримання емпіричних даних, що дають відносно цілісне уявлення про соціальні явища, їх структурні елементи. Описове дослідження застосовується тоді, коли об'єктом соціологічного аналізу є відносно велика спільність людей. Це можуть бути, наприклад, трудові колективи великих підприємств, соціальні організації та інститути, населення міста, села, регіону тощо.

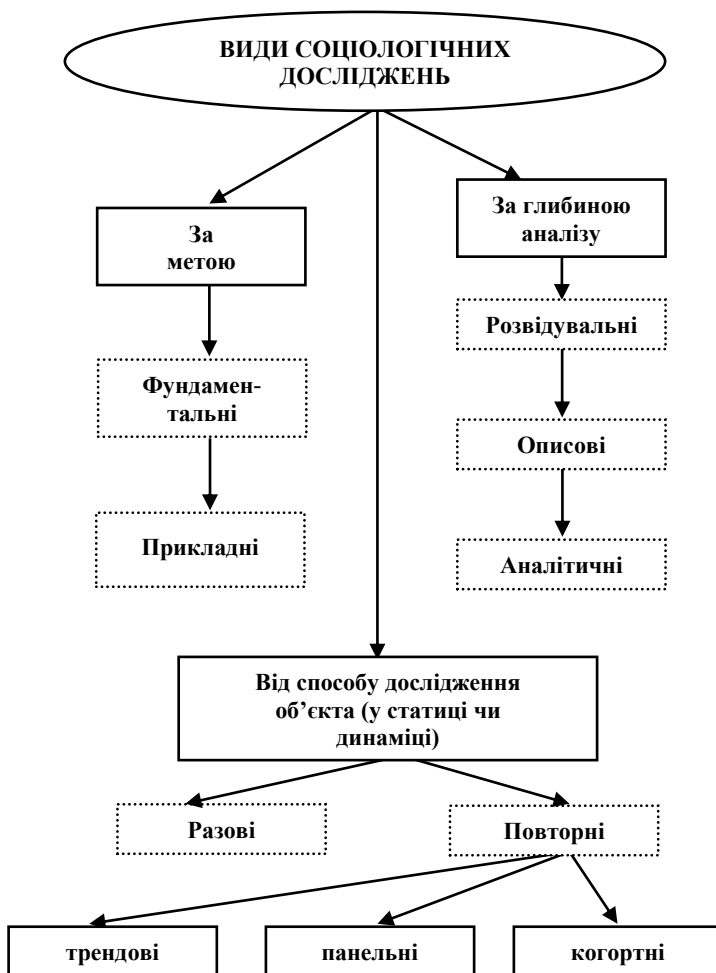

Рис 1. Види конкретно-соціологічних досліджень

Найскладнішим видом соціологічної розвідки є *аналітичне дослідження*. Головною метою його служить розкриття причин, які викликали до життя певне явище і зумовили його характер, тенденції розвитку, динаміку змін, гостроту суперечностей та інші притаманні йому риси. Для збирання інформації в процесі аналітичного дослідження використовують комплексні методики, які взаємодоповнюють одна одну. Це вимагає від соціолога високого

рівня професійних знань з тим, щоб уміти взаємопов'язувати інформацію, що надходить з різних джерел і розрізняється за формою.

Залежно від **форми та періодичності проведення** соціологи виділяють разові і повторні соціологічні дослідження. **Разове дослідження** використовують з метою отримати дані про статичні, кількісні характеристики об'єкта аналізу в момент вивчення, його рідко проводять ізольовано. Найчастіше разовому дослідженню відводять допоміжну роль у більш складних розвідках. Щоб визначити і відобразити зміни об'єкта, тенденції його розвитку необхідно провести низку розвідок, які в соціології одержали назву **повторних досліджень**. Типовий приклад повторного дослідження – періодичні суцільні та вибіркові переписи населення.

В організаційно-методичному плані будь-яке соціологічне дослідження включає ряд послідовних, взаємопов'язаних етапів, на кожному з яких виконується комплекс різноманітних робіт.

Основні етапи соціологічного дослідження:

1. Виявлення проблемної ситуації та формулювання проблеми наукового дослідження.
2. Розробка програми соціологічного дослідження.
3. Збір інформації (польовий етап).
4. Обробка та аналіз інформації.
5. Узагальнення результатів та написання звітів, вироблення рекомендацій щодо усунення проблеми.

Визначивши об'єкт і предмет соціологічного дослідження, його вид, розробивши програму і здійснивши методологічну та організаційно-технічну підготовку, соціологи переходять до так званого польового етапу. Його завдання полягає в безпосередньому і всебічному вивченні соціального об'єкта в нормальних, природних умовах (наприклад, поведінка людей у повсякденному житті, діяльність колективу в звичайних для нього умовах). *Польове дослідження* має свої різновиди: 1) пошукове дослідження, вияв невідомих ще процесів; 2) діагностичне дослідження практичної соціальної проблеми і шляхів її розв'язання; 3) експеримент, у якому перевіряються висунуті гіпотези в природних умовах; 4) монографічне польове дослідження – вивчення окремого соціального об'єкта з метою всебічного і безпосереднього аналізу його діяльності.

Важливим етапом соціологічного дослідження є розробка його програми. Від того, наскільки програма соціологічного дослідження буде науково обгрунтованою, значною мірою залежатиме його результативність.

Побудова програми дослідження – викладення і обгрунтування логіки та методів дослідження відповідно до поставлених завдань. **Програма** – *науковий документ, у якому обгрутовуються методологічні і методичні прийоми дослідження соціального явища або процесу*. Програма соціологічного дослідження є обов'язковим вихідним документом; її розробка дає змогу чітко з'ясувати стратегію і тактику соціологічного аналізу виявленої проблеми, забезпечити всебічність охоплення проблемної ситуації і достовірність одержаної інформації. Нехтування виробленням програми соціологічного дослідження у кінцевому підсумку призводить до нерационального використання грошей і зусиль, втрати часу, одержання спотвореної або викривленої картини явища, яке досліджують, і загострення проблемної ситуації (наприклад, вибух конфлікту у трудовому колективі, страйк або стихійний бунт). Тому до такої, на перший погляд, непотрібної і копіткої дослідної роботи треба поставитися надзвичайно уважно, оскільки від неї залежить безпосередній результат.

Програма соціологічного дослідження має відповідати певним вимогам, серед них:

- ясність і точність програми (усі її положення повинні бути чіткі, продумані відповідно до логіки дослідження і чітко сформульовані);

- гнучкість програми (на перший погляд, це суперечить попередній вимозі); але на практиці, у міру розробки програми або при появі нових, непередбачених обставин доводиться повертатися до вже сформульованих положень і вносити в них корективи).

Програму соціологічного дослідження в структурному плані можна умовно розділити на 2 частини: *методологічну і методичну*.

Методологічна частина включає у себе формулювання і обгрунтування проблеми, визначення мети і завдань дослідження, об'єкта і предмета дослідження; логічний аналіз основних понять, формулювання гіпотез.

Методична частина – визначення стратегічного плану вивчення досліджуваної сукупності, характеристика методів збору

первинної соціологічної інформації, обґрунтування вибірки, опис схеми аналізу даних соціологічного дослідження.

Методологічна чіткість при визначенні проблеми конкретно-соціологічного дослідження є однією з провідних умов успіху. Адже залежно від обраної проблеми провадиться визначення об'єкта, предмета, методики дослідження. **Об'єктами** конкретно-соціологічного дослідження на емпіричному рівні виступають реально діючі соціальні групи, спільноти, соціальні інститути. Тому в широкому сенсі слова об'єктом дослідження є носії певної соціальної проблеми – люди, об'єднані у спільноти різного типу, а також їхня діяльність. При визначенні об'єкта слід чітко вказати його часові і просторові характеристики (наприклад, студенти I курсу ДДПУ ім. Івана Франка)

Предметом конкретно-соціологічного дослідження є найбільш суттєві властивості і відносини об'єкта, пізнання яких є важливим для розв'язання завдань, закладених у програму. Предмет дослідження формується на основі об'єкта дослідження, але не збігається з ним. Один і той же соціальний об'єкт (наприклад, трудовий колектив) можна вивчати для розв'язання різних завдань, а отже, він передбачає безліч предметів. Тому визначення предмета дослідження одночасно визначає межі, в яких конкретний об'єкт досліджують у даному разі.

Предмет соціологічного дослідження – це певна система, яка є основою розв'язання процедурних завдань, фіксації її елементів і їх зв'язків. Елементами самої системи є різні фактори: причини, наслідки, умови, залежності і т.д. Ці фактори можна поділити на прямі і непрямі, внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні і т.д. Елементи і зв'язки утворюють структуру предмета дослідження, що дає можливість розглядати її як у статичній і динамічній, так і на різних рівнях (як по „горизонталі”, так і по „вертикалі”).

Наступним етапом методологічної розробки програми дослідження є логічний аналіз основних понять, без якого неможливо втілити в інструментарії збирання певної інформації єдиної концепції соціологічної розвідки, реалізувати її мету і завдання, перевірити правильність висунутих в ній гіпотез. Логічний аналіз складається з двох процедур – інтерпретації і операціоналізації основних понять, що входять у визначення предмета дослідження. Інтерпретація полягає у віднаходженні

центрального поняття, яке є теоретичним визначенням сутності предмета дослідження і його змістовного тлумачення. Нерідко основне поняття містить у собі інші, часткові. Вони також підлягають інтерпретації.

Усі виявлені на стадії інтерпретації поняття потребують свого пояснення, метою якого є уточнення якісної структури предмета дослідження; поділ компонентів основного поняття на їх елементи (семантично – на терміни, що розуміються однозначно). Ця процедура має назву операціоналізації, а однозначні поняття, одержані в результаті операціоналізації, називаються операціональними поняттями.

Таким чином, увесь процес логічного аналізу основного поняття в соціологічному дослідженні складається з двох етапів:

1) з'ясування головних сторін предмета дослідження шляхом інтерпретації такого поняття, яке точно і повно відображає його сутність;

2) виявлення сукупності операціональних понять, на які розкладається основне поняття. Наприклад, предметом дослідження є якість професійної підготовки спеціалістів. Це поняття має два аспекти: а) спеціальна підготовка, б) гуманітарна підготовка. Своєю чергою елементи спеціальної підготовки – це знання фундаментальних теорій; знання спеціальних теорій; вміння використовувати теоретичні знання для розв'язання практичних завдань тощо. Гуманітарна підготовка включає у себе світоглядний аспект, політичну культуру тощо.

Між логічним аналізом основних понять і видом соціологічного дослідження існує тісна взаємозалежність. Чим складніший вид дослідження, тим більш глибокою і розгалуженою повинна бути структура логічного аналізу основних понять.

Завершальною фазою розробки методологічного аспекту програми соціологічного дослідження є формування гіпотез, мети і завдань його.

Будь-яке соціологічне дослідження базується на попередніх припущеннях про характер і причини виникнення досліджуваної проблеми. Якщо дослідник цілеспрямований на їх розв'язання, він формулює свої передбачення у вигляді гіпотези.

Гіпотеза – це наукове передбачення про структуру соціальних об'єктів, механізм їх функціонування і розвитку, що

висувається для пояснення будь-яких соціальних фактів, явищ і процесів, яке необхідно або підтвердити або відкинути.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – науково обгрунтоване передбачення. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки на основі попереднього аналізу досліджуваного об'єкта.

За значимістю і характером гіпотези поділяють на основні і додаткові.

За змістом гіпотези поділяють на основні і пояснювальні. Науково обгрунтована гіпотеза в соціології повинна відповідати таким вимогам:

- 1) не суперечити вихідним принципам соціологічної науки, яка служить теоретико-методологічною основою пізнання соціальних процесів;

- 2) не суперечити теоріям, істинність яких в даній галузі уже доведена;

- 3) не суперечити відомим і перевіреним фактам;

- 4) бути доступна для перевірки у процесі соціологічного дослідження;

- 5) піддаватися логічному аналізу, щоб встановити її несуперечність.

Гіпотези відіграють важливу роль у розвитку соціологічного пізнання: висунення їх і верифікація дають можливість поглиблювати соціальні знання, звільняти їх від застарілих, помилкових або необгрунтованих положень, а також збагачувати новими. Гіпотези використовують в усіх видах соціологічних досліджень, у фундаментальній і прикладній галузях.

Подолання соціальної проблеми (проблеми соціологічного дослідження) спрямоване на досягнення тієї чи іншої мети. Мета соціологічного дослідження у переважній більшості визначає його орієнтацію. У зв'язку з цим програма дослідження повинна чітко відповідати на питання: на розв'язання якої проблеми і на отримання якого результату орієнтоване дане дослідження.

З метою збереження комплексного (системного) характеру соціологічного дослідження у програмі повинна чітко розроблятися система основних і неосновних завдань. Основні завдання відповідають основній меті дослідження. Неосновні завдання ставляться для отримання другорядних даних, які можуть послужити для підготовки наступних досліджень, розв'язання другорядних питань тощо.

Завдання конкретно-соціологічного дослідження – це сукупність цільових установок, спрямованих на аналіз і розв’язання проблеми. Завдання дослідження безпосередньо впливають із поставлених перед дослідниками цілей і є їхньою конкретизацією.

Другою складовою програми соціологічного дослідження є її *методична частина*. Вона містить опис методики і організації характеристик дослідження. Велике значення у цьому розділі має розрахунок і обґрунтування вибірки. Ця процедура означає необхідність відбору тих людей, серед яких буде проводитися дослідження. Звісно, ідеальним варіантом було б соціологічне обстеження всіх людей, які виступають носіями повної соціальної проблеми.

У соціології для розв’язання завдань дослідження, як правило, використовують вибірковий метод. Його ключовими поняттями є *об’єкт дослідження, генеральна сукупність, вибіркова сукупність, одиниця аналізу* тощо.

Об’єктом соціологічного дослідження є великі сукупності людей, що різняться своїми соціально-демографічними характеристиками і виступають носіями тієї чи іншої проблеми. *Вся чисельність соціальних об’єктів, які є предметом вивчення у межах, окреслених програмою соціологічного дослідження, утворює генеральну сукупність*. Оскільки організація і проведення суцільного обстеження усіх без винятку соціальних об’єктів надзвичайно важкі і потребують великих затрат і зусиль, то вони здійснюються у поодиноких випадках. Прикладом суцільного обстеження є переписи населення.

Емпіричні соціологічні дослідження є, зазвичай, несучільними (вибірковими) і їх проводять лише на певній частині об’єктів генеральної сукупності, яка має назву вибіркової сукупності або вибірки. Отже, **вибіркова сукупність (вибірка)** – *модель генеральної сукупності, певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами*. В момент дослідження вона повинна бути мікромоделлю генеральної сукупності. Або, іншими словами, вимагається, щоб структура вибіркової сукупності максимально збігалася зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками останньої. Але, щоб досягти цього, треба дотримуватися правил вибірки.

Елементи вибіркової сукупності (респонденти або люди-носії певної соціальної проблеми), які підпадають під добір та вивчення, і є одиницями аналізу. Якість вибірки оцінюють за двома показниками: **репрезентативністю і надійністю**. **Репрезентативністю** називається здатність вибіркової сукупності максимально точно відтворювати характеристики генеральної сукупності. Отже, йдеться про точність вибіркового оцінювання і гарантію цієї точності. Адже завданням дослідницької групи є вибір певної кількості обстежуваних людей, проведення соціологічного дослідження і одержання достовірної соціологічної інформації, яка точно характеризуватиме всі соціальні об'єкти – носії проблеми.

Вибірки поділяються на ймовірнісні (випадкові) і ціле-спрямовані. Перші з них пов'язані з поняттям ймовірності, яке широко використовується у багатьох галузях природничих і соціо-гуманітарних наук. У найбільш загальному випадку ймовірність певної очікуваної події є відношенням кількості очікуваних подій до кількості всіх можливих. У соціології до ймовірнісних вибірок відносять випадковий вибір, серійну, гніздову, механічну вибірки, їх характеристики й описи розрахунків можна знайти у спеціальній літературі.

У загальному вигляді принцип *механічної вибірки* полягає у тому, що всі елементи генеральної сукупності зводять у єдиний список і з нього через рівні інтервали відбирають відповідну кількість респондентів. Крок відбору (K) розраховують за формулою:

$$K=N/n,$$

де N – величина генеральної сукупності,
n – величина вибіркової сукупності.

Наприклад, нехай N=2000 осіб, а n=200 осіб. Тоді $K=2000/200=10$. Це означає, що із загального списку робітників і управлінців певного підприємства має бути відібраний кожний десятий. Такими списками можуть бути бланки обліку у відділі кадрів.

Поряд з ймовірнісним підходом до побудови вибірки, використовують цілеспрямований підхід, який не передбачає використання правил теорії ймовірності. Це, зокрема, досить поширена **квотна вибірка**. Цей тип вибірки застосовується тоді,

коли до початку дослідження відомі статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Це дає змогу побудувати вибірку сукупності, відтворивши найважливіші пропорції генеральної сукупності, а на підставі цих пропорцій розрахувати відповідні квоти. Інформацію, яка утворює квоти, одержують з документів державної статистики. Як квоти найчастіше використовують показники за статтю, віком, освітою, типом поселення тощо.

У програмі соціологічного дослідження особливе місце займають організаційний, методичний і робочий плани дослідження.

Організаційний (або пошуковий) план передбачає три основні етапи: вивчення документів (література, бібліографія та ін.), опитування експертів і спостереження. Пошуковий план може мати описовий або експериментальний характер.

Методичний план дослідження організовує методичний інструментарій дослідження – методи збору, опрацювання і аналізу соціальної інформації.

Робочий план за своїм призначенням повинен впорядкувати основні етапи дослідження відповідності до його програми, календарних строків, матеріальних і людських затрат, які необхідні для досягнення кінцевих цілей дослідження. Основними ланками цього плану є пілотажне дослідження (або пробне) методики збору первинних даних, польове дослідження (масовий збір даних на об'єкті), підготовка первинних даних для опрацювання, і саме опрацювання, їх аналіз та інтерпретація, викладення результатів дослідження. Важливими складовими робочого плану є підготовка і підбір виконавців для проведення соціологічного дослідження.

2. Методи зібрання первинної соціологічної інформації

Подальшою складовою частиною програми є обґрунтування основних **методів соціологічного дослідження**, що будуть використані при збиранні первинної соціологічної інформації для аналізу конкретної соціальної проблеми. Вибрати метод збирання соціологічної інформації – означає вибрати той чи інший шлях одержання нової соціальної інформації для виконання поставленого завдання. Слово „метод” походить від грецького *methodos* – шлях до чогось. У соціології **метод – це спосіб одержання вірогідних соціальних знань, сукупність застосовуваних прийомів, процедур**

і операцій для емпіричного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

На рівні побутових уявлень пересічних людей соціологія пов'язується насамперед із проведенням анкетування. Однак насправді соціолог може використати чотири основні методи – **опитування, експеримент, спостереження, аналіз документів.**

При визначенні методів соціологічного дослідження слід узяти до уваги низку суттєвих моментів:

- оперативність та економність дослідження не повинні досягатися за рахунок якості даних;
- жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості. Тому не існує узагалі „добрих” чи „поганих” методів; є методи адекватні або неадекватні (тобто відповідні і невідповідні) поставленій меті і завданням;
- надійність методу забезпечується не лише його обґрунтованістю, а й дотримання правил його застосування.

Найбільш поширеним методом збирання первинної соціологічної інформації є опитування. ***Опитування*** – це метод збору інформації про думки, погляди, настрої людей, шляхом безпосереднього чи опосередкованого спілкування з ними. Специфіка опитування полягає насамперед у тому, що джерелом первинної соціологічної інформації є людина (респондент), тобто безпосередній учасник соціальних процесів або явищ, які досліджуються.

Проводяться опитування у двох формах – *анкетування та інтерв'ю*. В їх основі лежить сукупність питань у письмовій чи усній формі, відповіді на які і дають первинну інформацію. Цей метод дозволяє у короткі терміни опитати велику кількість людей і одержати різноманітну інформацію. Найбільш поширеним у практиці прикладної соціології видом опитування є *анкетування*, яке може бути груповим чи індивідуальним. *Групове* анкетування широко застосовується у навчальних закладах та на робочих місцях, один анкетер працює з групою 10 – 20 осіб. Анкета заповнюється кожним самостійно. *Індивідуальне* анкетування проводиться на робочих місцях або за місцем проживання.

Підготовка анкети – складний процес, оскільки анкета – це сценарій бесіди з респондентом. Анкета складається з трьох частин:

- вступної, де вказується мета опитування, дається інструкція щодо заповнення анкети, засіб її повернення;

- основної, де ставляться прості і складні запитання з досліджуваної проблеми;
- паспортички, де вказуються дані про особу, яка бере участь в опитуванні (стать, вік, освіта, професія, сімейний стан тощо).

Важливим елементом підготовки анкети є складання питань. За формою питання бувають *закриті, напівзакриті і відкриті*. *Закриті питання* мають в анкеті повний набір варіантів відповідей. Закриті питання можуть бути **альтернативні, питання-меню**. В альтернативних питаннях респонденту пропонується один варіант відповіді. Питання-меню – це питання, в якому пропонується набір відповідей з правом вибору декількох. *Напівзакриті питання* – питання, де окрім наведеного переліку відповідей, можна дописати власний варіант відповіді. *Відкриті питання* – це такі, коли не пропонуються варіанти відповідей, а респондент може відповідати, як бажає.

Виділяють прямі і непрямі питання. *Пряме питання* – це питання, яке дозволяє одержати пряму інформацію (напр.: чи задоволені ви своєю роботою?). *Непрямі*, побічні питання дозволяють одержати необхідну інформацію не прямо, а через такі питання: „Вважають, що... А як думаєте Ви?”.

В анкеті виділяють *основні і неосновні* питання. *Основні* питання анкети спрямовані на збір інформації про зміст об'єкта дослідження. *Неосновні* – це питання-фільтри, контрольні, коли соціолог може одержати частину даних або йому треба перевірити правдивість відповідей респондентів.

В анкеті питання можуть об'єднуватися у блоки за тематичними і проблемними принципами.

При підготовці анкети серйозна увага повинна надаватися її графічному оформленню: чіткий шрифт, наявність місця для запису відповідей. Текст питання не можна розривати, переносити його частину на другу сторінку.

У процесі проведення дослідження важливо дотримуватись процедури опитування, а саме: вчасно визначати час і місце опитування, створювати умови для зручності заповнення анкет, ознайомити опитуваних з метою дослідження і правилами заповнення анкет тощо. Під час заповнення анкети не допускається коментування питань чи відповідей на них. Тому, хто заповнює анкету, ніхто не повинен заважати, підходити до нього, заглядати в

анкету та інше. У процесі проведення анкетування соціолог повинен бути ввічливим, дружелюбним, об'єктивним, вміти стримувати свої емоції, утримуватись від критичних зауважень. У зв'язку з цим для соціолога при проведенні опитувань готується „Пам'ятка анкетера”.

Крім анкетування, в соціології одержав поширення другий вид опитування – інтерв'ю. ***Інтерв'ю*** – один з основних видів опитування, який використовує безпосередню соціально-психологічну взаємодію між дослідником і респондентом згідно з поставленою метою.

Виділяють такі види інтерв'ю:

1) інтерв'ю за місцем проживання використовується в обставинах, вільних від впливу службових відносин. Такі бесіди пов'язані з питаннями сім'ї, відпочинку, обслуговуванням населення тощо;

2) за технікою проведення інтерв'ю поділяються на вільне, формалізоване і фокусоване. *Вільне* інтерв'ю – довга (до 3 год.) бесіда без суворої деталізації питань загальної програми, їх використовують на стадії розвідки, уточнення проблем дослідження. *Формалізоване* (стандартизоване) інтерв'ю вимагає детальної розробки всієї процедури опитування: загальний план бесіди, послідовність питань, варіанти відповідей. *Фокусоване* інтерв'ю має на меті одержання інформації з конкретної проблеми, зібрання думок, поглядів, оцінок на те чи інше явище або процес;

3) за процедурою проведення інтерв'ю поділяються на пілотажне, панельне, клінічне. *Пілотажне* інтерв'ю – коротке з кількома питаннями, які висвітлюють гостру сучасну проблему. *Панельне* інтерв'ю – багаторазове інтерв'ю одних і тих же респондентів, з одних і тих же питань через певний час. *Клінічне* інтерв'ю використовується на початку дослідження, коли соціологу необхідна інформація про проблему і предмет дослідження;

4) за кількістю тих, хто бере участь в інтерв'ю, воно може бути індивідуальним або груповим;

5) за типом респондентів інтерв'ю буває: з відповідальною особою, з експертом, з рядовим респондентом;

6) за засобами спілкування між дослідником і респондентом інтерв'ю поділяються на *неприховані* (обличчям до обличчя) і *телефонні* (заочні);

7) за технікою реєстрації відповідей інтерв'ю можуть бути протокольні і непротокольні.

Процедура проведення інтерв'ю складна, вимагає від соціолога спеціальних знань, навичок, психологічного настрою, вміння вести бесіду з різними людьми. У зв'язку з цим як для того, хто проводить анкетування, так і для інтерв'юера готується відповідна пам'ятка.

До спеціальних опитувальних методик відносять соціометрію та експертні оцінки.

Опитування компетентних осіб при проведенні дослідження називаються експертними опитуваннями, а наслідки опитування – **експертними оцінками**. У найбільш загальному вигляді можна виділити три основні функції **методу експертної оцінки** в соціологічному дослідженні:

- прогноз тенденцій розвитку різних явищ і процесів соціальної діяльності;
- оцінка ступеня достовірності даних масового опитування;
- атестація колективу (або його членів) за рівнем трудової активності та інше.

Крім названих методів, що пов'язані з різною кількістю опитуваних, існує структурний аналіз малих груп, або **соціометричний метод**. Термін *соціометрія* походить від двох латинських коренів *socius* – товариш, компаньйон і *metrum* – вимірювання. У кінці XIX ст. він уперше вживається у зв'язку з вивченням впливу одних груп людей на інші. Відомим представником соціометричного методу одержання інформації був американський соціопсихолог Дж. Морено, для якого мала група – модель суспільства.

Соціометричний метод – це метод зібрання первинної соціальної інформації про міжособові відносини в малих соціальних групах. До проведення цього методу ставляться такі вимоги:

- 1) соціометричне опитування слід проводити в колективах (малих групах), кількість яких має досвід сумісної роботи не менш як 6 місяців;
- 2) кількість груп не повинна перевищувати 30 осіб;
- 3) вибраний критерій повинен однозначно сприйматися всіма учасниками колективу;
- 4) опитування проводить стороння особа.

Процедура соціометричного опитування складається із п'яти фаз:

перша – підготовча (визначання проблеми, завдання, об'єкта дослідження);

друга – встановлення прямих контактів з членами колективу, що досліджується;

третьа – опитування (інструктаж, роздача соціометричних карток, їх збір);

четверта – обробка інформації;

п'ята – одержання висновків, підготовка рекомендацій.

Завдяки соціометричному опитуванню вивчаються внутрішньо-колективні і міжколективні зв'язки.

Для фіксування соціологічної інформації використовується соціологічна картка.

Поширений такий метод соціологічних досліджень, **як аналіз документів**, що містять цінний матеріал про матеріальне і духовне життя суспільства, дають відносно повне уявлення про об'єктивні відносини, явища і процеси. Існують різні визначення поняття „документ”. „Документом” в соціології називається спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі або зберігання інформації.

Практика соціологічних досліджень показує, що майже всі вони починаються з аналізу документів. Для того, щоб краще користуватися цим джерелом інформації, документи необхідно згрупувати, класифікувати. В літературі мають місце різні ознаки класифікації документів:

1. *За формою викладу:*

- а) статистичні;
- б) вербальні.

2. *За загальною значимістю:*

- а) офіційні;
- б) неофіційні.

3. *За способом фіксації інформації:*

- а) письмові документи, де інформація викладена у формі літературного тексту,
- б) кінографічні (візуальні) документи, картини, кіно- і фотодокументи,
- в) фонетичні (магнітофонні записи, грамплатівки).

Статистичні документи містять відомості в числовій формі, вони зведені в таблиці, графіки, схеми. Основними джерелами статистичної документації можуть бути переписи населення, опитування, які проводяться статистичними органами, статистична звітність державних і громадських організацій.

Вербальні документи описують соціальні явища, процеси в формі тексту. Соціолог має можливість використати такі документи, як звіти, доповідна записка, доповіді, матеріали державних органів, де дослідник знаходить багато фактичного матеріалу, додаткових відомостей, що відсутні в інших джерелах.

Офіційні документи – це документи, які мають службовий характер, тобто вони складені, затверджені державними органами, громадськими організаціями. До офіційних документів належать листування, директиви, звітність, доповіді, акти перевірок тощо.

Неофіційні документи створюються людьми особисто для себе: це картотеки, архіви, автобіографії, мемуарні спогади тощо.

Письмові документи – найбільш численний вид сучасної документації. Вони поділяються на матеріали державних архівів, архівів організацій і підприємств, пресу, особисті документи, побічну документацію (довідкові видання, навчально-педагогічна, художня література).

До кінографічних (візуальних) документів належать кіно -, відео – і фотодокументи, картини, гравюри, скульптури. За їх допомогою можна одержати інформацію про особу автора, деякі дані про його минуле.

Фонетичні документи є джерелом інформації, яка записується на плівку при вивченні матеріалів зборів, мітингів та інших заходів. У сучасних умовах швидко зростають архіви радіо, телебачення. Їх матеріали стають оперативним джерелом дослідника. При використанні методу аналізу документів слід звернути увагу на такі вимоги:

1. Соціолог повинен насамперед вивчати документи, які мають велике інформаційне навантаження. Документи, що містять оцінку явищ чи фактів, для соціолога менш важливі.

2. Необхідно звертати увагу на те, чи документ первинний чи копія. Перевагу надають первинним документам.

3. Слід з'ясувати, хто автор документа. Це може бути як компетентна людина, так і неспеціаліст, який склав документ поверхово.

4. Необхідно знати умови, за яких складався документ. Можливо, це було в особистих інтересах, а можливо, під тиском (у слідчих справах, судових матеріалах).

Виконання цих правил при роботі з документами значно підвищує їх надійність, достовірність, зменшується можливість перекручення соціальних явищ у висновках.

Багатолітня практика соціологічних досліджень показує, що відомим методом зібрання соціологічної інформації є спостереження.

Спостереження – це метод цілеспрямованого, певним чином фіксованого сприйняття дослідницького об'єкта. Спостереження буває науковим і буденним. Кожен з нас у повсякденному житті веде спостереження на роботі, в аудиторії, дома, на вулиці. Все це буденні спостереження.

Наукове спостереження відрізняється від буденного. По-перше, воно проводиться певним чином. По-друге, здійснюється за спеціальною програмою, де вказується, коли, за ким, або за чим ведеться спостереження. По-третє, ведеться запис його результатів (щоденник, плівка магнітофона). По-четверте, використовується з метою зробити висновки, які стануть основою практичних рекомендацій.

Крім того, є ряд специфічних особливостей наукового спостереження, їх визначається три:

1. Специфіка зв'язку спостерігача і об'єкта спостереження. Це значить, що пізнання соціальної дійсності завжди пов'язане з особою вченого, його життєвим досвідом, ціннісними орієнтаціями.

2. Особливість спостереження в соціології виражається в емоційному сприйнятті об'єкта спостереження. Немає неупереджених спостерігачів, тому можливі чисто суб'єктивні спостереження.

3. Складність спостереження полягає у тому, що будь-який об'єкт піддається впливу різних факторів.

Отже, слід мати на увазі, що метод спостереження часто буває допоміжним, неосновним.

Спостереження в соціології можна класифікувати за різними ознаками: за ступенем формалізації процедури, за положенням спостерігача, за умовами організації, за регулярністю проведення. За ступенем формалізації спостереження поділяються на *структуровані* (контрольовані) і *неструктуровані* (неконтрольовані). Перші проводяться за планом, коли соціолог знає, що і як він

спостерігатиме. Неструктуровані спостереження – це такі, коли лише визначено об'єкт спостереження.

Залежно від *місця спостерігача* спостереження можуть бути *включеними і невключеними*. *Включене* спостереження – це такий вид, коли сам соціолог перебуває в прямому контакті з об'єктом. *Невключені* – коли соціолог спостерігає за об'єктом, не вступаючи в прямі контакти, не бере участі в діяльності тих, хто безпосередньо веде спостереження.

За місцем *проведення і умовами організації* спостереження можуть бути *польові та лабораторні*. Польове спостереження проводиться в реальній життєвій ситуації, в природних умовах. При лабораторному ж спостереженні об'єкт вивчення перебуває у штучно створених умовах. За *регулярністю проведення* спостереження бувають *систематичні й випадкові*. Систематичні спостереження передбачають регулярну фіксацію дій, процесів у певному часі. При випадкових спостереженнях підлягають вивченню позапланові дії, явища, процеси.

Отже, залежно від мети і характеру дослідження розв'язується питання про використання методу спостереження, враховуються його можливості, позитивні і негативні ознаки.

Одним з відомих методів зібрання первинної соціальної інформації є **експеримент**. Протягом тривалого часу цей метод уважали властивим суто природничим наукам. Нині його використовують і для вивчення суспільного життя. **Експеримент** в соціології – *це спосіб одержання інформації про кількісну і якісну зміну показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих факторів*.

Практика соціологічних досліджень показує, що визначення сфери використання методу експерименту залежить від двох чинників: від специфіки об'єкта дослідження і від того, наскільки вивчено характер реакції соціальної групи на зміни, які відбуваються в системі. Цей метод використовується лише за певних умов: для одержання нових знань; умови експерименту не повинні протистояти основним принципам об'єкта. Для цього розробляється структура соціального експерименту. Сукупність елементів соціального експерименту і їх взаємозв'язок називають експериментальною системою. До неї входять такі елементи: експериментатори, тобто група вчених, які теоретично розробляють експеримент і керують ним на практиці. Експериментальний фактор

або незалежна перемінна, – це умова або система умов, які вводяться соціологом. Експериментальна ситуація створюється на основі узгодження з програмою дослідження експерименту. Експериментальний об'єкт – це група осіб, які поставлені в експериментальні умови.

Структура експерименту органічно пов'язана з етапами його організації і проведення. *Перший етап* – теоретичний, на якому соціолог формулює проблему дослідження, визначає об'єкт і предмет, експериментальні завдання, гіпотези. *Другим етапом* є розробка програми проведення експерименту. Це документ, у якому розроблена вся процедура від постановки завдання до їх практичного виконання, тому цей стан ще називають методичним етапом дослідження. *Третій етап* – це реалізація програми експерименту, тобто безпосереднє експериментування. *Четвертий етап* – аналіз і оцінки результатів, підбиття підсумків роботи соціологів.

3. Обробка, аналіз і узагальнення результатів соціологічного дослідження, їх практичне використання

Використання різних методів збору первинної соціологічної інформації дозволяє одержати повні дані, які слід узагальнити, проаналізувати, науково пояснити і лише після цього можна зробити висновки і дати практичні рекомендації. Щоб зібрані відомості можна було опрацювати і узагальнити, необхідно підготуватися до обробки.

Перший етап такої підготовки – *перевірка методичного інструментарію на точність, повноту і якість заповнення*. Перевірка на точність заповнення полягає у вияві правильної відповіді на кожне питання. Перевірка анкет, бланків-інтерв'ю щодо повноти заповнення припускає браковувану з них, де відсутні відповіді більш як на 30% основних питань. Якщо респондент не відповів лише на деякі питання, то анкети включаються для обробки. Коли в анкеті немає відповідей на питання про вік, стать, професію респондента, то ця анкета вибраковується.

Перевірка анкет на якість заповнення складається з уважного перегляду їх щодо чіткості та зрозумілості відповідей, обведення кодів. Нечітке оформлення анкет робить їх непридатними для обробки.

Анкети, які залишаються після контролю, нумеруються, щоб можна було їх об'єднати, якщо вони належать одному й тому ж респондентові.

Наступний етап підготовки методичних документів до обробки – *кодування інформації*. Ця процедура полягає в тому, щоб змістовну інформацію перевести на мову формальної логіки. Кодифікується не сам зміст відповідей, а лише факт їх наявності. При цьому кожному варіантові відповіді присвоюється певне умовне число, яке називається кодом. Таким чином, вся інформація перетворюється в упорядковану систему чисел, де важливим є не значення самого числа, а порядок кодів, який при обробці інформації залишається постійним, неперервним, тобто його не можна загубити, поміняти місцями.

Після завершення процесу кодифікації первинної соціологічної інформації переходять до її обробки. Питання про способи обробки інформації (вручну чи за допомогою ЕОМ) вирішується ще на стадії складання програми. Ручна обробка використовується у випадку, коли кількість анкет є невеликою. Найкраще обробляти соціологічну інформацію на комп'ютерах, використовуючи спеціальні програми, спеціально призначені для цього. Соціологічні дані, одержані внаслідок обробки первинної інформації, повинні дати реалістичну картину знань, цілісне уявлення про стан і зміни сторін і ознак предмета дослідження.

Найбільш простою формою узагальнення первинної інформації є *групування*, яке дозволяє зарахувати респондента до тієї чи іншої групи залежно від ознаки. Групуватися соціологічна інформація може за такими ознаками:

- зарахування респондентів у номінальні групи за статтю, національністю;
- упорядкування інформації в ряду, наприклад, за характером праці (ручна праця, праця механізована, праця розумова тощо);
- групування за кількісної ознакою (числові величини) – вік від 18–25, 26–30, 31–40 років і т. ін.

Кількісні ознаки поділяються на неперервні (вік, заробітна плата) і дискретні (кількість дітей в сім'ї, кваліфікаційний розряд та ін.).

Коли респондентів розподіляють за двома або більше ознаками, таке групування називають *комбінаційним*. Групування за

кількома ознаками має на меті підтримувати взаємозв'язки і називається аналітичним. Отже, як бачимо, визначаються декілька груп, кожній з яких відповідає певне число. Такий ряд чисел, який одержано внаслідок групування, називається рядом розподілу.

Ряди розподілу можуть відображатися у таблицях, графіках. Математичні методи використовуються для розв'язання складних специфічних завдань.

Пояснення узагальнених даних може дати тільки дослідник. Всебічне і правильне пояснення називається *інтерпретацією*.

Процедура інтерпретації соціологічних даних повинна відповідати певним методологічним вимогам: 1) характер оцінки та інтерпретації має визначатися у загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де визначаються принципи характеристики досліджуваного явища чи соціального процесу; 2) необхідно максимально повно визначити об'єкт і предмет дослідження; 3) на всіх стадіях аналізу слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних, необхідність їх інтерпретації з різних позицій.

За своїм змістом процедура інтерпретації може бути охарактеризована як перетворення певних числових величин у логічну форму – показники (індикатори). У цьому процесі винятково велике значення мають гіпотези, що визначаються ще на стадії розробки програми дослідження. Саме на стадії інтерпретації соціологічних даних проходить їх включення у роботу дослідника. Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження. Наприклад, у розвідувальному вона перевіряється шляхом простого зіставлення виявлених числових даних з уявними. В описовому дослідженні перевірка проводиться за допомогою аналізу зведення даних, одержаних на основі узагальнення характеристик неоднорідного за складом об'єкта аналізу.

Один із найчастіше вживаних методів інтерпретації – порівняння рядів розподілу за відносно однорідними підгрупами досліджуваної сукупності. Його можна домогтися двома шляхами – внутрішнім та зовнішнім співвідношенням. Під першим мається на увазі порівняння між собою елементів числового ряду, а під другим – порівняння двох чи більше рядів розподілу, побудованих за двома або більше показниками, один з яких є обов'язково спільним для них. Процедура внутрішнього співвідношення дозволяє однозначно інтерпретувати результати групування в тих випадках, коли число-

вий ряд має модальну (найбільшу) величину. У тих випадках, коли числові значення ряду розподілені так, що неможливо провести внутрішнє порівняння, використовують метод зовнішнього порівняння числового ряду.

Описані вище процедури дозволяють одержати висновки про стан та зміни досліджуваного явища, але поза рамками залишаються його причини. Постановка таких завдань характерна для аналітичних досліджень. Схема перевірки гіпотез у них спирається на пошук взаємозв'язку між характеристиками об'єкта. Вона складається з двох послідовних етапів інтерпретації одержаних даних. Перший характеризується використанням методу порівняння числових рядів розподілу, другий – пошуками факторного показника (показників). Найбільше значення в аналітичних дослідженнях має другий етап, бо саме там реалізуються основні цілі та завдання дослідження.

Існує досить значний логіко-теоретичний інструментарій для виконання таких завдань. Найбільшого поширення набув метод послідовного виключення. При його використанні послідовно порівнюють вплив різних факторів на ту характеристику, яка досліджується. Таке порівняння проходить на базі таблиць парного розподілу або більш складних формально-логічних процедур (кореляційний, факторний аналіз тощо). Важливе значення для перевірки аналітичної гіпотези має також чітке та однозначне виявлення носія проблеми дослідження. При розв'язанні цієї задачі використовуються також таблиці парного розподілу. Тільки після аналізу основних взаємодій, взаємозалежностей між характеристиками об'єкта дослідження переходить до формулювання основних висновків та розробки практичних рекомендацій.

Підсумок аналізу та інтерпретація соціологічних даних набуває форми звіту про дослідження, аналітичної довідки, додатків. Ці документи мають інформацію, висновки і рекомендації, на основі яких можуть прийматися рішення.

На основі звіту складається аналітична довідка (від 5 до 25 сторінок), її структура така, як і звіту. Якщо у звіті спочатку дається аналіз, інтерпретація соціологічних даних, а потім робляться висновки, то в довідці викладаються висновки, а соціологічні дані використовуються для їх підтвердження.

Додаток до звіту включає всі методологічні і методичні документи (програму, план, інструментарій, інструкції та інше).

Підготовкою цих документів закінчується реалізація мети і функцій соціологічного дослідження.

Кваліфікований аналіз підсумків соціологічного дослідження дозволяє ефективно їх використати в практиці соціального управління. Відповідаючи на поставлені питання, соціологічне дослідження допомагає удосконалювати засоби, форми, методи роботи, визначати основні напрямки, тенденції розвитку.

У самостійний етап розгортається робота з досягнення мети. Існують різні форми і методи впровадження підсумків соціологічних досліджень у практику. Це передусім їх захист як перед керівними інстанціями, так і представниками груп (робочі бригади, студентська група). Другою поширеною формою впровадження результатів дослідження є публікації підсумків соціологічних досліджень у книгах, журналах, газетах. Велике значення мають також виступи соціологів по радіо і телебаченню. Важливою формою впровадження є участь соціологів, вчених у розробці проектів документів і матеріалів для керівних установ, скерування в організації звітів про дослідження, довідок, доповідних записок, організація і проведення науково-практичних конференцій, семінарів з актуальних проблем соціального розвитку суспільства,

Чим більші завдання ставить соціолог, тим складніша обробка інформації, тим більше це вимагає часу. Обробка соціологічної інформації здійснюється не тільки соціологами, а й працівниками обчислювальних центрів, громадських організацій. Всі, хто бере участь в обробці інформації, повинні бути уважними і відповідальними. Будь-яка спроба підправити дані, взяти не те, що відмітив респондент, знижує достовірність фактів, обґрунтованість висновків. Це – порушення правил соціологічних досліджень, професійної етики. Допущення таких явищ завдає шкоди соціологічній науці, підриває довіру громадськості до соціології.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що предмет, об'єкт, методологія і процедура дослідження складають основи знань прикладної соціології. Вони – необхідний мінімум для вивчення соціальної дійсності в її конкретних проявах. Вивчаючи соціальні процеси, конкретні соціальні структури, системи, прикладна соціологія збагачує загальнотеоретичну соціологію.

Контрольні запитання:

1. Назвіть етапи емпіричного соціологічного дослідження. Чи обов'язково зберігати їх чітку послідовність?

2. Назвіть елементи програми соціологічного дослідження.

3. Що таке вибірка, яка її мета її формування, від чого залежить її обсяг?

4. У чому полягає специфіка опитування як методу збору первинної соціологічної інформації?

5. Які методи використовуються при обробці і аналізі первинної соціологічної інформації?

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Анкета – тиражований документ, який містить певну сукупність логічно послідовних запитань, сформульованих за певними правилами.

Аномія – стан соціальної системи, за якого значна частина індивідів, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Вибіркова сукупність (вибірка) – модель генеральної сукупності, певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами.

Вторинна група – об'єднання з людей, між якими майже відсутні емоційні зв'язки, а їхня взаємодія зумовлена прагненням досягти певної мети (найчастіше це професійні, виробничі спільноти, наприклад, трудовий колектив, студентська група, виробнича бригада).

Генеральна сукупність – об'єкт дослідження, обмежений часово і територіально.

Гіпотеза – це наукове передбачення про структуру соціальних об'єктів, механізм їх функціонування і розвитку, що висувається для пояснення будь-яких соціальних фактів, явищ і процесів, яке необхідно або підтвердити або відкинути.

Групова соціальна спільнота (соціальна група) – сукупність індивідів, яка існує реально, фіксується емпірично, характеризується відносною цілісністю і стійкістю, є самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії.

Девіантна поведінка – дії індивідів (груп), які суперечать встановленим у суспільстві нормам.

Економічна свідомість – це погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення, настрої, переконання стосовно економічних процесів і явищ, власного соціально-економічного становища, про види трудової діяльності, про можливості трудової кар'єри та ін.

Економічна соціологія – галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку і функціонування.

Експертне опитування – різновид опитування, під час якого респондентами є експерти – фахівці у певній галузі.

Емпіричні соціологічні дослідження – спосіб вивчення дійсності, предметом аналізу якого є різноманітні дії, погляди, настрої, потреби, інтереси людей чи соціальних спільнот.

Електоральна соціологія – галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства,

шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Етнос – стійка сукупність людей, споріднених спільним історичним походженням, спільними стабільними особливостями мови і культури, а також усвідомленістю своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень, зафіксованою у самоназві.

Етносоціологія – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає генезис, сутність, функції, загальні закономірності розвитку етносів, міжетнічні відносини, механізм взаємозв'язку етнічних і соціальних явищ.

Загальнотеоретична соціологія – вищий рівень узагальнювального знання про соціальні процеси, формування та розвиток соціальних відносин, закономірності соціального життя.

Звичай – форми регуляції діяльності і відносин людей, які відтворюються у певному суспільстві, соціальній спільноті і групі і є звичними для їх членів.

Інституціоналізація – процес виникнення соціального інституту.

Інтерв'ю – вид опитування, що дає змогу отримати відповіді на запитання, використовуючи безпосередню соціально-психологічну взаємодію між дослідником і респондентом згідно з поставленою метою.

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають стиль їхнього життя, життєві шанси та соціальні можливості спільно діяти.

Мала соціальна група – нечисельна за складом (до 30 осіб) соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей.

Маргінал – індивід (група), що характеризується проміжним чи пограничним становищем щодо певних соціальних спільнот – класових, соціальних, культурних, втрачаючи приналежність до конкретної спільноти.

Масова соціальна спільнота – сукупність індивідів, яких об'єднують певні спільні погляди, схильності, смаки тощо (фани естрадних зірок, уболівальники спортивних команд).

Метод – спосіб, який дослідник використовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Молодь – особлива соціально-демографічна група, що займає певне місце в соціальній структурі суспільства, характеризується про-

цесом соціалізації, активного включення в різноманітні стратифікаційні верстви і соціальні підструктури – соціально-професійну, поселенську, сімейно-побутову та ін.

Натуралізм – напрям у соціології, представники якого намагалися зрозуміти соціальне через природниче, біологічне, пояснювали розвиток суспільства різними природними чинниками – кліматичними умовами, географічним середовищем, расовими особливостями людей та ін.

Національна політика – це цілеспрямована діяльність з регулювання відносин між етносами, націями, що виявляється у свідомому впливі державних і суспільних організацій на розвиток міжнаціональних і міжетнічних відносин з метою їх гармонізації.

Національні відносини – це відносини між націями, народностями, етнічними групами та їх державними утвореннями.

Нація – стійка сукупність людей, що історично склалася на основі спільності території, мови, економічного життя і психічного складу, які знайшли свій вияв у єдиній культурі та самосвідомості, оформилася політично.

Обряди – це сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення норми і цінності і викликають певні колективні почуття.

Опитування – метод збору інформації про думки, погляди, настрої людей, шляхом безпосереднього чи опосередкованого спілкування з ними.

Первинна група – невелике об'єднання людей, між якими встановлюються прямі контакти емоційного характеру (дружба, кохання, симпатія).

Політика – галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Політична організація – це сукупність усіх державних і недержавних закладів та організацій, які реалізують політичну владу, беруть участь у регулюванні взаємовідносин між соціальними групами.

Політичні відносини – це стійкі політичні зв'язки і взаємодії, які утворюються у зв'язку з функціонуванням політичної влади. Це стосунки політичних діячів, керівників і маси, еліти та електорату (виборців), еліти і контреліти, лідерів і груп підтримки та ін.

Програма соціологічного дослідження – науковий документ, у якому обґрунтовуються методологічні і методичні прийоми дослідження соціального явища або процесу.

Релігійна свідомість – це форма суспільної свідомості, сукупність ідей, міфів, догм, поглядів та уявлень, почуттів та емоцій, традицій та звичаїв, у яких відображається навколишній світ через уявлення про надприродне.

Репрезентативність вибірки – властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Респондент – особа, яка є джерелом інформації у соціологічному опитуванні.

Сім'я – це група осіб, які спільно проживають, об'єднані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, в різні типи соціальних спільностей (група, соціальний інститут, соціальна організація) через засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особи.

Соціальна група – сукупність індивідів, яка існує реально, фіксується емпірично, характеризується відносною цілісністю і стійкістю, є самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії.

Соціальна дія (за М.Вебером) – така дія, яка згідно з намірами дійової особи, співвідноситься з діями інших людей і орієнтована на них.

Соціальна мобільність – це процес зміни індивідом чи соціальною групою свого місця у соціальному просторі.

Соціальна мобільність вертикальна – переміщення індивіда (соціальної групи) зі зміною соціального статусу вгору або вниз.

Соціальна мобільність горизонтальна – переміщення індивіда (соціальної групи) у соціальному просторі без зміни соціального статусу, на одному й тому ж рівні.

Соціальна організація – цільова соціальна система, призначена для координації діяльності двох і більше людей, шляхом розподілу праці та ієрархізації влади.

Соціальна система – це явище або процес, що складається із певної сукупності елементів (основним елементом є люди), що взаємозв'язані та взаємодіють і утворюють єдине ціле.

Соціальна спільнота – це реально існуюча сукупність індивідів, об'єднаних відносно стійкими зв'язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їм неповторності, унікальності і відрізняють від інших.

Соціальна стратифікація – поділ суспільства на вертикально розташовані верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту, стиль життя тощо.

Соціальна структура суспільства – система соціально-демографічних (молодь, пенсіонери), соціально-територіальних (міське, сільське населення), соціально-професійних (вчителі, менеджери, підприємці), соціально-етнічних (українці, поляки, білоруси), соціально-класових (класи, страти) спільнот та відносин між ними.

Соціальне – це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей соціальних відносин, що інтегрована індивідами або спільнотами в процесі спільної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах.

Соціальний зв'язок – це соціальна дія, що виражає залежність людей чи груп, зумовлену спільною діяльністю конкретних спільнотей, у певний час, для досягнення тих чи інших цілей.

Соціальний інститут – сталий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, які регулюють різні сфери людської діяльності.

Соціальний статус особистості – позиція особистості у соціальній системі, пов'язана з належністю до певної групи чи спільноти.

Соціальний тип особистості – результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціальні відносини – відносини між групами людей або окремими їх представниками, що посідають різне місце в суспільстві, беруть певну участь в його політичному, економічному і духовному житті, відрізняються один від одного способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання.

Соціальні норми – правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя відповідно до цінностей певної культури і зміцнюють стабільність та єдність суспільства.

Соціальні санкції – це система винагород за виконання норм, тобто за конформізм, і покарань за відхилення від них, тобто за девіацію.

Соціологія – це наука про суспільство як цілісну систему, механізми її функціонування і розвитку, що здійснюються через сукупність сумісних дій та взаємозв'язків суб'єктів суспільного процесу – індивідів та соціальних спільнот.

Соціологія культури – галузь соціології, яка вивчає культуру як соціальний феномен, її місце і роль у взаємодії з іншими системами суспільства, а також взаємодію особистості, спільноти і суспільства.

Соціологія освіти – галузь соціологічної науки, в межах якої вивчається освітній процес, механізм оволодіння людьми накопиченими наукою і соціальною практикою знаннями і узагальненим досвідом, передача цих знань через інститут освіти, його взаємодія із суспільством (виробництвом, соціальною стратифікацією, політикою, мораллю, ідеологією і т. д.).

Соціологія політики – галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Соціологія сім'ї – це спеціальна соціологічна теорія, галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

Соціологічне дослідження – це система логічно послідовних, методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, яка дозволяє одержати нові достовірні знання про об'єкт, що вивчається, для розв'язання соціальних проблем.

Соціометричний метод – це метод збирання первинної соціальної інформації про міжособові відносини у малих соціальних групах.

Спеціальні соціологічні теорії – теорії, які вивчають закономірності розвитку окремих спільнот, груп чи сфер людської діяльності.

Спостереження – це метод цілеспрямованого, певним чином фіксованого сприйняття дослідницького об'єкта.

Суспільство – це спосіб буття людства, сукупність історичних форм сумісної життєдіяльності, що постійно розвиваються.

Традиції – елементи соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління.

Цінності – це матеріальні предмети, ідеї чи якості, щодо яких індивід або група займають оцінювальну позицію, приписуючи їм особливу роль у житті, відчуваючи необхідність у них, намагаючись оволодіти ними.

Шлюб – це історично визначена соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через яку суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні і батьківські права й обов'язки.

ПРЕДМЕТНИЙ ТА ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Анкета – 234, 248, 265, 270
Вебер Макс – 33, 43, 75, 83, 89, 106, 165, 178
Вибіркова сукупність (вибірка) – 119, 231
Вторинна група – 68
Генеральна сукупність – 231
Гіпотеза – 229
Групова соціальна спільнота – 67
Грушевський Михайло – 48, 52
Дарендорф Ральф – 41, 65
Драгоманов Михайло – 46, 50
Дюркгейм Еміль – 34, 53, 95, 165, 189, 202
Економічна свідомість – 162
Економічна соціологія – 163
Експертне опитування – 248
Емпіричні соціологічні дослідження – 13
Електоральна соціологія – 172
Етнос – 113
Етносоціологія – 249, 111, 112
Загальнотеоретична соціологія – 249
Звичаї – 184
Інституціоналізація – 72, 249
Інтерв'ю – 236
Кістяківський Богдан – 54
Конт Огюст – 21
Клас – 83
Мала соціальна група – 126, 249
Маргінал – 89
Маслоу Абрахам-Харолд – 107
Масова соціальна спільнота – 67
Мертон Роберт – 68, 98
Мід Джордж-Герберт – 44
Молодь – 139, 142, 147
Натуралізм – 23
Нація – 112, 113
Обряди – 184
Опитування – 234
Парсонс Толкотт – 38
Первинна група – 68
Політика – 168
Політична організація – 171
Політичні відносини – 171
Програма соціологічного дослідження – 181
Релігійна свідомість – 193
Репрезентативність вибірки – 232

Респондент – 197, 235, 242
Сім'я – 124, 129
Сорокін Пітирим – 140
Соціалізація – 101
Соціальна група – 67
Соціальна дія – 33
Соціальна мобільність – 85
Соціальна мобільність вертикальна – 86
Соціальна мобільність горизонтальна – 86
Соціальна організація – 73
Соціальна система – 31, 38, 40, 60
Соціальна спільнота – 66, 67
Соціальна стратифікація – 82
Соціальна структура суспільства – 81
Соціальне – 10
Соціальний інститут – 70, 126
Соціальний статус особистості – 97
Соціальний тип особистості – 105
Соціальні відносини – 69
Соціальні норми – 70, 184
Соціальні санкції – 73
Соціологія – 6, 10
Соціологія культури – 181
Соціологія освіти – 201
Соціологія політики – 169
Соціологія сім'ї – 125
Соціометричний метод – 237
Спенсер Герберт – 24, 71, 192
Спеціальні соціологічні теорії – 11, 12
Спостереження – 21, 35, 240
Суспільство – 6, 31, 60, 61
Традиції – 61, 184
Хоманс Джордж – 39
Цінності – 106, 128, 155, 182, 183
Шаповал Микита – 58
Шлюб – 88, 125

БІБЛІОГРАФІЯ

1. МОНОГРАФІЇ ТА ЗБІРКИ ПРАЦЬ

Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Вінніпег, 1921. – 326с.

Дудар Н., Филипович Л. Нові релігійні течії: Український контекст. Огляд, документи, переклади. – К.: Наукова думка, 2000. – 132с.

Елиштайн Дж. Б. Громадський чоловік. Приватна жінка: Жінки в соціальній і політичній думці / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Альтернативи, 2002. – 344с.

Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Стило, 2001. – 238с.

Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352с.

Королько В.Г. Паблік рілейшнз. Наукові основи, методика, практика. – К.: Скарби, 2001. – 400с.

Кушерець В.І. Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій. – К: Знання України, 2004. – 248с.

Куценко О. Общество неравных: Классовый анализ неравенства в современном обществе: Опыт западной социологии. – Х.: Изд-во ХНУ, 2000. – 316с.

Молодь України у дзеркалі соціології. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 210с.

Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Коло, 2004. – 212с.

Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Вимір, 2005. – 550с.

Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Вимір, 2006. – 315с.

Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник Матеріалів науково-практичної конференції. – Дрогобич: Вимір, 2007. – 385с.

Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. – К: Знання України, 2003. – 450с.

Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) // К.: Український інститут соціальних

досліджень, Український центр політичного менеджменту, 2001. – 242с.

Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Т.І. – 583 с. – Т. 2. – 704с.

Про становище молоді в Україні: (Щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001-2006 рр.): Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т.В. Безулік, А.І. Білий, Є.І. Бородін та ін. – К.: Гопак, 2006. – 360с.

Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, 2006. – 576с.

Скаленко О. Глобальні резерви поступу: (Інформація+інтелект+інновації). – К: Основи, 2000. – 394с.

Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. – Львів: Укр. технології, 2005. – 384с.

Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Пер. з англ. А. Іщенка. – К.: КМ Академія, 2003. – 252с.

Тоффлер Е. Третя хвиля / Пер. з англ. – К.: Всесвіт, 2000. – 476с.

Українське суспільство 1994-2001: Результати опитування громадської думки. – К.: Інститут соціології НАН України, МІА «Подія», 2001. – 128с.

Українське суспільство 1994-2005: Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – 653с.

2. ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ, ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, ДОВІДНИКИ ТА СЛОВНИКИ

Арбеніна В. Етносоціологія. Навчально-методичний посібник. – Вид. 2-е, доп. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Каразіна, 2007. – 316с.

Герасимчук А., Шиян О. Соціологія: Курс лекцій. – К., 2000. – 89с.

Соціологія: Навч. посібник./ Ред. Герасимчук А., Палеха Ю., Шиян О. – 3-є вид. випр. й доп. – К.: Вид-во Європ. у-ту, 2003. – 426с.

Гіденс Е. Соціологія. Пер. з англ. – К: Основи, 1999. – 726с.

Дворецька Г.В. Соціологія праці: Навчальний посібник. – К.: Вид-во КНЕУ, 2001. – 244с.

Захарченко М.В., Погорілий О. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.): Навчальний посібник для студ. вузів. – К.: Либідь, 1993. – 36с.

Лукашевич В. М. Глобалистика: Учебн. пособие для студ. вузов. – Львов: Новий Світ-2000, 2004. – 392с.

Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія: Загальний курс. – 2-е вид. – К.: Каравела, 2006. – 408с.

Основи соціології. Навчально-методичний комплекс для студентів заочної форми навчання./ Укл. Щудло С.А., Романів Т.М., Мірчук І.Л. – Дрогобич: ДДПУ, 2005. – 138с.

Павліченко П., Литвиненко Д. Соціологія: Навчальний посібник для студентів. – К.: Лібра. 2000. – 255с.

Піча В. Соціологія: Загальний курс: Навчальний посібник для студ. вузів. – К.: Каравела, 2000. – 248с.

Попова И.М. Социология: Введение в специальность. – К.: Тандем, 1998. – 287с.

Прибиткова І.М. Основи демографії. – К.: АртЕк, 1995. – 256с.

Практикум з соціології : Навчальний посібник для студ. вузів / За ред. В.М. Пічі. – Львів: Новий світ, 2004. – 368с.

Примуш М.В. Загальна соціологія: Навчальний посібник для студ. вузів. – К.: Професіонал, 2004. – 592с.

Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995. – 223с.

Соціологія. Курс лекцій. Навч. посібник. / За ред. Щудло С.А., Романіва Т.М., Мірчук І.Л. – Дрогобич: Вимір, 2004. – 240с.

Соціологія: Підручник. / За ред. Городяненка В.Г. – 3-є вид., доп. і перер. – К.: “Академія”, 2006. – 544с.

Соціологія: Підручник / За ред. Пічі В. – 2-е вид., стереот. – Львів: Новий Світ, 2005. – 280с.

Соціологія: плани та методичні поради до семінарських занять / Укладачі: Щудло С.А., Романів Т.М., Мірчук І.Л., Галелюка О.Я. – Дрогобич, 2003. – 56с.

Соціологія: Терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник / За ред. Пічі В.М. – К.: Каравела; Львів: «Новий світ-2000», 2002. – 480с.

Соціологічна думка України: Навчальний посібник. / За ред. Захарченко М.В. та ін. – К.: “Заповіт”, 1996. – 424с.

Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посібн. для студ. вузів / В.Є. Пилипенко, О.І. Вишняк та ін. / За ред. В.Є. Пилипенка. – Л.: Каравела, 2003. – 304с.

Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій.– Львів: Кальварія, 2004. – 544с.

Шаповал М. Загальна соціологія. – 3-е вид. – К.: Укр. центр духов. культури, 1996. – 367с.

Щудло С.А. Соціологія: Структурно-логічні схеми і таблиці. Навчально-методичний посібник – Дрогобич: Вимір, 2002. – 52с.

Якуба О.О. Соціологія: Навч. посібник для студ. – Харків: Константа, 1996. – 192с.

3. СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Амджадін Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відновин в українському суспільстві: гендерний аналіз // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С.60-75.

Онуфрієва Р. Маргінальна особистість: характерні риси // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С.176–178.

Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку. // Офіційний вісник у Державному комітеті у справах релігії. “Людина і світ” – К.: Преса України – 2003. – №12. – С.36 – 39.

Бураковський І., Макеев С. Десять років економічної реформи очима українських експертів // Політична думка. – 2001. – № 4. – С.56 – 67.

Бурлачук В. Ще раз стосовно питання „Що таке суспільство?” // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №1. – С.5-19.

Бутенко І.А. Использование новых технологий при опросах // СОЦИС. – 2000. – № 10. – С.118 – 125.

Бутенко І.А. Постмодернизм как реальность, данная нам в ощущениях // СОЦИС. – 2000. – №4. – С. 3 – 10.

Валерстайн І. Демократія, капіталізм і трансформація // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С.72 – 85.

Ваторопин А.С. Религиозный модернизм и постмодернизм // СОЦИС. – 2001. – №11. – С.84 – 92.

Вишняк О. Динаміка ідеологічних орієнтацій і електоральної поведінки населення України (1994-2000 рр.) // Розбудова держави. – 2000. – № 7 – 12. – С.30 – 34.

Ворона В.М. Соціологічна наука і суспільство // Вісник НАН України. – 2001. – № 6. – С.50 – 53.

Горбачик А. Архіви соціальних даних: цілі існування, форми роботи, проблеми створення // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С.130 – 144.

Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до „помаранчевої революції” // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С.32 – 51.

Горбачик А. Політичні рейтинги як індикатор політичного успіху: Вимірювання, інтерпретація та способи порівняння // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С.5 – 18.

Грабовець О., Яковенко Ю. Релігія як соціальна технологія консолідації соціуму // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С.11 – 12.

Грабовський С. Україна в соціологічному вимірі: Криза напередодні 10-ліття незалежності // Сучасність. – 2001. – № 4. – С.75 – 83.

Євтух В. Етносоціологія: об'єктно-предметне поле і перспективи досліджень // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №2. – С.5 –16.

Єфременко Т. Економічна ментальність укорайнського етносу // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С.103 – 128.

Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // СОЦИС. – 2000. – №11. – С.15 – 24.

Злобіна О. Категорія «особистість» у системі понять соціологічної теорії // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С.121–134.

Іващенко О. Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С.78 –91.

Іващенко О. Робота й практики трудової зайнятості в суспільстві, що трансформується: У пошуку нових стандартів // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С.160 –165.

Іващенко О.В. Соціальна динаміка пострадянського суспільства: Україна в порівняльній перспективі // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 2 –17.

Кирюхін Д. Уявлення про справедливість в Росії та Україні: повсякденність та ідеологія (соціолог. дослідження) // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2007.– №1. – С.136 –150.

Коваліско Н., Савчинський Р. Багатомірний аналіз соціальної стратифікації сучасного українського суспільства (регіональний аспект) // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С.5 – 37.

Королько В., Танчер В. Основні напрями сучасного соціологічного теоретизування // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С.138 –152.

Колодій І. Середній клас, демократичні цінності та політичні преференції: до і після „помаранчевої революції” // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С.128 –153.

Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С.57 – 79.

Куценко О. Становлення соціальних класів як вияв самоорганізаційних процесів у суспільстві // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2002 – № 4. – С.122 – 133.

Куценко О. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №1. – С.18 – 33.

Максєв С. Соціальні інститути: класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С.5 – 21.

Мариніч І. Соціальна реальність у соціологічній традиції та сучасних теоріях: Здобутки і проблеми // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С.74 – 89.

Медіна Т. Сексуальна функція молоді української сім'ї: соціологічний аспект // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №2. – С.78 – 91.

Михальченко М.І. Україна ХХІ століття: Спроба політико-соціологічного прогнозу // Сучасність. – 2001. – № 4. – С.59 – 75.

Обговорення категорії „**стиль життя**” на засіданні соціологічного клубу // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С.177–202.

Паніна Н. Молодь України: Структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної анонії // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С.3 – 26.

Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С.26 – 45.

Пилипенко В. Людина за ринкових реформ: вербальна поведінка та оцінка реформ // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №1. – С.153 – 165.

Полторак В. Соціологія і політичний маркетинг / Міркування стосовно долі практичної функції соціології в сучасній Україні // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С.5 –16.

Прибиткова І. Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С.133 –142.

Прибиткова І. Демографічний розвиток України у 1990-х роках // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С.69 – 86.

Резник О. Особистість і громадянське суспільство: Досвід теоретичного осмислення // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С.68 – 79.

Рязанова Л.С. Релігійний ренесанс: Спроба соціологічної експертизи // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С.14 – 125.

Сасенко Ю.І. Україна: Моделі виживання та проблеми вибору // Універсум. – Львів, 2001. – № 3. – С.26 – 33.

Слюсаревський Н. Субкультура як об'єкт дослідження // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С.17 – 127.

Сохань Л. Людина в ринковому суспільстві // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С.210 – 213.

Соха М.В. Соціалізація особистості в епоху глобальних соціальних змін // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 2. – С.265 – 268 .

Стрельник О. Гендерна нерівність: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації. // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С.147 – 154 .

Сусак В. Патерналізм // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С.76 – 94.

Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. – С.18 – 26.

Танчер В. Соціологія інтимності: Секс, еротика і кохання в постмодерній реконструкції // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С.89 – 102.

Тарасенко В. Дивовижна “ненаука” соціологія // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №2. – С.5 – 24.

Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №1. – С.5 – 24.

Чернецький Ю. Концептуальні напрацювання “нової економічної соціології” // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №1. – С.5 – 63.

Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С.166 – 178.

Шульга М. Українська соціологія у пошуках самоідентичності // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №2. – С.170 – 177.

Юренко О. Микита Шаповал про сутність нації як соціального феномена // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С.64 – 73.

4. ЧАСОПИСИ (СОЦІОЛОГІЧНІ І СОЦІОГУМАНІТАРНІ)

Регіони України (Україна, Львів) (www.regstat@trident.lviv.gu.net)

Соціологія: Теорія, методи, маркетинг (Україна, Київ)
(www.kar.net/~i-soc/)

Социологический журнал (Социс) (Росія) (www.nir.ru/socio/scipubl./sj)

5. АДРЕСИ САЙТІВ ІНТЕРНЕТУ

www.meta-ukrain.com (Дані про соціологічні публікації в Україні).

www.uceps.com.ua/ukr/all/sociology (Архів соціологічних даних Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, м. Київ).

www.ukrstat.gov.ua (Статистичні матеріали Держкомстату України).

www.journal@mail.kar.net (Домашня сторінка Соціологічної Асоціації України).

www.unesco.org/general/eng/infoserv/doc/journals/sociology.html (Електронні видання наукової періодики з соціології).

www.pscw.uva.nl/sociosite/index/html (Інформаційно-пошукова система з соціології).

ДОДАТОК 1
Взірці соціологічних анкет

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана
Франка

кафедра правознавства, соціології та політології

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

Шановний вчителю!

Просимо Вас взяти участь у соціологічному опитуванні, що проводиться з метою вивчення творчо-професійної діяльності та виявлення шляхів активізації педагогічної майстерності сучасного вчителя.

Уважно прочитайте запитання та із запропонованих варіантів відповідей відзначте кружечком коди тих, що збігаються з Вашою думкою, або допишіть свій варіант.

Опитування є анонімним. Отримані дані будуть використані лише в узагальненому вигляді.

Дякуємо за допомогу!

1. Що, на Вашу думку, найбільшою мірою забезпечує якість підготовки учня в школі? (азначте не більше 3-ох позицій)

1. Професійна підготовка вчителів;
 2. Особистісні якості вчителів (порядність, толерантність, принциповість і т.ін.);
 3. Методичне забезпечення навчального процесу (навчальні посібники, методичні розробки та ін.);
 4. Система контролю й оцінювання знань студентів, зокрема застосування 12-бальної системи оцінювання;
 5. Застосування сучасних освітніх технологій (активні методи навчання, Інтернет-технологій і т.ін.);
 6. Залучення вчителів до наукової, науково-методичної діяльності;
 7. Відповідність навчальних програм сучасним вимогам;
 8. Матеріально-технічне забезпечення навчального процесу;
 9. Забезпеченість учнів новими підручниками;
 10. Забезпеченість вчителів науковою літературою, методичними розробками.
 11. Інше
- (вказіть)_____.

2. З яких джерел Ви отримуєте інформацію про педагогічні семінари, конференції та інші (наукові, навчальні методичні) заходи?

1. Керівник (директор, завуч);
2. Спілкування з колегами;
3. Спеціальні інформаційні повідомлення;
4. Спеціальні педагогічні періодичні видання;
5. ЗМІ;
6. Інформації не одержую;
7. Інше (вказіть)_____.

3. Чи підвищували Ви свою кваліфікацію (поза межами школи) за останні п'ять років?

1. Так; 2. Ні.

4. Які форми підвищення кваліфікації Ви використовуєте і які з них вважаєте найбільш ефективними? (можна вибрати декілька варіантів у кожному стовпчику)

<i>Форми підвищення кваліфікації</i>	<i>Використовую</i>	<i>Вважаю найбільш ефективними</i>
Стажування в наукових та науково-дослідних інститутах України	1	1
Стажування у закордонних навчальних і наукових центрах	2	2
Курси підвищення кваліфікації	3	3
Семінари, конференції, що проводяться навчальними та методичними центрами	4	4
Засідання методоб'єднання вчителів шкіл	5	5
Методичні семінари, що проводяться у вашій школі	6	6
Отримання другої освіти	7	7
Самоосвіта	8	8
Ніякі	9	9
Інше (напишіть, що саме)_____	10	10

5. Які форми самоосвіти Ви використовуєте?

1. Відвідую бібліотеку;
2. Виписую спеціальні педагогічні видання (газети, журнали);
3. Обмінююсь інформацією з колегами-вчителями;
4. Відвідую уроки колег;
5. Інше (вказіть)_____.

6. Чи вмієте Ви працювати з комп'ютером?

1. Так, вмію і використовую комп'ютерні програми у своїй професійній діяльності;
2. Так, вмію, але використовую комп'ютер головним чином для набору текстів;
3. Не вмію (переходьте до пит. 8)
4. Інше_____.

7. Як часто Ви використовуєте комп'ютер у вашій роботі?

1. Майже щодня;
2. Час від часу;
3. Майже не використовую.

8. Що, на Вашу думку, може сприяти підвищенню рівня навчання у школі? (відзначте не більше 3-ох відповідей)

1. Жорсткіший контроль за якістю знань;
2. Підвищення кваліфікації вчителів;
3. Зміна методів і технологій навчання, впровадження активних і нетрадиційних методів;
4. Індивідуалізація навчання;
5. Посилення контролю за дисципліною учнів в межах навчального процесу;
6. Розвиток в учнів пізнавальної активності, творчого підходу до навчання;
7. Надання учням права вибирати певні навчальні дисципліни;
8. Покращення матеріальної бази школи і умов праці вчителя;
9. Підвищення матеріальної зацікавленості вчителя;
10. Інше (вказіть)_____.

9. Що могло б підвищити зацікавленість учнів у навчанні?
(відзначте до 3-ох варіантів)

1. Забезпечення підручниками;
2. Наявність сучасної додаткової літератури;
3. Зацікавленість вчителя в успіхах учня;
4. Можливість вибору предметів, вчителя;
5. Професійна підготовка вчителя;
6. Особистість вчителя.
7. Що ще? _____

10. Якою мірою Ви задоволені своєю роботою у школі?

1. В цілому задоволений(а);
2. Швидше задоволений(а);
3. Швидше не задоволений(а);
4. Цілком не задоволений(а).

11. Який настрій найбільш характерний для вас останнім часом?

1. Оптимізм;
2. Впевненість, спокій.
3. Байдужість;
4. Занепокоєння, тривога;
5. Песимізм, розпач.
6. Інше _____;
7. Важко відповісти.

12. Як би Ви оцінили матеріальний стан вашої сім'ї?

1. Грошей не вистачає навіть на необхідні продукти;
2. Уся зарплата витрачається на продукти і придбання необхідних недорогих речей;
3. В цілому грошей вистачає, але придбання товарів тривалого користування (телевізор, меблі тощо) пов'язане з труднощами;
4. Живемо забезпечено, але здійснити деякі покупки (квартира, автомобіль) ми не в змозі придбати;
5. Можемо практично ні в чому собі не відмовляти.

13. Що найбільшою мірою може вплинути на ставлення вчителя до роботи і, зокрема, Ваше особисте, ставлення? (вибрати декілька варіантів у кожному стовпчику)

	<i>Ставлення вчителя взагалі</i>	<i>Визначає Ваше ставлення</i>
Бути корисним суспільству	1	1
Підняти соціальний статус вчителя у суспільстві	2	2
Повага оточуючих	3	3
Належна оцінка з боку керівництва школи	4	4
Стосунки в педагогічному колективі	5	5
Можливість професійного зростання	6	6
Висока заробітна плата	7	7
Умови праці (стан кабінетів, матеріально-технічна база)	8	8
Інше (вкажіть) _____	9	9

Повідомте, будь ласка, дещо про себе:

13. Ваш вік

1. 20 – 29;
2. 30 – 39;
3. 40 – 49;
4. 50 і старші.

14. Ваш педагогічний стаж

1. до 1 року;
2. 1 – 5 років;
3. 6 – 15 років;
4. 16 – 25 років;
5. понад 25 років,

**Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка**

Соціологічна лабораторія

ЯКІСТЬ ВИЦЦОЇ ОСВІТИ

Шановний студенте!

Просимо долучитися до загальноуніверситетського соціологічного дослідження, яке проводиться з метою оцінки якості освіти та виявлення механізмів підвищення рівня підготовки студентів та отримання ними більш якісної освіти.

Уважно прочитайте запитання та із запропонованих варіантів відповідей відзначте ті, що збігаються з Вашою думкою, або напишіть свій варіант.

Опитування є анонімним. Отримані дані будуть використані лише в узагальненому вигляді.

Дякуємо за допомогу!

1. Оцініть, будь ласка, зміни, які відбулися у навчальному процесі нашого ВНЗ за останній час:

1. Відбулися зміни у позитивний бік;
2. Не відчув ніяких суттєвих змін;
3. Відбулося погіршення ситуації,
4. Важко відповісти.

2. Наскільки Ви задоволені якістю отримуваної вами освіти?

1. В цілому задоволений;
2. Швидше задоволений;
3. Швидше не задоволений;
4. Цілком не задоволений.
5. Важко відповісти.

3. Що більшою мірою може сприяти підвищенню якості підготовки студентів в університеті: (відзначте не більше 2-ох варіантів)

1. Залучення студентів до наукової, науково-дослідницької роботи;
2. Зміна методів і технологій навчання (широке впровадження активних і нетрадиційних методів, індивідуалізація навчання);
3. Зміна системи контролю й оцінювання знань (зокрема, впровадження модульно-рейтингової системи навчання);
4. Зміна ставлення викладачів до своєї роботи;
5. Зміна ставлення студентів до навчання, підвищення їх мотивації до навчання;
6. Надання студентам права вибрати певні навчальні дисципліни, формувати індивідуальний навчальний план
7. Підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу
8. Покращення матеріально-технічного забезпечення навчального процесу (комп'ютеризація, доступ до Інтернет-ресурсів);
9. Посилення контролю за дисципліною студентів в рамках навчального процесу;
10. Інше (вказіть)_____

4. Оцініть, наскільки Ви інформовані про Болонський процес:

1. Нічого про нього не чув,
2. Володію лише поверхневою інформацією
3. Знаю основні принципи Болонської декларації;
4. Добре інформований про суть реформ у руслі Болонського процесу.

5. Як Ви ставитесь до впровадження модульно-рейтингової системи організації навчання:

1. Позитивно,
2. Швидше позитивно,
3. Швидше негативно;
4. Негативно;
5. Байдуже;
6. Важко сказати.

6. У чому Ви вбачаєте переваги модульно-рейтингової системи
(не більше 3-ох варіантів)

1. Полегшує навчання;
2. Спонукає студентів до систематичної, регулярної роботи;
3. Підвищує якість знань;
4. Дисциплінує студентів;
5. Звільняє від здачі заліків та іспитів;
6. Підвищує рівень викладання;
7. Покращує ставлення викладачів до роботи;
8. Зменшує кількість пропусків занять;
9. Важко відповісти;
10. Інше (вказіть) _____
11. Не бачу жодних переваг.

7. Визначте, будь ласка, домінуючий тип стосунків між викладачем і студентом у нашому вузі, а також, який з них у найбільшій мірі сприятиме підвищенню якості знань:

	<i>Авторитарний</i>	<i>Демократичний</i>	<i>Ліберальний</i>	<i>Важко сказати</i>
1. Переважає у нашому вузі	1	2	3	4
2. Оптимальний для підвищення якості знань	1	2	3	4

8. Наскільки регулярно Ви готуєтесь до занять?

1. Систематично, протягом усього семестру;
2. Досить регулярно, хоча інколи траплялися “збої”;
3. Не регулярно;
4. Час від часу;
5. Дуже рідко;
6. Лише перед сесією;
7. Не готувався.

9. Відзначте, підвищення якості отримуваних Вами знань залежатиме у більшій мірі від:

1. Зміни Вашого ставлення до навчання та індивідуальної роботи;
2. Зовнішніх чинників (викладачів, методів навчання, ситуації на ринку праці)
3. В однаковій мірі як особисто від мене, так і від зовнішніх чинників;
4. Важко відповісти.

10. Вивчаючи професійно орієнтований блок дисциплін, слід більше уваги звернути на:

1. Проходження педагогічної практики, бо саме у школі здобуваються професійні навички;
2. Вивчення новітніх методів і технологій навчання у школі;
3. Наблизити навчальний матеріал до професійної діяльності у школі;
4. Вивчення шкільних програм і нововведень у них;
5. Інше

(вкажіть) _____

11. Оцініть, будь ласка, наскільки характерними для нашого ВНЗ є: (відзначте у кожному рядку)

	<i>В цілому характерно</i>	<i>Швидше характерно</i>	<i>Швидше не характерно</i>	<i>Не характерно</i>	<i>Важко відповісти</i>
1. Матеріально-технічна база, що відповідає сучасним вимогам.	4	3	2	1	0
2. Наявність висококваліфікованих викладацьких кадрів.	4	3	2	1	0
3. Використання сучасних виховних технологій.	4	3	2	1	0
4. Залучення студентів до наукової, науково-дослідницької роботи.	4	3	2	1	0
5. Комп'ютеризація навчального процесу	4	3	2	1	0
6. Добра репутація, імідж вузу, престиж	4	3	2	1	0
7. Творча атмосфера у вузі	4	3	2	1	0
8. Демократизм управління вузом	4	3	2	1	0
9. Надмірне навчальне навантаження студентів	4	3	2	1	0
10. Прагнення адміністрації вузу реформувати процес освіти	4	3	2	1	0

12. Якими, на Вашу думку, вміннями, знаннями та рисами, насамперед повинен бути наділений ідеальний фахівець гуманітарного фаху (відзначте не більше 3-ох варіантів):

1. Бути висококультурною людиною;
2. Бути ініціативним;
3. Вільно володіти хоча б однією іноземною мовою
4. Вміти себе репрезентувати, витримати конкуренцію;
5. Вміти чітко виконувати вказівки керівництва,
6. Добре володіти комп'ютером,
7. Добре орієнтуватися у ринкових відносинах;
8. Мати глибокі професійні знання
9. Мати добрі навички спілкування;
10. Сміливо брати на себе відповідальність за справу;
11. Творчо відноситись до справи
12. Інше (вказіть) _____

13. Якою мірою Ви згодні з судженнями, що набуті у нашому університеті знання допоможуть: (відзначте у кожному рядку)

	<i>Повністю</i>	<i>Швидше, так</i>	<i>Швидше, ні</i>	<i>Ні</i>	<i>Важко відповісти</i>
Успішно вирішувати життєві проблеми	4	3	2	1	0
Стати професійним фахівцем	4	3	2	1	0
Стати висококультурною ерудованою людиною	4	3	2	1	0
Бути конкурентноздатним на ринку освітніх послуг	4	3	2	1	0
Бути конкурентноздатним на ринку праці	4	3	2	1	0

14. Після закінчення навчання Ви плануєте:

1. Продовжити навчання (магістратура, аспірантура),
2. Перекваліфікуватись, здобувати другу вищу освіту;
3. Шукатиму роботу лише за фахом;
4. Погоджусь на будь-яку роботу (у тому числі вчителя), якщо вона забезпечуватиме більш-менш гідний рівень життя;
5. Нізащо не стану вчителем, шукатиму іншу роботу, яка більше оплачується;
6. Інше (вказіть) _____
7. Важко відповісти;

Вкажіть деякі відомості про себе:

15. Факультет _____
16. Курс _____

17. Форма навчання:

1. бюджетна;
2. позабюджетна.

18. Стать

1. чоловіча
2. жіноча

ДОДАТОК 1

Взірець контрольної роботи з соціології

Всього – 100 балів

Тестове завдання №1

(відповідь оцінюється 1 балом за одну правильну відповідь, всього – 14 балів)

Напишіть поняття, що відповідає кожному з перерахованих визначень

1.1. _____ – переміщення індивіда (соціальної групи) у соціальному просторі без зміни соціального статусу, на одному й тому ж рівні.

1.2. _____ – сталий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, які регулюють різні сфери людської діяльності.

1.3. _____ – історично визначена форма відносин між чоловіком і жінкою, через яку суспільство встановлює подружні і батьківські права й обов'язки.

1.4. _____ – об'єднання людей, між якими майже відсутні емоційні зв'язки, а їхня взаємодія зумовлена прагненням досягти певної мети (найчастіше це професійні, виробничі спільноти, наприклад, трудовий колектив, студентська група, виробнича бригада).

1.5. _____ – правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють поведінку людей.

1.6. _____ – індивід (група), що характеризується проміжним чи пограничними становищем щодо певних соціальних спільнот – класових, соціальних, культурних, втрачаючи приналежність до конкретної спільноти.

1.7. _____ – галузь соціології, яка досліджує виникнення, розвиток і функціонування сім'ї, сімейно-шлюбних відносин у певних соціокультурних умовах..

1.8. _____ – властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності (вікові, освітні, статеві та ін.).

1.9. _____ – це метод зібрання первинної соціальної інформації про міжособові відносини в малих соціальних групах.

1.10. _____ – цілеспрямована діяльність з регулювання відносин між етносами, націями, що виявляється у свідомому впливі державних і суспільних організацій на розвиток міжнаціональних і міжетнічних відносин з метою їх гармонізації.

1.11. _____ – процес і результат цілеспрямованої передачі і засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок, розвитку особи.

1.12. _____ – спеціальна соціологічна теорія, яка досліджує закономірності становлення і розвитку молоді як специфічної соціальної спільноти.

1.13. _____ – стійка сукупність людей, що історично склалася на основі спільності території, мови, економічного життя і психічного складу, які знайшли свій вияв у єдиній культурі та самосвідомості, державності (прагненні створити державу).

1.14. _____ – документ, який складається з сукупності логічно послідовних запитань. Для проведення соціологічного опитування.

Тестове завдання 2

(потребує короткої відповіді, яка оцінюється 2 балами, всього – 64 бали)

Знайдіть правильну відповідь і запишіть її після слів “правильна відповідь”:

2.1. Відзначте, яка країна є батьківщиною соціологічної науки:

- Німеччина;
- Франція;
- США;
- Україна.

2.2. Аномія – це:

1. Процес створення соціальних норм;
2. Безнорм'я;
3. Система суспільних норм.

2.3. Національність вказує про приналежність людини до політичної нації:

1. Так;
2. Ні.

2.4. Виберіть прізвища соціологів – представників теорії структурного функціоналізму

- Л.Козер; Т.Парсонс;
- К.Маркс; Р. Дарендорф;
- Р.Мертон; Т.Парсонс;

2.5. Соціальна дія (згідно теорії М.Вебера) – це :

- будь-яка дія людини;
- усвідомлена, мотивована дія людини, яка співвідноситься з діями інших людей;
- будь-яка дія, яка здійснюється між двома людьми;

2.6. Виберіть мікросоціологічні теорії:

- теорія соціального обміну; теорія конфлікту;
- теорія конфлікту; структурний функціоналізм;
- структурний функціоналізм; символічний інтеракціонізм
- символічний інтеракціонізм; феноменологічна соціологія.

2.7. Відзначте, який з варіантів є зайвим:

- постіндустріальне суспільство;
- інформаційне суспільство;
- традиційне суспільство;
- суспільство сервісного класу.

2.8. Багатодітною є сім'я, у якій:

1. двоє і більше дітей;
2. троє і більше дітей;
3. четверо і більше дітей;
4. п'ятеро і більше дітей

2.9. Характеризуючи соціологію політики, Макс Вебер розрізняє типи панування:

- легальне; харизматичне; традиційне;
- тоталітарне; харизматичне; традиційне;
- авторитарне, традиційне; легальне;

2.10. Нуклеарна сім'я – це:

- бездітна сім'я;
- сім'я, у якій спільно мешкають декілька поколінь;
- сім'я, у якій влада належить батькові;
- сім'я, що складається з батьків і дітей, які не перебувають у шлюбі.

2.11. Культура окремої специфічної соціальної спільноти, яка має своє власне бачення світу:

- суперкультура;
- субкультура;
- девіантна культура;
- масова культура;

2.12. Соціалізація – це процес, який:

- завершується у 25 – 30 років;
- завершується у 40 – 45 років;
- завершується з виходом на пенсію;
- триває протягом усього життя;

2.13. Позаформальна освіта – це:

- освіта, яка здійснюється професіоналами-педагогами у традиційних закладах освіти;
- неорганізована освіта, здобуття інформації через засоби масової інформації, від друзів, знайомих;
- гуртки, секції, лекторії - освіта, яка здійснюється не у навчальних закладах і, не завжди завершується видачею документа .

2.14. Егалітарна сім'я – це:

- проста сім'я;
- багатодітна сім'я;
- сім'я, у якій влада між подружжям розподілена порівну;
- сім'я, у якій спільно проживає декілька поколінь.

2.15. Галузь соціології, яка вивчає “внутрішні процеси” системи освіти, виходить на рівень мікросоціології, досліджує педагогічну систему:

- соціологія освіти;
- педагогічна соціологія;
- соціологія виховання;
- соціологія культури

2.16. Доповніть ланцюжок історичних типів етнічних спільнот:

- _____
- плем'я
- народність;
- нація.

2.17. Який тип міжетнічних відносин характеризується нав'язуванням однією групою своєї мови, звичаїв, культури, цінностей іншій

- геноцид;
- сегрегація;
- асиміляція;
- інтеграція.

2.18. У якому рядку правильно визначено етапи процесу соціалізації:

- ідентифікація, адаптація;
- адаптація, інтеріоризація;
- сублімація, інтеріоризація;

2.19. Об'єктивні, зовнішні щодо індивіда фактори, які спонукають його до певних дій:

- мотив;
- стимул;
- інтерес;
- установка;

2.20. Порівняйте поняття етнос і нація:

- етнос - вища форма розвитку нації;
- ці поняття є рівносильними, тотожними;
- нація – вища форма розвитку етносу;

2.21. У якому рядку правильно наведені лише набуті статуси;

- українка, вчитель, мати;
- мати, одружена, лікар.
- жінка, росіянка, дочка;

2.22. Девіантна поведінка – це:

- Протиправна поведінка;
- Поведінка, яка не узгоджується зі встановленими у суспільстві нормами;
- Асоціальна поведінка, яка тягне покарання.

2.23. Соціальний інститут, який забезпечує раціональний розподіл ресурсів суспільства, відповідає за адаптацію суспільства до зовнішнього середовища:

- економіка,
- політика,
- освіта,
- сім'я

2.24. Соціальний тип особистості, який добре орієнтується в умовах соціального середовища, вміє підкорити життєві обставини своїм планам; в орієнтаціях переважає службова кар'єра, особисте життя

- гармонійний тип;
- традиційний тип;
- технократичний тип;
- неадаптований тип.

2.25. Яка з концепцій обґрунтовує залежність виборчої поведінки від приналежності виборців до великих груп (територіальних, класових, конфесійних тощо);

- соціально-психологічна концепція;
- теорія “раціонального вибору”;
- соціологічна концепція;
- теорія “політичного поля”.

2.26. Особливі риси, які вирізняють одну людину з-поміж інших, включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психологічними, успадкованими і набутими якостями.

- особистість;
- індивід;
- людина;
- індивідуальність

2.27. Відзначте, у кому рядку вірно наведені риси постіндустріального суспільства?

- використання механізмів; комп'ютеризація; 50% працюючих зайняті у промисловому виробництві;
- відкритість суспільства; комп'ютеризація ; домінування сфери послуг;
- комп'ютеризація; експортування сировини; неперервна освіта;
- використання механізмів; 50% працюючих зайняті у промисловому виробництві; боротьба з неписьменністю;

2.28. У якому рядку вірно зазначені межі молодіжного віку згідно українського законодавства:

- 14 – 28;
- 14 – 35;
- 15 – 29;
- 14 – 30;
- 15 – 30;

2.29. Епохою формування націй є:

1. феодалізм;
2. капіталізм;
3. постіндустріальне суспільство;
4. соціалізм.

2.30. На скільки рівнів на підставі ліцензування і акредитації поділяються заклади професійної освіти в Україні:

1. 2 рівні;
2. 3 рівні;
3. 4 рівні;
4. 5 рівнів.

2.31. Болонська декларація прийнята у:

1. 1995р;
2. 1997р;
3. 1999р;
4. 2002р.

2.32. Ліцей – це навчальний заклад середньої освіти:

1. I-III ступеня;
2. II-III ступеня;
3. III ступеня

Тестове завдання №3.

(допишіть правильні відповіді, оцінюється у 2 бали, всього – 20 балів)

3.1. З його іменем пов'язується започаткування соціології в Україні (80-і рр. 19 ст.).

3.2. Доповніть перелік основних функцій соціології:

- теоретико-пізнавальна;
- описово-інформаційна;
- прогнозування і планування;
- _____

3.3. Допишіть логічний ланцюжок складових елементів суспільства:

- соціальні спільноти;
- соціальні організації;
- _____

3.4. Допишіть основні підструктури суспільства:

- соціально-етнічна;
- соціально-професійна;
- соціально-класова;
- соціально-територіальна
- _____.

3.5. Запишіть, які з типів стратифікації належать до закритої системи стратифікації, а які – до відкритої:

рабство, касты, класи, страти

1) **закрита** _____

2) **відкрита** _____

3.6. Допишіть не вказаний метод збору соціологічної інформації:

- опитування;
- спостереження;
- експеримент;
- _____.

3.7. Допишіть пропущений вид соціологічного дослідження:

- розвідувальне;
- аналітичне;
- _____.

3.8. Співвіднесіть поняття

1.Держава	А)Територія, обмежена кордонами, на яку поширюється її суверенітет
2.Країна	Б) Політична організація країни
3.Суспільство	В) Соціальна організація країни, в основі якої лежить соціальна структура

Відповідь: 1____; 2____; 3____.

3.9. Запитання є відкритим, напівзакритим чи закритим?

”Оцініть, будь ласка, своє матеріальне становище у даний час:

- *стабільне;*
- *досить стабільне;*
- *досить погане,*
- *дуже погане;*
- *важко відповісти*

3.10. Запитання є контактним, фільтруючим, контрольним?

“Чи підробляєте ви у вільний від навчання час:

так;

ні, але шукаю роботу (переходьте до пит.7);

ні“

Завдання 5. (6 балів)

Назвіть, до яких видів соціальної мобільності Ви були причетні протягом свого життя.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Щудло С.А., Романіва Т.М., Мірчук І.Л.

СОЦІОЛОГІЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ

Науковий редактор Щудло Світлана Андріївна
Редактор Невмержицька Ірина Михайлівна

Дизайн обкладинки
Комп'ютерна верстка
Ільницька-Мікульська І.Б.

Підписано до друку 12.11.2007р. Формат 60×84×/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 18. Наклад 900 прим. Зам. № 982

Друк ТзОВ „ВИМІР”,
82100 м.Дрогобич, М.Грушевського, 170
тел/факс (03244) 3-90-57